

रूसो

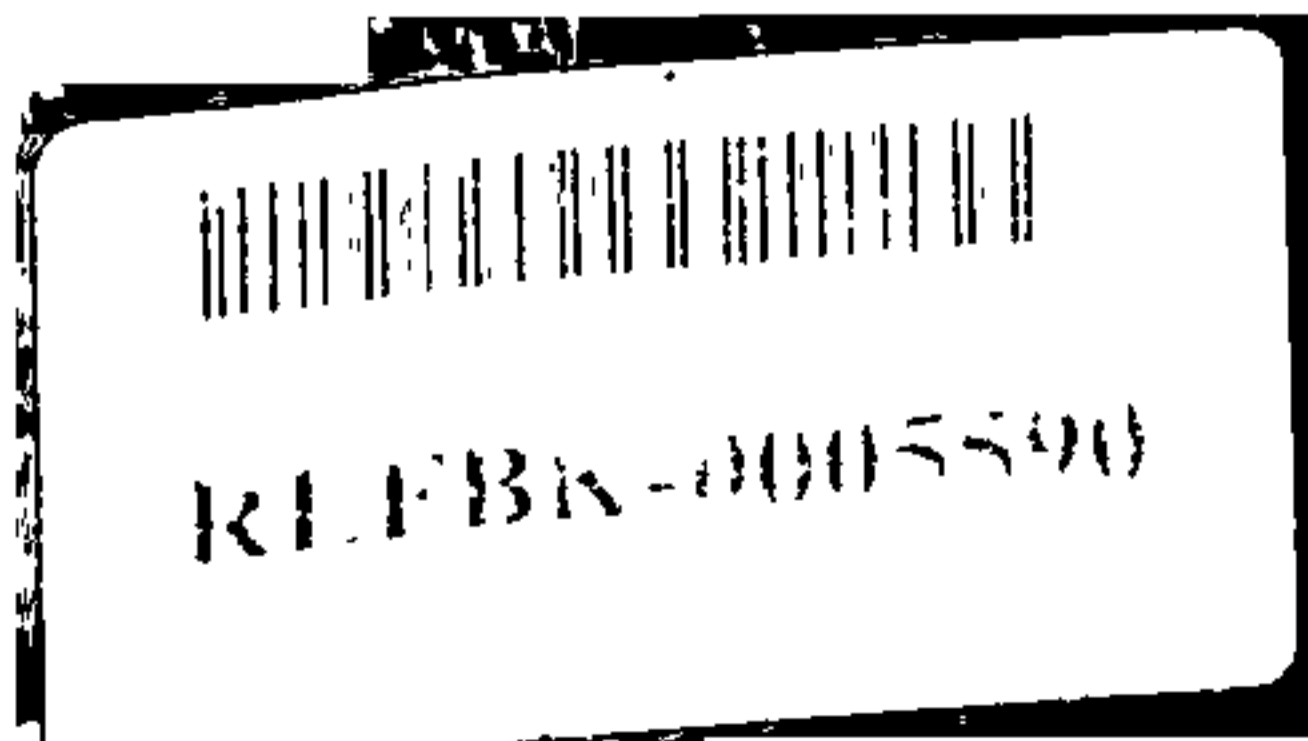
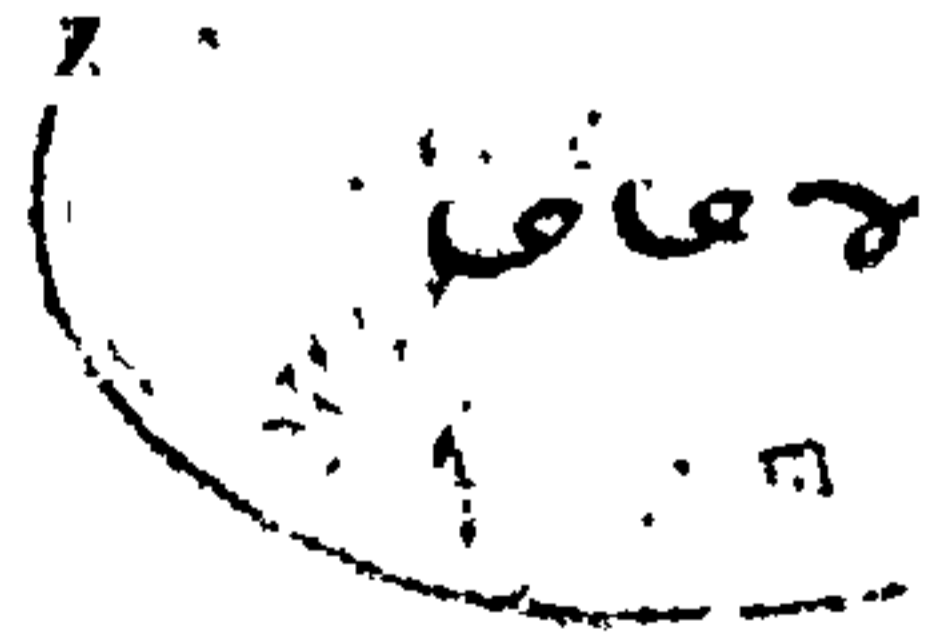
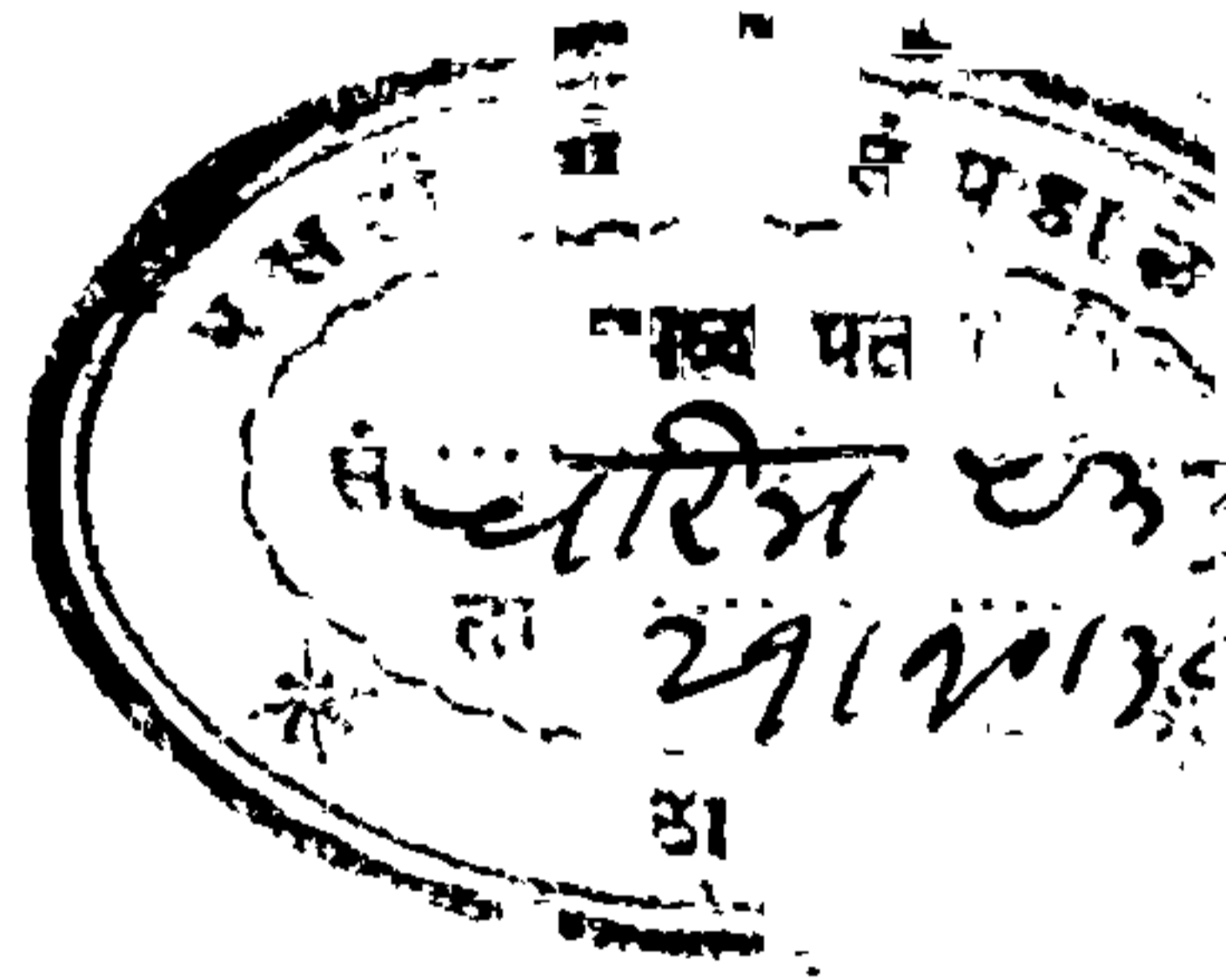
चरित्र आणि ग्रंथविवेचन

१९३७

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - चरित्र

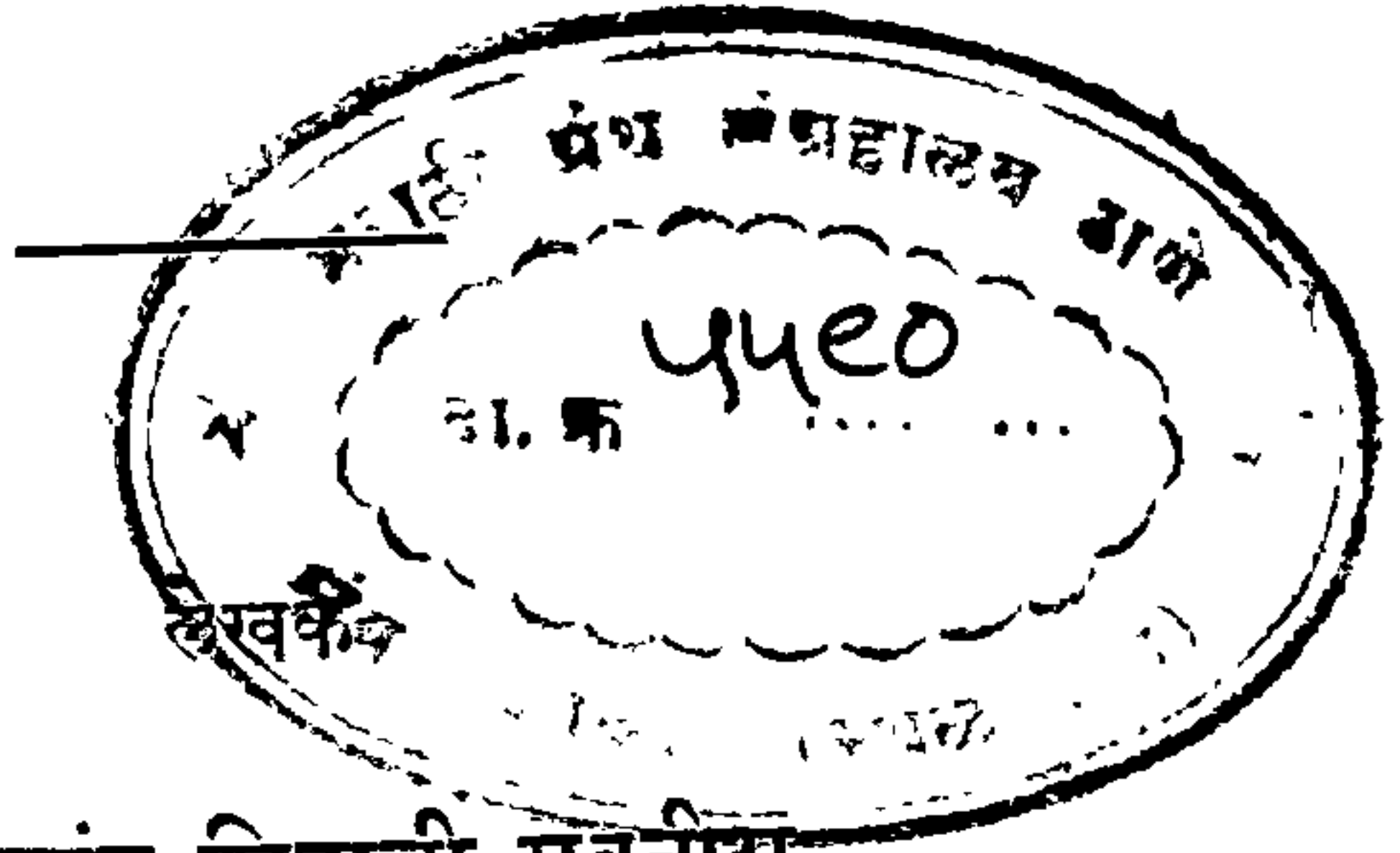
सं. नं. ५२८

पांडुरंग जिवाजी सबनीस

रूसो

चरित्र आणि ग्रंथविवेचन

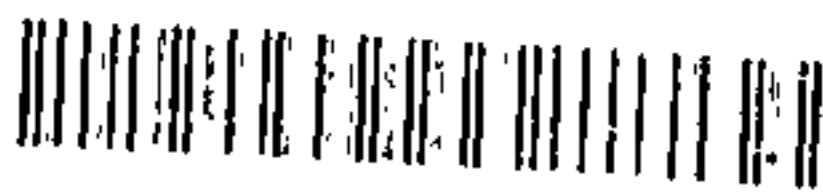

श्री. पांडुरंग जिवाजी सबनीस,

एम्. ए., एल्. एल्. बी., एस्. टी. सी.

उपाध्यक्ष, इंडियन रूसो सोसायटी; माजी अध्यक्ष व आजीव सदस्य,
वाङ्मयविहारमंडळ; माजी अध्यक्ष व चिटणीस हरिजन
सेवकसंघ; चिटणीस, जिल्हा काँग्रेस कमिटी;

नाशिक.

REF BK-0005590

किंमत १० आणे

प्रकाशक—

श्री पांडुरंग जिवाजी सबनीस

एम्. ए., एल्.एल्. वी., एस्. टी. सी.

रविवार पेठ, नाशिक

(सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन)

मुद्रक—

श्री रामभाऊ गणपत देवकर

मालक— सुदर्शन इलेक्ट्रिक प्रिंटिंग प्रेस

अण्ड लिथो वर्क्स,

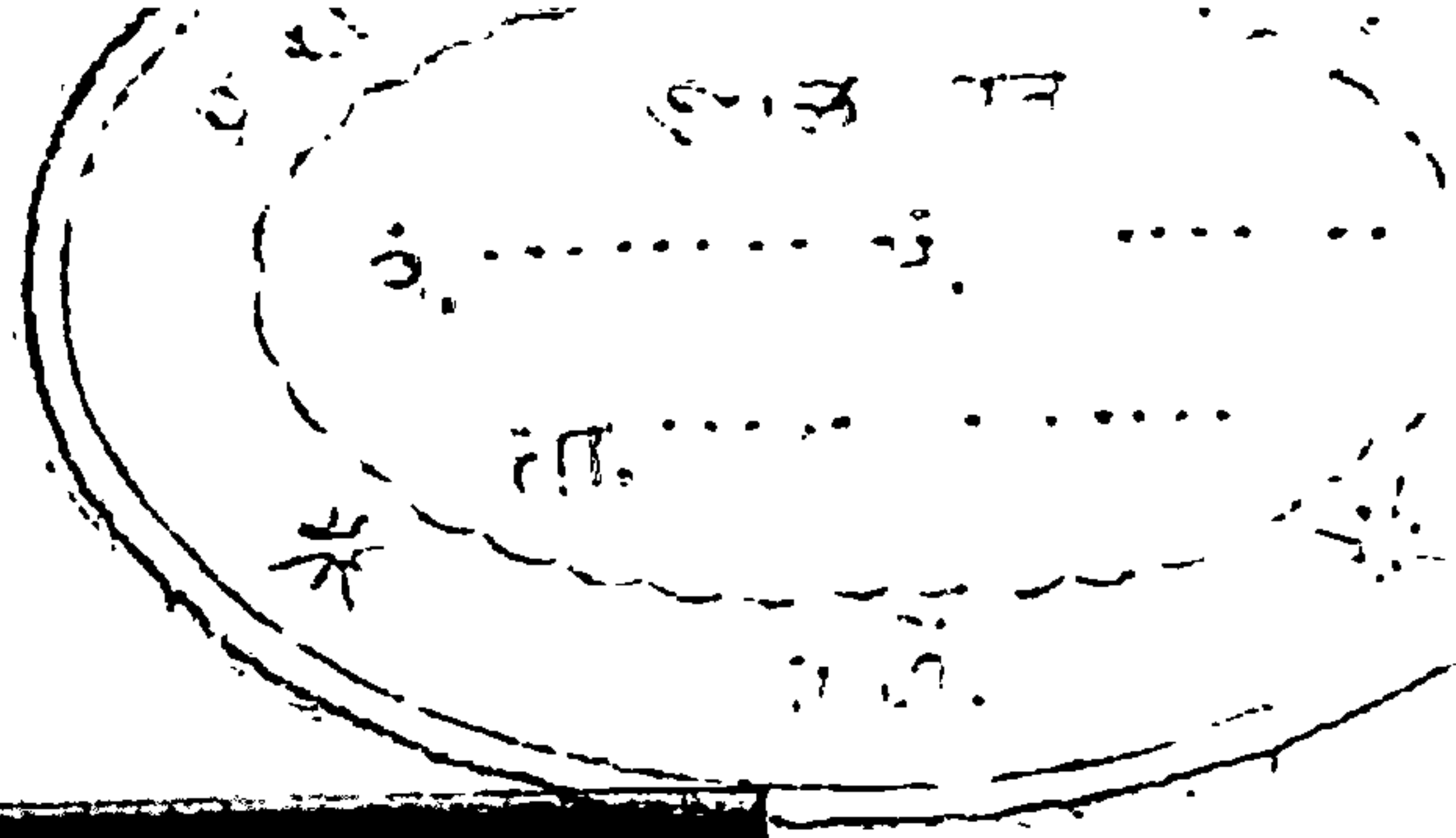
रविवार पेठ, नाशिक

बाल जयंताच्या

प्रिय व पवित्र स्मृतीस अर्पण.

वाळा ! तुझा या जगतीतलावरील अल्पायुष्यकाल व या पुस्तकाचा लेखन-
काल सामान्यतः एकच असल्याने हे पुस्तक आज प्रसिद्ध
करतांना मला तुझी आठवण झाल्याशिवाय
कशी राहिल ?

लेखक

फोटोग्राफर—

श्री. व्ही. एस्. देसाई

नाशिक.

निवेदन

१९२४ सालीं एम्. ए. च्या परीक्षेसाठी लॉर्ड मोर्लेनीं लिहिलेलें प्रख्यात व इंग्रजी वाङ्मयांत चिरस्थायीत्व पावलेलें रूसोचें चरित्र मला अभ्यासावें लागलें होतें. त्या वेळीं झालेल्या रूसो-वाङ्मयाच्या अल्प परिचयावरून सर्व रूसो-वाङ्मयाचा संपूर्ण परिचय करून घेण्याची तीव्र जिज्ञासा मनांत उत्पन्न झाली होती. परंतु १९३४ सालापर्यंत ती जिज्ञासा अपूर्तच राहिली. १९३२ सालीं नाशिक येथें ' इंडियन रूसो सोसायटी ' स्थापन झाली, व १९३४ मधें ' मराठी मायबोली ' च्या अलंकारागारांत एक अत्यंत तेजस्वी हिरा आणून ठेवावा या हेतूनें रूसोच्या ' सोशल कॉन्ट्रॅक्ट ' या जगविख्यात ग्रंथाचा मी मराठींत अनुवाद केला. या अनुवादाला विषयप्रवेशादाखल प्रस्तुत पुस्तक लिहिलेलें होतें. परंतु ' सोशल कॉन्ट्रॅक्टचा ' अनुवाद प्रसिद्ध करण्याचें कुठेंही जुळना. यास्तव हा लहानसा ग्रंथ स्वतःच्या हिंमतीवरच छापवून आज प्रसिद्ध केला आहे.

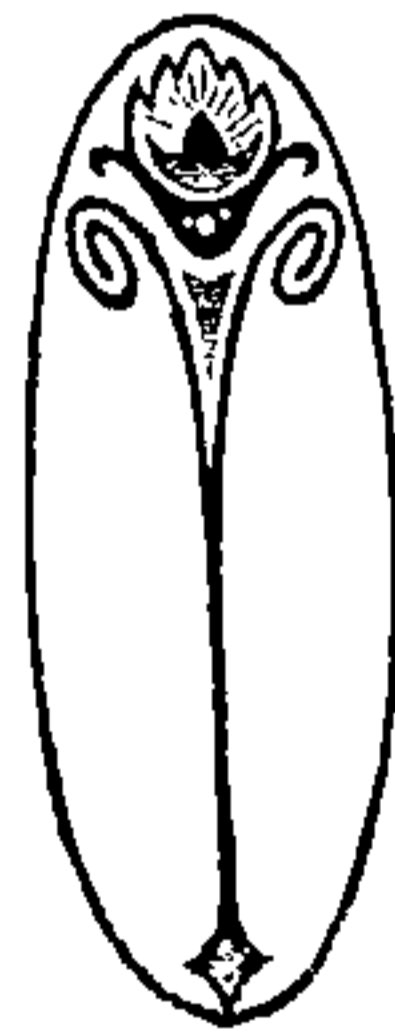
' इंडियन रूसो सोसायटी ' चे संस्थापक व अध्यक्ष आणि मला गुरुतुल्य असणारे श्री. रामचंद्र गणेश प्रधान बी. ए., एल्. एल्. बी., एम्. एल्. सी. यांनी आपला रूसोविषयक व राज्यशास्त्रविषयक सर्व अमोल ग्रंथसंग्रह माझ्या संपूर्णतः स्वाधीन केला नसता तर हें पुस्तक लिहिलेंच गेलें नसतें. ह्याणून मी त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

त्याचप्रमाणें येथील ' सुदर्शन ' छापखान्याचे मालक श्री. रामभाऊ गणू देवकर यांनी अगदीं आपुलकीच्या भावनेनें हें पुस्तक छापून दिल्याबद्दल त्यांचाही मी अत्यंत फार आभारी आहे.

पुस्तकांतील मुद्रणदोष सूज वाचकांना सहज समजण्यासारखे असल्यामुळे शुद्धिपत्राचें गालबोट या पुस्तकाला लावण्याची मला आवश्यकता वाटली नाही.

रविवार पेठ, नाशिक }
२५ दिसेंबर १९३७ }

पांडुरंग जिवाजी सबनीस

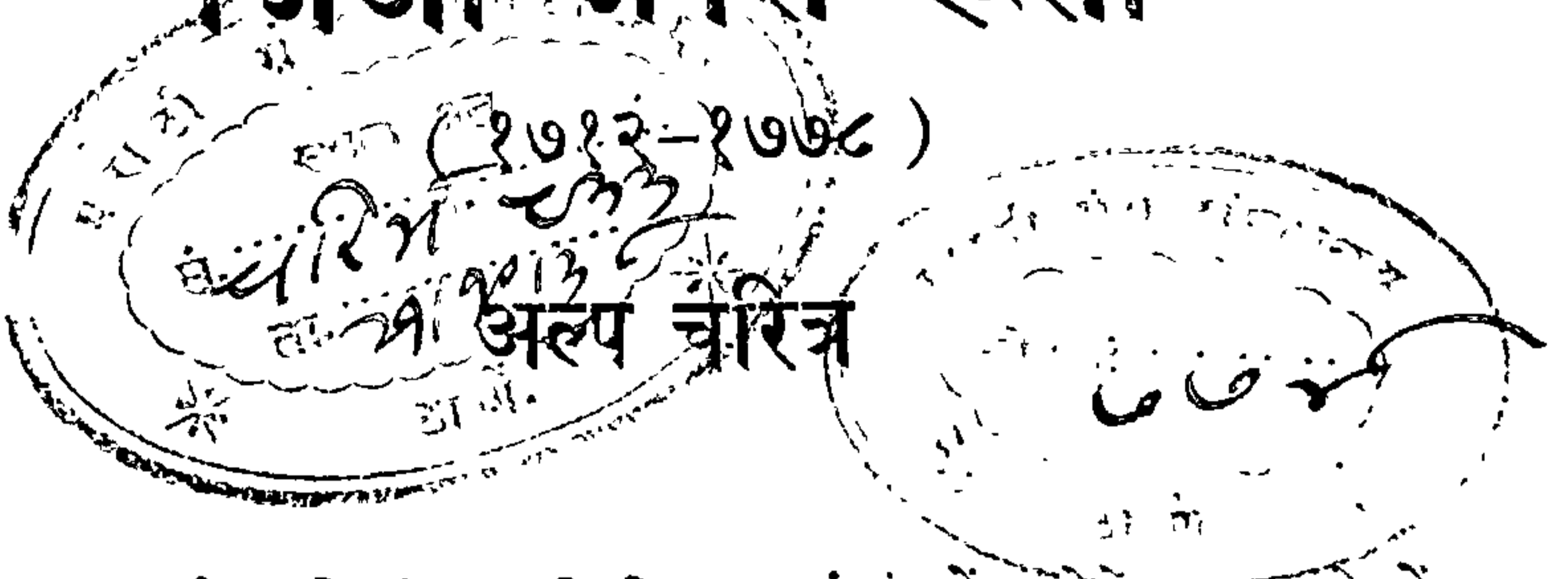
JEAN JACQUES ROUSSEAU

रूसो

—

1

जिआँ जॅक्स रूसो

राजकीय सिद्धांताच्या निरनिराळ्या पंथांमध्ये रूसोचें स्थान कोणतें तें जरी निश्चितपणें ठरवितां आलें नाहीं, तरी राजकारण, नीतिशास्त्र, सामाजिक रूढी, शिक्षण इत्यादिकांसंबंधीं आधुनिक विचारांचा आरंभापासून वर्तमानकालपर्यंतचा इतिहास पहावयाचा असल्यास कोणत्याही मार्गानें गेलें असतां, तुम्हांला सुरुवातीसच रूसोची आकृती दिसूं लागते. पुढील पिढ्यांना अमूल्य कल्पनांचा निधी अर्पण करणारा प्रासादिक पुरुष म्हणून रूसोची योग्यता अत्यंत मोठी असल्याचें सर्व विद्वान विचारवंतांनीं एक मतानें मान्य केलें आहे.

जन्म व बालपण

अशा या युगप्रवर्तक प्रासादिक पुरुषाचा जन्म ता. २८ जून १७१२ इसवी रोजीं श्रीस्वातंत्र्यदेवतेची काशी अथवा मक्का गणलेल्या सुप्रसिद्ध जिनिवा शहरां झाला. त्याचें घराणें मुळचें फ्रेंच; पण १५२९ सालापासूनच त्याचे पूर्वज स्वदेशाचा त्याग करून जिनिवाच्या आश्रयास येऊन राहिले होते. रूसोच्या वडिलाचें नांव ऐझाक. तो आपला वड्याळें करण्याचा पिढीजाद धंदा करित असे. त्याची आई एका जिनिविज धर्मोपदेशकाची मुलगी होती. रूसोच्या चारित्र्यांत दिसून येणारी फ्रेंचांची भावनावशता आणि जिनिविज लोकांची धार्मिकता हे दोन्ही गुण याप्रमाणें आनुवंशिक होते असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

‘ कबुलीजवाब ’ म्हणून रूसोनें जो एक आत्मचरित्रपर ग्रंथ लिहिला आहे तोच त्याच्या जन्मापासूनची वारीकसारीक माहिती देणारे एक मोठे व महत्वाचें साधन आहे. मॉर्ले, व्हुलियामीसारख्या त्याच्या चरित्रलेखकांनीं कबुलीजवाबाचा उपयोग जरा जपूनच केलेला आहे. कबुलीजवाबांत बऱ्याच ठिकाणीं अतिशयोक्ती असण्याचा संभव आहे असें मॉर्लेसाहेबांना वाटतें. व्हुलियामीच्या मते तर तो ग्रंथ त्यानें वेडाच्या सीमेवर असलेल्या दुःखपूर्ण स्थितींत लिहिलेला असून त्यांत त्यानें आपल्या परम भावनावशतेमुळे आपली प्रकृती इतरांपासून भिन्न असल्यानें आपला कसा छळ झाला, तें दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वरील विधानें विचारार्ह असलीं तरी मनुष्यस्वभावाचें चांगलें ज्ञान असणाऱ्या दक्ष वाचकाला कबुलीजवाबांतून पुष्कळ सत्य शोधून काढतां येणें शक्य आहे.

रूसोचा आई तिच्या वाळंतपणांतच वारली. “ माझा जन्म हेंच माझे पहिलें दुदैव ” असे उद्गार त्यानें लिहून ठेवले आहेत. रूसोची प्रकृती जन्मतःच अतिशय नाजूक व अशक्त होती. बालपणांत रूसोचा संभाळ त्याची आजन्मकुमारिका आत्या सूझनवाई इनें मोठ्या ममतेनें व आस्थापूर्वक केला. भावनावशता आणि इंद्रियसुखलोलुपता यांत फारसें अंतर नसतें; पहिल्याचें रूपांतर दुसरींत व्हावयास फार कष्ट अथवा अवधी लागत नाहीं. रूसोच्या पुढील वयांत त्याची जी स्त्रीविषयक भावनावशता किंवा इंद्रियसुखलोलुपता ठळकपणें दिसून येत, तिचीं बीजे त्याच्या बालपणांतही त्याच्या ठायीं आढळून येतात. सूझनआत्याच्या पांशाखाचे वारीक सारीक भाग व तिच्या शुभ्र कपाळावर रूळणार तिच्या कसाचे दोन बट, यांचें चित्र त्याच्या मनःफलकावर कायमचें उटलें होतें. विशेषतः ती गुणगुणत असणारीं गाणीं उत्तर वयांत तो एकाएकीं गुणगुणूं लागे याचें त्याचें त्यालाच फार आश्चर्य वाटत असें. बालवयांतिल जेकलिन नांवाच्या एका पोरीचीही आठवण त्यानें कबुलीजवाबांत नमूद करून ठेविली आहे. त्याला वडील माणसांनीं शिक्षा केली असतां ती तरुण

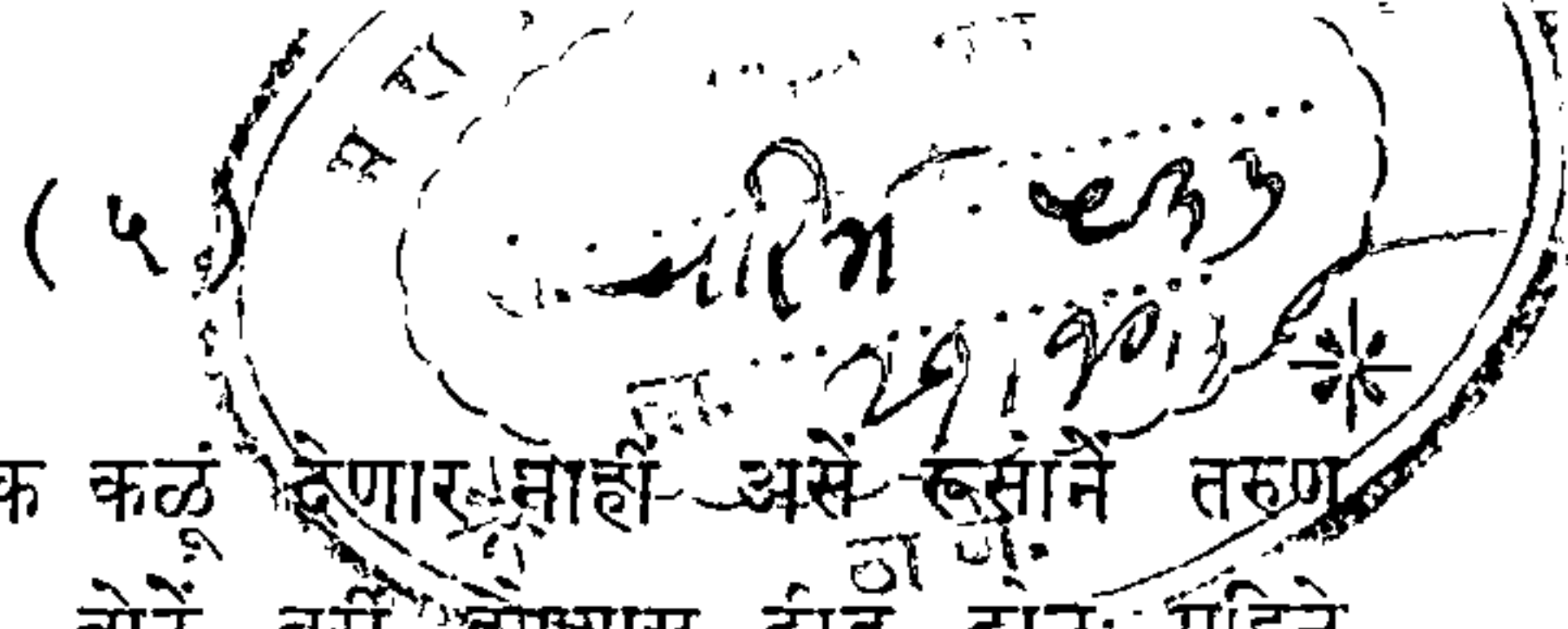
व आनंदी पार हळूच येऊन त्याची समजूत करीत असे. या तिच्या ममतेच्या वागणुकीने त्याला त्या वयांतही होणाऱ्या एका विशिष्ट सुखाची आठवण तो कधीही विसरला नाही.

सात वर्षे वयाचा असतांना रूसो पुस्तके वाचू लागला. प्लुटार्कच्या अद्भुतरम्यकथा त्याला फार आवडत असत. त्याचा बाप ऐझाक व तो त्या कथा आळीपाळीने एकमेकांस वाचून दाखवित असतां रात्र संपल्याचेही घापलेकांना भान रहात नसे. प्लुटार्कच्या या कथांनी त्याच्या नैसर्गिक भावनावशतेला वळकटीच आणण्याचे काम केले. प्लुटार्कच्या एखाद्या नायकाची अथवा रोमन सीनेटरची नकळ करणे हे त्याला मोठे आनंददायक वाटत असे. एकंदरीत, त्याचा बाप ऐझाक, आत्मा सूझन व शेजारीण तरुणी जॅकलिन यांच्या सहवासांत रूसोचे बालपण मोठ्या सुखांत व आनंदांत गेले.

परंतु ही स्थिती फार दिवस टिकली नाही. रूसोच्या बापाचे जिनिवाच्या एका नागरिकाशी कांहीं भांडण उपस्थित झाले व त्या बाबतीत जिनिवाच्या महा मंत्रण-मंडळाकडून (Great Council) आपणास योग्य न्याय मिळाला नाही असे वाटल्यावरून तो मानी पुरुष जिनिवांतच मिलिटरी इंजिनियर असणारा आपला मेहुणा, रूसोचा मामा, बर्नार्ड याजकडे रूसाला ठेवून जिनिवाच्या हद्दीपलीकडे असणाऱ्या नियोन गांवी जाऊन राहिला. बर्नार्डमामाचा रूसोएवढाच एक मुलगा होता. त्या दोघांना बर्नार्डमामाने बॉसी येथे धर्मोपदेशक लॅवरसियर याजकडे “ लॅटिन व लॅटिनवरोवर शिक्षणाच्या नांवाखाली जे भारूड शिकविले जात असे ” ते शिकण्याकरिता ठेवले. यावेळी (सन १७२२) रूसो दहा वर्षांचा होता. येथेही कुमारी लॅवरसियरच्या सान्निध्यांत आपल्या भावनावशतेची वाढ कशी झाली ते कबुलीजवावांत रूसोने विस्तृतपणे सांगितले आहे. तिच्या हातचा मार खाण्याचा आनंद उपभोगण्यास मिळावा म्हणून

आपणास पुन्हां पुन्हां आगळिक करावीसैं वाटत असैं, पण केवळ त्यामुळें तिलाच वाईट वाटेल म्हणून आपण त्यापासून पराङ्मुख होत असे असे तो सांगतो. याप्रमाणें आपली उत्कट इंद्रियसुखलोलुपता आपल्या परहितेच्छेमुळें व नैसर्गिक भीरुतेमुळें सभ्यतेच्या मर्यादा कधीही सोडून गेली नाही अशी त्यानें ग्वाही दिली आहे. हा सर्व कबुलीजवाबाचा प्रकार मोलेंना नीतिधैर्याचा द्योतक वाटतो, परंतु व्हुलियामी या दुसऱ्या चरित्रलेखकाला आपल्या गुन्ह्याचें स्वरूप सौम्य करूं पाहणाऱ्या गुन्हेगाराच्या कबुलीजवाबाप्रमाणें तो संशयित वाटतो. असो; रूसोला लवकरच तें घर सांडावें लागलें. कुमारी लॅवरसियरच्या फणीचे दांत मोडल्याचा खोटा आळ त्याच्यावर आला, त्याच्या मामेभावावरही दुसरा एक किरकोळ आरोप ठेवण्यांत आला व दोघांनाही कडक शिक्षा करण्यांत आली. या प्रकारानें रूसोला बसलेला नैतिक धक्का फार जोराचा होता. अन्यायाचें व अपमानाचें अपरिमित दुःख होणें व त्याचा कायम ठसा राहणें ही रूसोची एक स्वभावदुर्बलताच होती. दोघेही परत बर्नार्डमामाच्या घरीं आले.

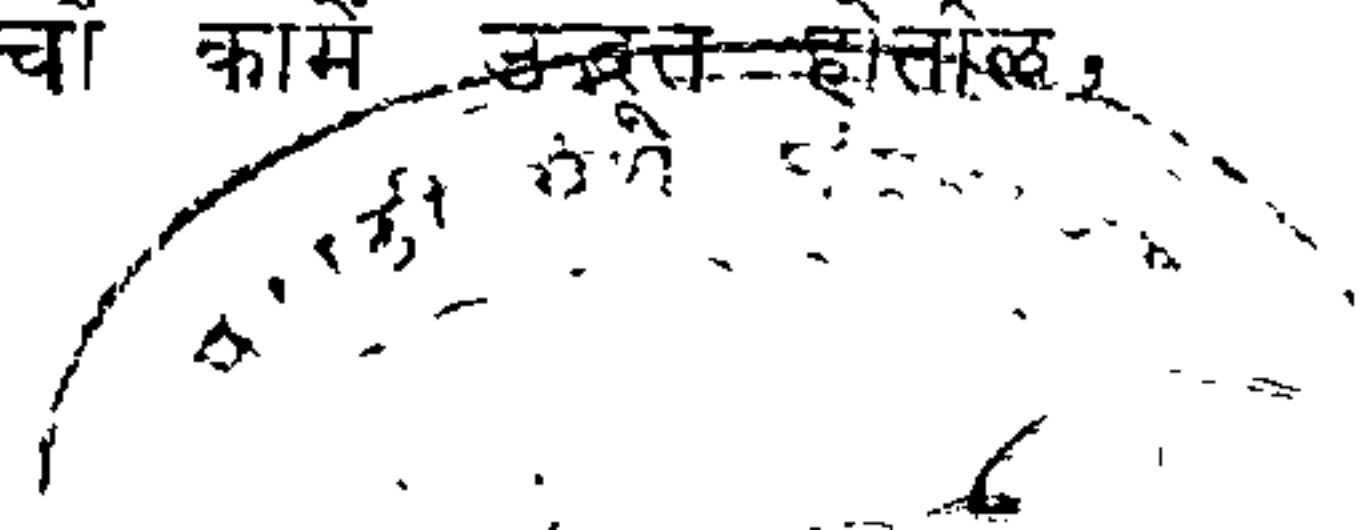
यावेळची विशिष्टस्वभावद्योतक अशी एक हकीकत रूसोनें सांगितलेली आहे. जिनिवाजवळच पाकी नांवाच्या गांवीं त्याच्या दुसऱ्या एका आत्याचा नवरा मि. फेझी हा रहात असे. बर्नार्डमामाच्या घरीं असतांना बहुधा दर रविवारीं रूसो त्यांच्याकडे जात असे. मि. फेझी हे चीट छापण्याचा धंदा करीत असत. एकदां, चकचकीत रंगांनीं भरलेल्या रुळावर हात फिरवून पाहण्याची रूसोला इच्छा झाली, व त्यानें ती ताबडतोव अमलांत आणली. पण फेझीच्या मुलानें खोडी करण्याचें मनांत आणून एकदम चाक फिरविलें व रूसोची बोटे रुळांत सांपडून त्यानें किंचाळी मारली. ती किंचाळी ऐकतांच तरुण फेझीनें चाक मार्गे फिरवून रूसोची बोटे मुक्त केलीं, परंतु त्याच्या बोटांतून रक्ताची चिळकांडी उडाली. तें दृश्य पाहतांच तरुण फेझी घाबरला व रूसोच्या गळां पडून गयावया करूं लागला.

तुझ्या वडिलांना यांतलें कांहीं एक कळूं देणार नाही असें रूसोनें तरुण फेझीला वचन दिलें. रूसोचीं बोटें बरीं होण्यास दीड दान महिने लागले तरी 'माझीं बोटें दगडाखालीं चेंगरलीं' हें आपलें पालुपद शेवटपर्यंत कायम ठेवून रूसोनें आपलें वचन तंतोतंत पाळलें.

रूसो अकरा वर्षांचा असतांना त्याला एका नोटरीच्या (लोकांचे दस्तऐवज नोंद करणाऱ्या अधिकाऱ्याच्या) कचेरींत उमेदवार म्हणून ठेवले. हें काम रूसोला तिरस्करणीय वाटत होतें व लवकरच अदक्ष व बुद्धिमंद म्हणून रूसोला त्याच्या मालकानें काढून टाकलें. त्यानंतर रूसो एका कोरीव काम करणाऱ्या कारागिराकडे उमेदवार राहिला. हा मनुष्य फार कोपिष्ट होता. रूसोला वरचेवर त्याच्या हातचा खरपूस प्रसाद मिळत असे. येथील परिस्थितीचा रूसोवर एकदरींत प्रतिकूलच परिणाम झाल्याचें आढळून येतें. पण रूसोला येथून निसटण्याचें वेगळेंच कारण घडलें. रूसोचे सोबती खेळण्यासाठीं त्याला कधीं कधीं शहराबाहेर नेत असत. तो व त्याचे सोबती खेळांत इतके रममाण होत असत कीं जिनिवा शहराचे दरवाजे बंद होण्याच्या वेळेचेंही त्यांना भान रहात नसे. आणि मग त्यांना रात्रभर शहराबाहेरच रहावें लागत असें. अशा प्रसंगीं रूसोचा मालक त्याला फार कडक शिक्षा करीत असे. दोन वेळां वरीलप्रमाणें घडल्यानंतर रूसोच्या दुदैवानें पुन्हां तिसऱ्यांदा तसेंच घडलें. तेव्हां मात्र आपल्या मालकाच्या क्रौर्याला बळी पडण्यापेक्षां पलायन करणें बरें असें त्यानें ठरविलें; आणि रूसोनें एकदां एका गांधीचा निश्चय केला कीं तो निश्चय अमलांत यावयाचाच.

शेजारच्या खेड्यापाड्यांतील ओळखीच्या शेतकऱ्यांच्या घरीं दोनचार दिवस घालवून रूसोची स्वारी सव्हायच्या हद्दींत शिरली. या भटकण्याच्या काळांत त्याच्या मनांत अद्भुतरम्यतेचेच विचार घोळत असत. दर पावलागणिक मौजेचें प्रकार घडतील, साहसाचीं कामें उद्भवत होतील,

मित्र मदत करतील व कामिनीगण आपणास तोष देण्यास तत्पर राहिल असे त्याला वाटत असे. एखादा किल्ला वाटेंत लागेल, तेथील सरदार व सरदारीण साहेबांचे आपण आवडते होऊं, त्यांच्या तरुण मुलीचे आपण प्रियकर होऊं, त्यांच्या मुलाचे मित्र होऊं व आजूबाजूच्या जनतेचे संरक्षक होऊं अशी त्याची मधुररम्य महत्वाकांक्षा असे. सव्हाय येथील ड्यूक व सरदार लोक जिनिवाच्या लोकसत्तेचा आणि कॅल्व्हिनच्या प्रॉटेस्टंट धर्माचा द्वेष करित असत आणि जिनिवांतील नागरिकांना आपल्या कळपांत ओढण्यांत धन्यता मानीत असत. अशा या प्रांतांतील कॉनफिन्याँन या खेडेगांवांत रूसो आला. माँ. पॉटव्हार याचें घर त्याला दाखविण्यांत आलें. आपल्या कळपांत ओढण्यास योग्य असलेंलें हें मेंढरूं आपोंआप चालत आलेंलें पाहून माँ. पॉटव्हारना अत्यंत आनंद झाला. त्यांनीं रूसोला एक चमचमीत मेजवानी दिली व त्याजजवळ कॅथोलिक पंथांतिल तत्वांची स्तुती चालविली. माँ. पॉटव्हारनें दिलेल्या स्वादु मद्यांत धार्मिक वादाची आपली सर्व खुमखुमी जिरून गेल्याचें रूसोनें लिहून ठेवलें आहे. पॉटव्हारनें या तत्पर शिष्याला अनेसी गांवीं रहात असणाऱ्या मादाम द वॉरन्स नांवाच्या एका वार्डकडे पाठविलें. या वार्डला प्रॉटेस्टंट लोकांचें धर्मांतर घडवून आणण्यासाठीं सार्डिनियाच्या राजाकडून चांगला तनखा मिळत असे.

मादाम द वॉरन्स

रूसोचें वय त्या वेळीं सोळा वर्षांचें हातें. सन १७२८ सालची ही गोष्ट. एक म्हातारी व गंभीर चेहऱ्याची वार्ड आपणास भेटेल असें रूसोला वाटत हातें. पण त्या ऐवजीं तरुण, हसंतमुख, सुदृढ प्रकृतीची व विनोदी वृत्तीची एक वार्ड त्याला दिसली. असल्या वार्डसाठीं आपण एक सोडून शंभरदां धर्मांतर करूं अनें आपल्या रूसोला वाटलें. वारन्सवार्ड त्यावेळीं चर्चला चालली होती. तिनें रूसोकडे पाहून स्मित केलें व त्याला घरीं जाऊन थोडा उपाहार केल्यानंतर आपली भेट घेण्यास सांगितलें.

वॉरन्सवाईच्या नितांत सौजन्याने व मोहक वर्तणुकीने रूसोचा धर्मातराचा निश्चय कायम झाला. कोणाचेही मन होतां होईल तो न दुखाविणे हा रूसोच्या महत्वाकांक्षी मनाचा एक विशेष स्वभावधर्म होता. शिवाय धर्मातराचें त्याला विशेष महत्वच वाटत नव्हतें. बाह्यतः कोणत्याही धर्माचा अंगिकार कला तरी त्याला नेहमीं आपल्या धर्मविषयक वैयक्तिक विचारांचें श्रेष्ठत्वच वाटत असें. आपलें कांहीं उद्दिष्ट साधण्याकरितां एखादी सभ्य स्त्री नीतीच्या मर्यादा न ओलांडता व कोणतीही स्पष्ट वचनें न देतां शृंगारिक हावभावानें एखाद्या पुरुषाला मोहांकित करून जितकें तिच्या मनांत त्याला द्यावयाचें असतें त्यापेक्षां जास्त मिळण्याची आशा त्याला करावयास लावते तद्वत धर्मातराच्या बाबतींत त्याचें वर्तन असें. एरव्हीं हटवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या धर्मावर व भिक्षुकशाहीवर त्यानें कोरडेच ओढलेले आहेत.

धर्मातराच्या संस्कारासाठीं आल्प्स पर्वतापलीकडील ट्यूरिन गांवो रूसोला पाठविण्याचें ठरलें. वाटेंत सृष्टिसौंदर्य मनमुराद पाहण्यास मिळेल याच विचारानें त्याला अत्यानंद झाला. सात आठ दिवसांच्या प्रवासानंतर ट्यूरिन येथील एका जीर्ण व पुराण मठांत त्याचा प्रवेश झाला. या मठांत त्याचें यथाविधी धर्मांतर करण्यांत आलें. धर्मांतरानंतर धार्मिक व दयाळू लोकांनीं तत्कालीन पद्धतिप्रमाणें त्याच्या पदरांत टाकलेल्या लहान लहान नाण्यांची वीस फ्रांक इतकी जमलेली रक्कम घेऊन रूसोला मठाबाहेर पडावें लागलें.

या अवधींत रूसोच्या मामानें व बापानें त्याची मुळींच चौकशी केली नाहीं असें नाहीं. त्याच्या बापानें मध्यंतरीं दुसरें लग्न केले होतें. आपल्या मुलाच्या धर्मातराच्या चाललेल्या तयारीची हकीकत त्याला समजतांच त्यानें चार अश्रूं ढाळले व पुढें मुलाचें नांवच सोडून दिलें.

रूसोचें धर्मांतर २३ एप्रिल १७२८ रोजी झालें, व १७२९ च्या उन्हाळ्याच्या अखेरीस तो परत अनेसी येथें वॉरन्सवार्डकडे आला. हा मध्यंतरींचा काळ त्यानें ट्यूरिनमध्ये दुकानादुकानांतून भटकण्यांत व चरितार्थासाठीं निरनिराळे धंदे करण्यांत घालविला. कांहीं तरी अद्भुत चमत्कार घडून एखादी राजकन्या आपल्या प्रेमपाशांत सांपडेल अशी स्वप्नें त्याला नेहमीं पडत असत. पहिल्यापहिल्यानें तो प्रार्थनेच्या वेळीं मंदिरांत नेमानें जात असे. त्या मंदिरांत सार्डिनियाच्या राजानें जमविलेलीं संगीतसाधनें सर्व युरोपांत अत्युत्कृष्ट होती. मंदिरांतोळ त्या संगीतानें रूसोच्या अंतःकरणांतोळ सुप्त संगीतप्रेम जागृत झालें. जवळची वीस फांकांची पुंजी लवकरच संपुष्टांत आली. तेव्हां रूसोनें प्रथम कोरीव काम करणारा म्हणून कांहीं उन्नाग मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु रूसोचें कौशल्य वेताचेंच असल्यामुळें त्या प्रयत्नांत त्याला मुळींच यश आलें नसावें. त्यानंतर मादाम द व्हर्सेलिस नांवाच्या एका खानदानीच्या घराण्यांतोळ वार्डकडे त्याला हुजऱ्याची नोकरी मिळाली. ही वार्ड वारली तेव्हां रूसोनें तिची एक लहान गुलाबी फीत चारली व चौकशी होऊन ती फीत त्याच्याजवळ सांपडली. पण व्हर्सेलिसवार्डच्या मेरियन नांवाच्या एका सुंदर व तरुण दासीनें ती आपणास दिल्याचें त्यानें विनदिकृत सांगून टाकलें. मेरियनची दृष्टादृष्ट होतांच त्याचे अंतःकरण कळवळलें, परंतु प्रथम दिलेल्या जबाबाला तो चिकटून राहिला. शिक्षेच्या भीतीनें नव्हे पण सर्व लोकांसमक्ष आपण चोर व लबाड ठरूं या शरमला भिऊन आपण तें धडधडीत खाटें सांगितलें असें रूसोचें म्हणणे आहे. परंतु मनुष्याच्या अंतःकरणांतोळ देवदूताला बुडवून टाकणाऱ्या शिक्षेच्या भीतीनेंच रूसोला असा अत्याचार करण्यास लावलें असावें. दोघांनाही कामावरून काढून टाकण्यांत आलें. मेरियनची नंतर दुर्दशा झाली असावी ही कल्पना मनांत येऊन आपणास पुढें आमरण नितांत दुःख होत असें, व या दुःखानें आपल्या

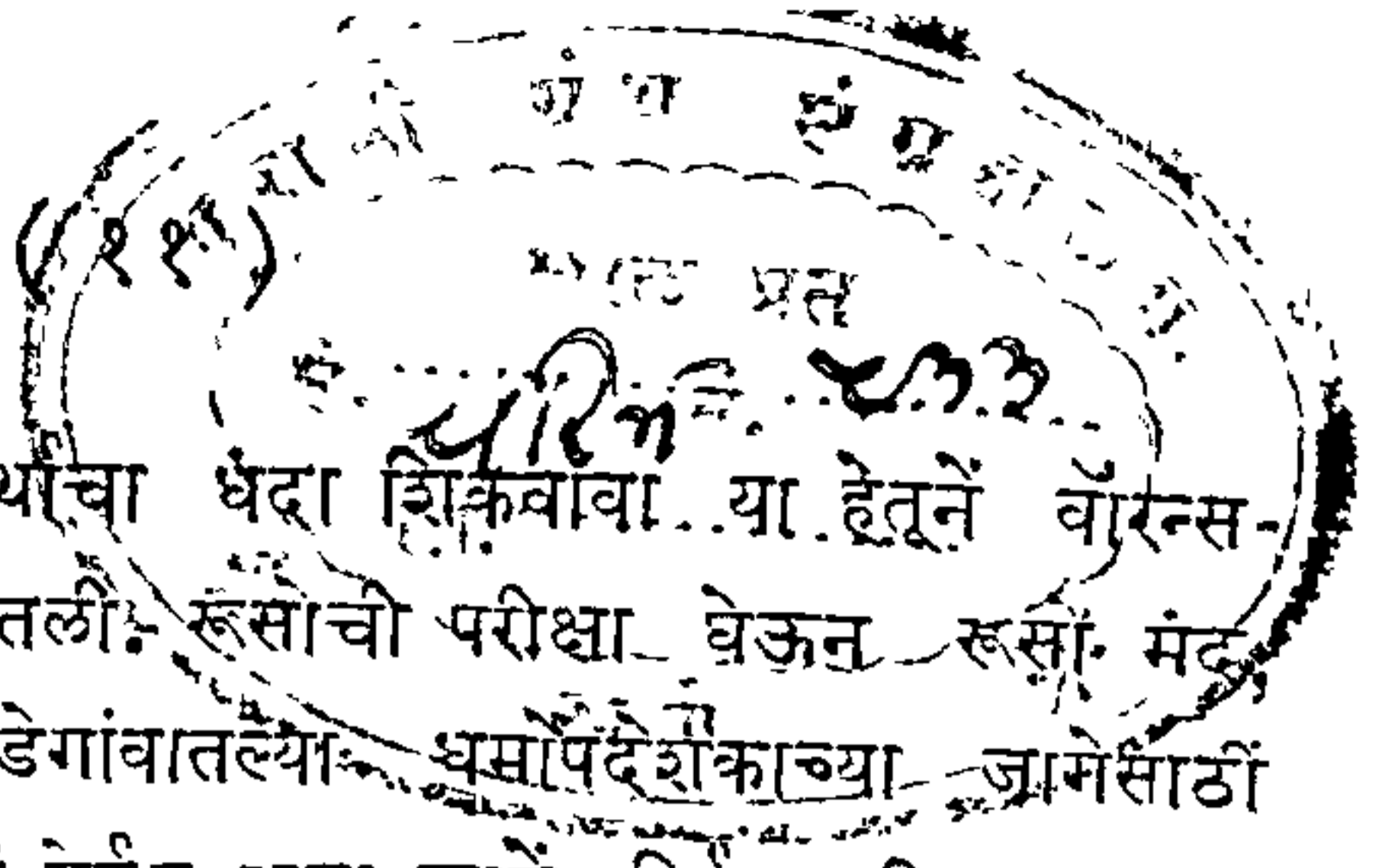
पापाचें थोडेंवहुत परिमार्जन झालें असलें पाहिजे असें त्यानें लिहून ठेवलें आहे. कांहीं झालें तरी हा सर्व प्रकार निंद्य होता व त्यावर घातलेलें सारवण तत्वज्ञ रूसोचें नसून अपराधी हुज्याचें आहे हें स्पष्ट दिसून येतें. या प्रकारानंतरही एकदोन ठिकाणीं रूसोनें हुज्याचें काम केलें. परंतु नोकरांत टिकून राहण्यास जें स्थैर्य लागतें त्याचा रूसोच्या ठिकाणीं पूर्ण अभाव होता. या सुमारास वॅकल नांवाच्या एका उडाणटप्पु मित्राची गांठ पडून रूसोच्या भटक्यावृत्तीनें उचल घेतली. त्यांतच आल्प्सच्या सृष्टिसौंदर्याच्या दर्शनमोहाची भर पडून रूसोनें ट्यूरिनला राम राम ठोकला व भटकत भटकत छदामही खिशांत नसलेली व चिंध्या पांवरलेली ही वेताळाची स्वारी अनेसी येथें पुन्हां पुर्वस्थळीं प्राप्त झाली.

मधून मधून थोडा खंड पडला तरी साधारणतः १७२९ पासून १७३८ पर्यंत रूसो वॉरन्सवाईच्या सहवासांत होता. या काळांतच रूसोच्या स्वभावाला व विचाराला निश्चित दिशा प्राप्त होण्याचें कार्य झालें. म्हणून रूसोच्या आयुष्यांत या कालखंडाला फार महत्व आहे.

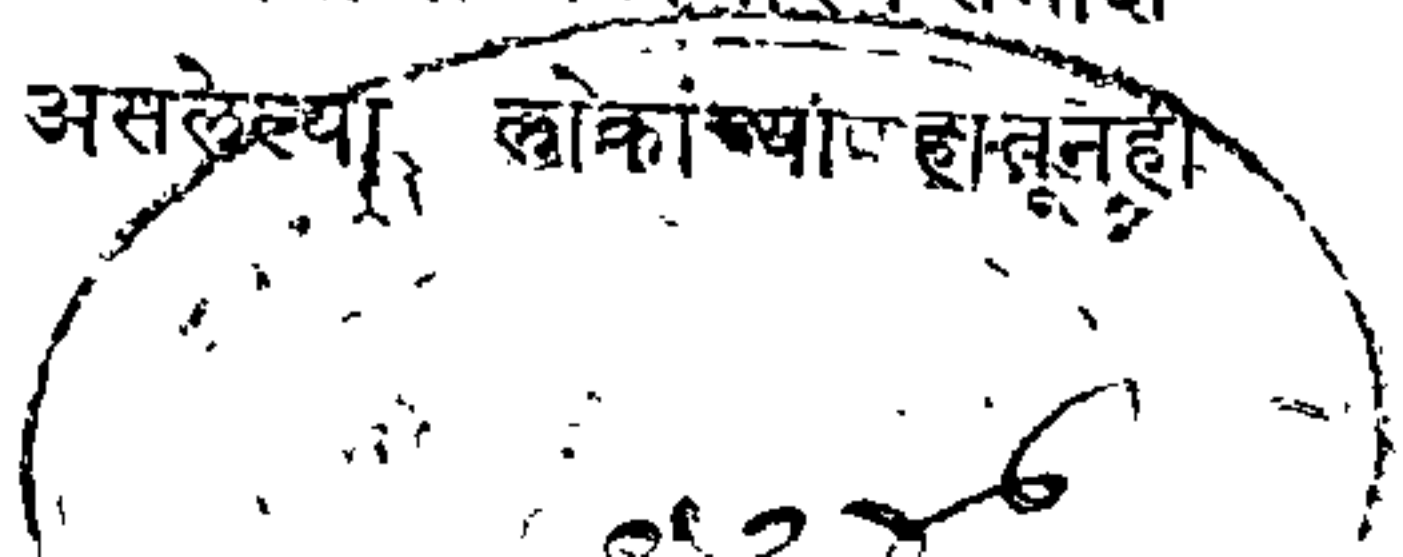
वॉरन्सवाईचा जन्म १६९९ मध्ये व्हेवाइ येथें झाला. तिच्या चौदाव्या वर्षी तिचा विवाह झाला. वॉरन्सवाई स्वतःला फार व्यवहारज्ञानी समजत होती. नवऱ्याचा पैसा निरनिराळ्या योजनांत व कारखान्यांत ती खर्च करीत असे. अशा प्रकारच्या उधळपट्टीमुळे आलेल्या ओढगस्त स्थितींतून सुटका करून घेण्याकरितां, उपरती झाल्यामुळे नव्हे, तिनें नवरा घरीं नसतांना एके दिवशीं सार्डिनिआच्या राजाच्या हद्दींत प्रवेश केला, व प्रॉटेस्टंट धर्माचा त्याग करून सनातन कॅथोलिक धर्माचा स्वीकार केला. सार्डिनिआचा राजा अशीं धर्मांतरे घडवून आणण्यांत धन्यता मानीत असे हें वर आलेलेंच आहे. आपल्या उत्साहाचें प्रदर्शन करण्याकरितां सार्डिनिआच्या राजाने तिला १५०० लिव्हरची (लिव्हर - साधारणतः फ्रेंकच्याच किंमतीचें जुनें फ्रेंच नाणें) वार्षिक नेमणूक करून दिली. या

औदार्यांत केवळ धर्मप्रेमच नसून आणखी कांहींतरी खोल प्रकार आहे असा जनप्रवाद पसरल्यामुळे वॉरन्सबाई सार्डिनियाच्या राजाचा दरवार सोडून अनेकी येथे राहू लागली. तिच्या नवऱ्याचे पुढे काय झाले ते समजण्यास मार्ग नाही. वायकोच्या वर्तमाने शरभिंदा होऊन तो कुठेंतरी परागंदा झाला असावा असा तर्क आहे.

वॉरन्सबाईने रूसोचे ममतापूर्वक व प्रसन्न-चित्ताने स्वागत केले; आणि त्याला आपल्या घरीच ठेवून घेतले. येथे त्याला, इंद्रियसुखद शांततेचा अनुभव येऊ लागला, त्याच्या अस्पृष्ट तृष्णेचे सांत्वन होऊ लागले, आणि त्याच्या स्वैर व उत्कट भावना विराम पाऊ लागल्या. यामुळे त्याचा येथील जीवनक्रम अत्यंत सुखाचा झाला व त्याचे अंतःकरण कृतज्ञतेने भरून निघाले. वॉरन्सबाईची रूसोविषयी जी एक मृदु, मातृत्वतुल्य, वात्सल्ययुक्त भावना होती तिच्यांत एखाद्या अधिक उत्कट मनोविकाराच्या आविष्काराने झालेल्या अत्यानंदापेक्षा कोमल इंद्रियसुखदता अधिक भरली होती. ती त्याला " बाल " म्हणत असे व तो तिला ' प्रिय आई ' असे संबोधित असे. रूसो मातृसुखाला जन्मापासूनच आंचवला होता. अशा मनुष्याच्या तोंडावरच असे कांहींतरी असते की, ते स्त्रीच्या मातृहृदयाचे आकर्षण करते. त्यांतच रूसोच्या काळ्याभोर व भावप्रवण डोळ्यांच्या आकर्षणाचीही भर पडली असावी. रूसोलाही वॉरन्सबाई आईची व पुढेमागे प्रियकरिणीची जागा भरून काढील असे वाटले असण्याचा संभव आहे. तिच्या सान्निध्यांत तासाचे तास घालविण्यांत त्याला नितांत सौख्य वाटत असे. संभाषणाला विषयाची वाण कधीच भासत नसे. तिला लहान सहान अनेक कृत्यांनी आनंद देण्यांत रूसो नेहमी गर्क असे. वॉरन्सबाईजवळ व्हॉल्टेअरच्या ' हेन्रियड ' ची एक प्रत होती. त्यामुळे व्हॉल्टेअरच्या वाङ्मयाचा प्रथम परिचय रूसोला याच सुमारास झाला ही एक या काळांतलि अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे.

रूसोला कांहींतरी चरितार्थाचा धडा शिकवावा या हेतूने वॉरन्स-
बाईने माँ. डायून यांची सल्ला घेतली. रूसोची परीक्षा घेऊन रूसो मंद,
निर्बुद्ध व कुचकामाचा आहे, खडेगांवातल्या धर्मोपदेशिकाच्या जामेसाठी
फार झाले तर त्याला तयार करता येईल असा त्याने निर्णय दिला. त्या-
प्रमाणे, धर्मोपदेशकाला लॅटिनचे ज्ञान आवश्यक असल्याने त्याला एका
लाझरिस्ट पाठशाळेत लॅटिन शिकण्याकरिता ठेवले. तिथल्या "तेलकट व
काळ्या रंगाच्या केसाच्या, काकवीत बुडवलेल्या भाकरीच्या वर्णाच्या,
आणि हनुवटीवर केसांऐवजी कांटे असणाऱ्या" शिक्षकाकडून लॅटिन शिकणे
रूसोला शक्य नव्हते. त्यानंतर त्याला अँव्हे गेटियरकडे ठेवण्यांत आले.
हा तरुण सौजन्ययुक्त असून त्याचे केस सुंदर आणि डोळे निळे व टपोरे
होते. पुढे "सॅव्हॉयर्ड व्हिकार" चे चित्र रंगवताना गेटियरच्या
चेहऱ्याचा रूसोने बराच उपयोग केला. रूसोची अभ्यासांत विशेष प्रगती
होईना म्हणून वॉरन्सबाईने त्याला संगीताचे शिक्षण द्यावयाचे ठरविले व
माँ. निकॉलॉझ याच्या घरी ठेविले. हा तेथील कॅथेड्रलमधील संगीत
पथकामध्ये काम करीत असे. रूसोने याला "एकमेव शिक्षक" (Le
Maitre) असे मोठे मान्यतादर्शक नांव दिले होते. संगीत
शिकण्याविषयी रूसोला कांहीं त्रास होत नव्हता. त्याला मनास वाटेल तसे
वागतां येत असे. पण लवकरच या शिक्षकाचे व त्याच्या संगीतपथकाच्या
मुख्याचे भांडण झाल्यावरून त्याने अनेकी सोडण्याचा निश्चय केला.
वॉरन्सबाईने रूसोला त्याच्याबरोबर जाण्यास सांगितले, कारण तिचीही
पॅरिसला जाण्याची तयारी चालली होती. रूसो व त्याचा शिक्षक लियोन्स
पर्यंत बरोबर होते. तेथे त्या शिक्षकाला फेफऱ्यासारखा झटका आला.
रूसोने आरडा ओरड करून लोक गोळा केले, पण आपणाकडे कोणाचे लक्ष
नाही असे पाहून तेथून त्याने हळूच पोबारा केला. सौंदर्याची असाधारण समीक्ष-
णशक्ती असलेल्या व निसर्गतः परोपकारी असलेल्या लोकांच्या हातूनही

केव्हां केव्हां क्रूर कृत्यें घडत असतात. जेव्हां आपण एखादें दुष्कृत्य करतो तेव्हां, तत्काल नव्हे, परंतु पुष्कळ काळानंतर, जेव्हां जेव्हां त्याची स्मृति जागृत होते—आणि ही स्मृति बुजणें शक्य नाहीं—तेव्हां तेव्हां तें यातना देतें असे सावधगिरीचे शब्द रूसोनें या प्रकारासंबंधी लिहून ठेवले आहेत.

जेव्हां रूसो अनेसीझा परत आला तेव्हां त्याला वॉरन्सवाई पॅरिसला अनियमित काळपर्यंत गेल्याचें समजलें. घरांत फक्त वाईची सुंदर दासी एकटीच रहात असल्यामुळें तो आपल्या पूर्वीच्या ओळखीच्या व्हेचर दी व्हिलेनव नांवाच्या एका फ्रेंच उडाणटप्पूकडे राहूं लागला. उन्हाळ्यांत एके दिवशीं एका सुंदर सकाळीं रूसो सहल करावयास गांवाबाहेर गेला असतां त्याची दोन तरुणींशीं गांठ पडली. त्यांच्या सहवासांत गांवाबाहेर त्यानें तो सर्व दिवस मोठ्या मजेत व त्यांच्या सृजतेनें आणि विशेषतः भिन्न-पणानें मर्यादित झालेल्या इंद्रियसुखलोलुपतेच्या तृप्तीत घालविला. " न्यू हेलोइझा " या ग्रंथांतील हेलोइझा व तिची मैत्रिण क्लेअर यांच्या चित्रणासाठीं रूसोनें या प्रकारानंतर कित्येक वर्षांनीं या दोन तरुणींचा उपयोग केला. असो; नंतर वॉरन्सवाईच्या दासीच्या विनंतीवरून तो तिच्यावरोबर फ्रेवर्ग पर्यंत गेला. या प्रवासांत मध्यंतरीं नियॉन येंथें आपल्या बापाची रूसोनें गांठ घेतली. सावत्र आईचें औदासिन्यच दिसून आलें. बाप थोडासा रडला पण रूसोला ठेवून घेण्याचा त्यानें प्रयत्न केला नाहीं. फ्रेवर्गहुन रूसो लॉसेनला आला. तेथें त्यानें चरितार्थासाठीं संगीतशिक्षक म्हणून मिरविल्याचें वेडपट धैर्य केलें. एका जलशांत त्याची फजितीच उडाली. तथापी त्याच्या खाणावळवाल्यानें त्याला धीर देऊन थोडें दातृत्वही दाखविलें. त्या गोष्टीची आठवण होऊन पुढें पुष्कळ वर्षांनीं रूसो म्हणतो, " माझ्या तारुण्यांत मला कितीतरी चांगले लोक आढळून आले असतां माझ्या उत्तर वयांत चांगले लोक इतके थोडे आढळून येतात हें कसें ? त्यांचा सांठा

संपला की काय ? तसे नव्हे; पण ज्या वर्गात मला आता त्यांना शोधवे लागते तो वर्ग ज्या वर्गात मला ते पूर्वी आढळले त्याहून निराळा आहे. सामान्य लोकांत मोठे मनोविकार फक्त मधून मधूनच प्रादुर्भूत होत असल्यामुळे नैसर्गिक भावनांचे आदेश वारंवार ऐकू येतात. उच्च वर्गात हे आदेश गुदमरून टाकले जातात आणि भावनांचा बुरखा घेऊन त्यांच्या आडून स्वार्थ अथवा वृथाभिमान हे बोलत असतात. ”

लॉसेनहून रूसो न्यूकाटेल येथे गेला. तेथे शिकवतां शिकवतां तो स्वतःही शिकू लागल्यामुळे त्याला थोडे यश मिळाले. परंतु भटकण्याची संधी आली असता तिचा मोह त्याला आवरत नसे. स्वतःस ग्रीकचर्चा एक प्रमुख साधू म्हणविणाऱ्या एका भोंदूची रूसोला गांठ पडली. ख्रिस्ती गुलामांना मुक्त करण्याकरितां व पवित्र थडग्याचा पुनरुद्धार करण्याकरितां निधी पाहिजे असे सांगून तो वर्गणी गोळा करित असे, व अशा रीतीने मिळविलेल्या पैशावर चमचमीत जेवून चैनीत रहात असे. रूसो या भोंदूवरोवर दुभाष्या म्हणून गांवोगांव हिंडू लागला. एके ठिकाणी रूसोच्या वक्तृत्वाने संतुष्ट होऊन लोकांनी पुष्कळ वर्गणी दिली. याप्रमाणे फिरतां फिरतां ते सोलर गांवीं आले व फ्रेंच वकिलातीत गेले. तिथल्या फ्रेंच परराष्ट्रीय वकिलाने त्या भोंदूचे खरे स्वरूप रूसोस दाखवून त्याच्या तावडीतून त्याची सुटका केली व त्याला पॅरिसला सैन्यांतील एका तरुण अधिकाऱ्याकडे पाठवून दिले. त्या अधिकाऱ्याच्या हुजऱ्याची जागा रूसोला आवडली नाही. तेव्हां वॉरन्सवाईचा तपास करतकरत वॉरन्सवाई या वेळीं राहत होती त्या शांबेरी गांवीं येऊन ‘प्रिय आई’ च्या समोर तो दत्त म्हणून उभा राहिला.

हा सर्व प्रवास त्याने पार्यो केला. त्यामुळे त्याला जनतेचा खरा जीवनक्रम प्रत्यक्ष पाहण्यास मिळाला. वाटेत शेतकऱ्यांकडे जेवावे व झाडाखाली, उघड्यावर, गुहेत, कुठे आसरा मिळेल तेथे झोंपावे असा त्याचा

कार्यक्रम असे. इतरांच्या मतांची छाप न पडतां, त्याच्या स्वतःच्या सहा-
 नुभूतीला व विचाराला पूर्ण वाव मिळून जनतेच्या कष्टमय जीवनाचें चित्र
 या प्रवासांत त्याच्या हृत्फलकावर स्वतंत्रपणें व उत्कटपणें रेखाटलें गेलें.
 एकदां एका शेतकऱ्याच्या घरीं तो गेला असतां तो शेतकरी अगदीं भुके-
 कंगाल असावा असें त्यास प्रथम वाटलें. परंतु थोडा परिचय झाल्यानंतर त्या
 शेतकऱ्यानें एका गुप्त तळघरांतून भाकर व मद्य आणलें. रूसोला चौकशी-
 अंतीं कळलें कीं जवळची मीठभाकर अशा रीतीनें लपवून ठेवून भुकेनें
 मरावयास टेंकल्याचें सोंग त्यानें आणलें नसतें, तर केवळ
 प्राणधारणापुरत्या मिळणाऱ्या त्याच्या मीठभाकरीवरसुद्धां जबरदस्त कराचें ओझे
 बसून खरोखरच त्याला भुकेनें मरण्याचा प्रसंग आला असता. खरो-
 खरच, सभोंवार अनेक लोक भुकेनें तडफडून मरतही होते. पुढें ' सामा-
 जिक करारनामा ' लिहिण्यांत ज्या विचारांची परिणती झाली त्या विचारांचें
 मूळ धरण्यास येथूनच आरंभ झाला. गरीबांचें जीवन दुरून दुरून न
 पाहतां त्यांच्यांतलाच एक या नात्यानें रूसोला तें प्रत्यक्ष पाहण्याची व
 अनुभवण्याची संधी मिळाल्यामुळेंच जुन्या सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेवर
 त्याला इतक्या जोराचा हल्ला चढवितां आला.

सन १७३२ च्या मध्याच्या सुमारास रूसो शांबेरी गांवीं आला.
 वॉरन्सबाईनें त्याला एका सर्वे हपिसांत कारकुनाची नोकरी लावून दिली.
 पण रूसोला, कारकुनीपेशा आवडणें शक्य नव्हतें; आणि एखादी गोष्ट
 आवडली नाही कीं ती सोडून पळून जाणें हा त्याचा मार्ग ठरलेला
 होता. त्याचप्रमाणें त्यानें येथेंही केलें. नंतर त्यानें आपली दृष्टी पुन्हां
 संगीताकडे वळविली व दोनचार ठिकाणचे प्रयत्न फसल्यानंतर शांबेरी
 येथील स्त्रियांनाच संगीत शिकवण्याचा उपक्रम त्यानें सुरू केला.

वॉरन्सबाईजवळ क्लॉड अनेट नांवाचा जवळ जवळ तिच्याच वयाचा एक
 गृहस्थ कोठवळा, माळी व कारभारी या तिन्हीं नात्यांनीं रहात असे. वॉरन्स

बाईच्या नीतिमत्तेच्या कल्पना फार व्यापक स्वरूपाच्या असल्यामुळे तिने अनेटला आपल्याशी अत्यंत निकट संबंध ठेवण्याची मोकळीक दिली होती. अनेट हा अत्यंत स्थिर व गंभीर स्वभाव चा सुवृत्त माणुस असल्याने रूसोला कित्येक दिवस या संबंधाचा वासही आला नाही. एके दिवशी अकस्मात घडलेल्या एका प्रसंगाने रूसोला सर्व प्रकार कळून आला. वॉरन्सबाईचे व अनेटचे काही कारणावरून भांडण होऊन अनेट अफू खाऊन मरणाची वाट पहात शांतपणे बसला असता रिकाम्या पडलेल्या डब्यावरून वॉरन्सबाईच्या लक्षांत सर्व प्रकार आला. तिने आक्रोश करण्यास सुरुवात केली. रूसो धांवून गेला, इतरही लोक आले, व वामक औषधे देऊन अनेटला वांचविण्यांत आले. वॉरन्सबाईच्या प्रेमसर्वस्वाचा एकमेव भाग्यवान भोक्ता आपणच आहोत असें आजपर्यंत रूसोला वाटत होते. पण तिच्या प्रेमांत दुसराही एक आपल्याप्रमाणेच भागीदार आहे हे जेव्हां त्याला कळून आले तेव्हां त्याला दुःख झाल्याशिवाय राहिले नाही. तथापि वॉरन्सबाईवरील आपल्या निगूढ प्रेमांमुळे अनेटवरही आपण तिच्या प्रमाणे प्रेम करावयास शिकलो, ती बाईच अशी होती की तिच्यावर जे प्रेम करित ते एकमेकांवरही प्रेम करू लागत, आणि तिने प्रबोधित केलेल्या विजयशाली मनोविकारापुढे असूया व स्पर्धा हे क्षुद्र मनोविकार टिकून रहात नसत अशा अर्थाचा मजकूर रूसोने याप्रकारासंबंधी लिहिलेला आहे.

तरुण स्त्रियांना संगीत शिकवणाऱ्या तरुणाचे मन मोहाला बळी पडण्याची फार भीती असते. रूसोचे त्या संकटापासून संरक्षण करावे म्हणून वॉरन्सबाईने एक विलक्षणच योजना अंमलांत आणली. त्या योजनेच्या स्वरूपावरून युवतिजनसुलभ असूयेचा त्या प्रकारांत मुठीच गंध नव्हता असें ह्मणतां येणार नाही. वॉरन्सबाईची नीतिमत्ता फार व्यापक स्वरूपाची होती हे वर आलेच आहे. क्लॉड अनेट व रूसो या दोघांनाही आपल्या कामिनीप्रेमाचे वांटेकरी करण्याच्या प्रकारांत तिला नीतिमत्तेच्या दृष्टीने निः

असें कांहींच वाटलें नाहीं. एके दिवशीं रूसोला बागेत एकांत ठिकाणीं नेऊन गंभीरपणें तिनें त्याला आपलें मनोगत निवेदन केलें. तिच्या सांगण्यांत व वागण्यांत छिचोरपणा अथवा शृंगारिकता यांचा पूर्ण अभाव होता असें रूसो सांगतो. रूसोला विचार करावयास तिनें आठ दिवसांची मुदत दिली. वॉरन्सबाईनें केलेल्या सूचनेच्या आकस्मिकतेमुळे रूसोचे अव्यवस्थित झालेले विचार नीट जुळविण्यास वेळ मिळाल्यानें त्याला आनंद झाला. एखादे दिवशीं वॉरन्सबाईचा प्रियकर होण्याचे विचार रूसोच्या मनांत वावरत नव्हते असें नाहीं. पण तिच्या प्रेमांत दुसऱ्या पुरुषात्रोबर भागीदार होण्याचा विचार त्याला किंचित दुःखद वाटला असावा. आठ दिवसांची मुदत संपली आणि या प्रेमी युग्मानें परस्पराला बाहुपाशांत कंवटाळलें. या प्रकाराला अनुलक्षून रूसो म्हणतो, “ मी सुखी झालो होतो काय ? नाहीं; मी सुखाचा स्वाद घेतला, पण कोणत्या दुःखद विचारानें माझ्या सौख्यानंदांत विष कालविलें तें मला समजत नाहीं; मी मात्रागमनाचें पाप केलें असें मला वाटत होतें. ” नैसर्गिक प्रवृत्तीच्या प्रेरणेनें नव्हे पण तर्क-बुद्धीच्या शिकवणीवरून वॉरन्सबाईनें हा प्रकार केला असें रूसो सांगतो. स्त्रीपुरुषांच्या स्वेच्छया झालेल्या लैंगिक संबंधांत अनीतिमान असें कांहीं नाहीं अशी शिकवणूक वयाच्या तेराचौदाव्या वर्षीं तिला तिच्या एका शिक्षकाकडून मिळाली होती असें त्याचें म्हणणें आहे. वॉरन्सबाईच्या नैतिक समर्थनार्थ हा जो युक्तिवादाचा कोट रूसोकडून उभारण्यांत आला आहे त्यावर नैतिक धिकाराची तोफ डागण्याचें मोर्लेसाहेबांनीं नाकारलें आहे. असो. हा गोष्ट १७३४ सालांत घडली असावी. रूसो त्या वेळीं बावीस वर्षांचा होता व वॉरन्सबाईचें वय अदमासें पस्तीस वर्षांचें असावें. वॉरन्सबाईला ‘ आई ’ म्हणून संबोधणारा रूसो व रूसोला ‘ बाळ ’ म्हणून संबोधणारी वॉरन्सबाई हीं अखेरीस निद्रा पाशवी प्रवृत्तीलाच बळी पडलीं असण्याचा अधिक संभव आहे. या प्रकारांत दुष्टपणाचा कांहीं अंश नव्हता एवढेंच

फार झालें तर वॉरन्सबाईच्या वतीने सांगतां येईल. या प्रकाराचे कबुली-
 जवाबांत जें एकंदर वर्णन आलें आहे त्यावरून आपले जीवनें कसे एक
 प्रकारें अत्यंत अद्वितीय होतें हें दाखविण्याकडे रूसोचा विशेष कल
 दिसून येतो.

वॉरन्सबाईनें अनेटला या प्रकाराचा कांहीं थांग लागू दिला नाहीं.
 परंतु त्या धूर्त मनुष्याच्या वर्तनावरून सर्व प्रकार त्यानें ताडला असल्याचें
 दिसून येत हातें. तथापि आपल्या प्रियकरणीला जें प्रिय तेंच आपणासही
 प्रिय असा त्याचा बाणा असल्यामुळे त्यानें आपली वागणूक पूर्वीप्रमाणेंच
 ठेवली होती. याप्रमाणें वैचित्र्यपूर्ण व अनुपमेय अशी एक द्विपतिक
 कुटुंबसंस्था अस्तित्वांत आली. तिघेही परस्परावर प्रेम करीत असत. “तुम्ही
 दोघेही माझ्या सुखाला आवश्यक आहांत ” असें वॉरन्सबाई साश्रू नेत्रांनीं
 त्या दोघांना सांगे व ते दोघे परस्परांना कंवटाळून प्रेमभरानें अश्रुमोचन
 करीत. हा प्रकार असाच अनेटच्या मरणापर्यंत कायम टिकला. एका दुर्मिळ
 वनस्पतच्या शोधार्थ आल्प्सच्या आसपास डोंगरांत फिरत असतां पार्श्वशूल
 (प्लुरिसी) होऊन पांच दिवसांत अनेट वारला. रूसोला अतोनात दुःख
 झालें पण अनेटच्या सुंदर काळ्या कपड्यांचा वारस आतां आपणच होणार
 या विचारानें रूसोला थोडें समाधानही वाटलें. परंतु वॉरन्सबाईच्या
 एका तिरस्कृतिपूर्ण अश्रूनें त्याचा तो विचार पार नाहींसा झाला. अनेटच्या
 मृत्यूनें वॉरन्सबाईच्या आर्थिक व्यवहाराला जो एक शहाणपणाचा व
 व्यवस्थितपणाचा धरबंध होता तो नाहींसा झाला.

कोणत्याही एका गोष्टीचा पूर्ण पिच्छा पुरवणें हें रूसोच्या रक्तांतच
 नव्हतें. आज रसायनशास्त्र घे, मग कांहीं दिवस बुद्धिवळांतच गढून जा,
 मग संगीताच्या स्वरलेखनाच्या नादांत कांहीं दिवस घालव अशी रूसोची

धरसोड चालूच होती. रूसोच्या या धरसोडीचें व अशांतीचें एक कारण इतर कल्पक मनुष्यांप्रमाणें त्याचें ध्येय नेहमीं कांहीं तरी असाध्य असें असावयाचें हें असावें. १७३४ मध्ये अनेसीच्या विशपाच्या मृत्यूमुळे वॉरन्सवाईची वार्षिक नेमणूकही बंद झाली. अशा ओढगस्त परिस्थितींत रूसोची प्रकृती बरीच ढांसळली. तेव्हां शांबेरीपासून अडीच तीन मैलांवर असलेलें ले शार्वेट नांवाचें कुटीर वर्षांतले कांहीं दिवस तेथें घालवावे या हेतूनें भाड्यानें घेऊन हीं दोघें तेथें राहूं लागलीं. या कुटीरांत रूसोचा काळ अत्यंत आनंदांत गेला. आपल्या सर्व आयुष्यांत अत्यंत सुखाचे दिवस ते हेच असें तो सांगतो. स्वच्छ, मोकळी, व वृत्ती उल्हासित करणारी हवा, भोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य, व स्वच्छंदानें वागण्यास पूर्ण मोकळीक या गोष्टींचा रूसोच्या चारित्र्यावर एकंदरीत अतिशय हितकारक असा परिणाम झाला. इच्छा होईल तें करावें आणि इच्छेस येईल तसें रहावें असा त्याचा येथील जीवनक्रम होता. व्हॉल्टेअरच्या त्यांवाळीं प्रसिद्ध असलेल्या ग्रंथांचा अभ्यास त्यानें येथेंच केला. पोर्ट-रॉयलचें, तर्कशास्त्र, मानवी प्रज्ञा-शक्तीवरील लॉकचा निबंध, मॅलेब्रान्स, लेब्रिझ, डेकार्ट यांचे ग्रंथ—यांचें परिशीलन त्यानें येथेंच केलें. या विद्वानांच्या सिद्धांतांत जो गैरमेळ दिसून येतो त्यांचा समन्वय करण्याचा त्यानें प्रथम प्रयत्न केला. परंतु त्यांत त्याला मुळांच यश येईना; ह्मणून एकेका ग्रंथकर्त्यांचे सिद्धांत आत्मसात करावयाचे असा त्यानें उपक्रम केला. भूमितीचें व खगोलशास्त्रांचेही त्यानें अध्ययन केलें. 'शास्त्रीयज्ञानाची ओळख' व एनसायक्लोपीडिया हीं पुस्तके त्यानें वाचलीं. रूसो असामान्य बुद्धीचा होता खरा; व त्याच्या विचारांची युरोपवर विलक्षण छाप बसली हेंही खरें. परंतु पद्धतशीर विचार करण्याची कला त्याला कधींच अवगत झाली नाहीं. निसर्गमातेच्या हृदयाला मिठी मारून तल्लीनतेचा आनंद उपभोगण्याचें सुख मात्र रूसोला येथें यथेच्छ मिळालें. तथापी १७३७ साली त्याची प्रकृती अगदींच खराब झाली म्हणून

वॉरन्सब्राईने स्वतःच्या खर्चाने त्याला मॉंट पेलियर येथील प्रसिद्ध डॉक्टरांकडे पाठविले. वाटेत तरुण व सुंदर नसलेल्या, पण वृद्ध व कुरूपही नसलेल्या एका ब्राईशीं केलेल्या प्रणयचेष्टांचें विस्तृत व रसभरित वर्णन रूसोनें केलेले आहे. तें वांचून त्या वळेचा रूसो गर्विष्ठ, ढोंगी व तिरस्करणीय होता असेंच दिसून येते. मॉंट पेलियरच्या डाक्टरांनीं त्याच्या आजाराला मुळींच महत्व दिलें नाहीं व त्याला जर कशाची जरूर असली तर ती दारूच्या ग्लासाची आहे असें त्यास सांगितलें.

१७३८ च्या मार्च महिन्याच्या सुमारास रूसो परत शांबेरीस आला. तेव्हां वॉरन्सब्राईच्या कुटुंबातील आपली जागा व्हिन्झेत्रियड नांवाच्या एका उंच, सुंदर, धटिंगण व गडबड्या तरुणानें घेतली असल्याचें त्याला आढळून आलें. ही गोष्ट त्याला मुळींच आवडली नाहीं, पण अनेकची जागा त्यानें अशीच घेतली होती ह्मणून त्यास कुरकुरण्यास आतां जागा नव्हती. परंतु वॉरन्सब्राईचें प्रेममार्दव व कळकळ यांपासून मिळणाऱ्या सुखाला मात्र रूसो आतां आंचवला. वॉरन्सब्राई आतां त्याच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करूं लागली. त्या वर्षीचा हिवाळा ले शार्लेट येथें त्याला एकट्यालाच काढावा लागला. रूसोला आपला जीवनक्रम आतां अत्यंत कंटाळवाणा वाटूं लागला. जीवनांतलें सारसर्वस्व नाहींसें झाल्यासारखें भासूं लागलें. १७४० मध्ये वॉरन्सब्राईनें लियॉन येथें त्याला एक शिक्षकाची नोकरी मिळवून दिली. परंतु पुढे शिक्षणविषयासंबंधीं ' एमिली ' नांवाचा जगविख्यात ग्रंथ लिहिणाऱ्या रूसोचा प्रत्यक्ष व्यावहारिक क्षेत्रांत यावेळीं कांहीं प्रभाव पडेना. त्याच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें त्या नोकरीचा एकदम त्यास करून रूसो वॉरन्सब्राईकडे आला. वॉरन्सब्राईच्या सान्निध्यांत आपणाला पुन्हां पहिल्यासारखें सौख्य मिळूं शकेल अशी त्याला फार आशा होती. परंतु पहिल्या भेटीतच आपल्यापुढे पूर्ण

निराशा वाढून ठेवलेली आहे हें त्याला स्पष्टपणे कळून चुकलें. ही ब्याद एकदांची पाठीमागची सुटेल तर वरें असें वॉरन्सवाईला झालें असल्यास नवल नाही. शेवटीं १७४१ मध्ये संगीताच्या स्वरलेखनाची त्यानें एक नवीन पद्धति शोधून काढली व तिच्या सहाय्यानें आपण आपला चरितार्थ स्वतंत्रपणे चालवावा या हेतूनें त्यावेळीं सर्व जगाचें केंद्र असलेल्या पॅरिस शहरां तो आला. येथें रूसोच्या आयुष्यातील एक महत्वाचा भाग संपला. वॉरन्सवाईचा स्वभाव कितीही लहरी असला व तिची नीतिमत्ता कितीही दोषाह असली तरी तिला वाचनाची असलेली गौडी व तिचा निवडक पुस्तकांचा संग्रह यांनीं रूसोंत वाङ्मयाची आवड उत्पन्न केली, व तिच्या भूतदया आणि सहिष्णुता या गुणांनीं त्याच्या मूळच्या कठोर स्वभावाला मार्दव आणलें हें निर्विवाद आहे. एकंदरीत वॉरन्सवाईमुळेच आह्मांला रूसो मिळाला असें एक सामान्य विधान करावयास हरकत नाही.

पॅरिस व बेनिस

पॅरिस येथें रूसोनें आपलें ' आधुनिक संगीतावरील प्रबंध ' नांवाचें पुस्तक कांहीं संगीतज्ञांना व विद्वानांना दाखविलें, परंतु त्याचा कांहीं विशेष उपयोग झाला नाही. पॅरिसमध्ये स्त्रियांच्या सहाय्याशिवाय कांहीं करता येत नाही, स्त्रिया या वक्ररेषेप्रमाणें असतात, कारण बुद्धिमान पुरुष नेहमी स्त्रियांच्या अधिकाधिक निकट जातात पण त्यांना स्पर्श करूं शकत नाहींत, असा सल्ला त्याच्या एका हितचिंतकानें देऊन मादाम द बुझन्वाल व मादाम ड्यूपां या स्त्रियांशीं रूसोची ओळख करून दिली. मादाम द बुझन्वालची कन्या मादाम द ब्रोग्ली ही रूसोला विशेष चाहू लागली. मादाम ड्यूपांचा पति लक्ष्मीपुत्र होता, त्यामुळे सहजच मादामच्याभोंवतीं राजपुत्र, सरदार, चर्चमधलें वरिष्ठ अधिकारी, परराष्ट्रीय वकील व वाङ्मयभक्त यांचा नेहमीं घोळका जमलेला असे. मादाम ड्यूपांनें रूसोला आपल्या प्रसाधनमंदिरांतच भेट दिली. त्यावेळीं तिचे वाढू उघडे होते, केश

मौकळे होते व तिने एक सैलसें वस्त्र परिधान केलें होतें. हाटलें तर अर्थहीन, हाटलें तर अर्थपूर्ण असें स्मित तिच्या गौर वदनावर झळकत होतें. रूसोची तिने सहानुभूतिपूर्वक चौकशी केली, त्याच्या पुस्तकाची पाने चाळून पाहिलीं, संगीताविषयी इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारल्या, रूसोला आग्रहानें जेवण्यास ठेवून घेतलें, व जेवतेवेळीं रूसोला शेजारी बसवून घेतलें. झालें ! रूसोचें मस्तक बहकून गेलें. तो तिच्यावर तत्काळ आसक्त झाला व तिला जिंकण्याची त्याला खात्री वाटूं लागली. आपलें प्रेम तोंडाने बोलून दाखवण्याचें धैर्य हांईना हणून रूसानें तिला एक प्रेमपत्र लिहिलें. मादामनें तें पत्र स्वतःच्या हातानें परत दिलें व त्याची चांगली कानउघ्राडणी केली. इतका प्रकार झाला तरी मादामनें रूसोविषयीच्या मैत्रीत कमतरता पडूं दिली नाहीं.

मादाम ड्यूपांला द फ्रान्सुल नांवाचा एक साधत्र मुलगा होता. त्याची व रूसोची चांगली गट्टी जमली होती. या फ्रान्सुलचा मुलगा प्रसिद्ध जॉर्ज सँडचा बाप होय हे येथें जातां जातां सांगण्यास हरकत नाहीं.

रूसोच्या याप्रमाणें ओळखीपाळखी झाल्या तरी त्याच्या चरितार्थाची कांहीं सोय लागली नाहीं. तेव्हां मादाम द ब्रोग्लीच्या मध्यस्थीनें वेनिस दरबारीं असलेल्या द मॉटेग्यु नांवाच्या फ्रेंच वकिलाच्या खासगतीकडील चिटणीसाची मिळालेली नोकरी पत्करून रूसो १७४३ च्या ऑगस्टांत वेनिसला गेला. द मॉटेग्युचें व रूसोचें फार दिवस जुळलें नाहीं. रूसो हा केवळ खासगतीकडील नोकर होता. त्याला ठेवणें, काढून टाकणें सर्व कांहीं द मॉटेग्युच्या मर्जीवर अवलंबून होतें. असें असतांही रूसोनें आपल्या मानापमानाचें फार स्तोम माजविलें. सभेंत अथवा जेवणाच्या वेळीं द मॉटेग्युच्या खालचें निकटचें स्थान मिळण्याविषयी त्याचा आग्रह असे. द मॉटेग्युचाही स्वभाव अत्यंत कंजूष होता. आपल्या पायांतला एक बूट दुसऱ्यापेक्षां अधिक लवकर क्षिजतो म्हणून तो नेहमीं तीन बूट करवून

घेत असे, आणि असें करण्यानें तीन बूट घेऊन दोन जांड घेतल्याचा फायदा आपणास होतो असें तो सांगत असे. द माँटेग्युनें अखेरीस रूसोला काढून टाकलें किंवा रूसो म्हणतो त्याप्रमाणें रूसोनें राजीनामा दिला. इतालियन संगीताचें व भाषेचें थोडेसें ज्ञान रूसोला झालें एवढाच वेनिसच्या मुक्कामांत रूसोचा फायदा झाला. द माँटेग्युनें त्याचा थोडा पगारही अडवून ठेवला होता. एकंदरीत आपल्याशीं त्यानें फार अन्यायाचें वर्तन केलें असें रूसोला वाटत होतें. त्या अन्यायाच्या परिमार्जनार्थ त्यानें वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे पुष्कळ पत्रव्यवहार केला, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. प्रचलित राज्यपद्धतीविषयीं द्वेषाचें बीं रूसोच्या मनांत रुजण्यास ही गोष्ट बरीच कारणीभूत झाली असावी.

त्या काळीं वेनिस येथील वेश्या सौंदर्याबद्दल फार प्रसिद्ध असत. अशा एकदोघांची ओळख करून घेण्याचा प्रसंग रूसोवर आला होता. एकीचीं स्तनाग्रें चमत्कारीक स्वरूपाचीं वाटल्यानें रूसोला किळस आला व त्यानें सर्व रंगाचा विरस केला. तंद्हां त्या बाईनें रूसोला, ' महाराज, आपण स्त्रियांचा नाद सोडून गणितांत डोकें घाला ' असें सांगितलें.

थेरेसा

१७४४ च्या सप्टेंबरांत रूसो परत पॅरिसला आला. मादाम ड्युपांचा सेक्रेटरी म्हणून त्याला कांहीं वार्षिक वेतन मिळूं लागलें. पूर्वी ज्या खाणावळींत रूसो रहात होता त्याच सेंट क्वॅंटिन नांवाच्या खाणावळींत रूसो आतां राहूं लागला. त्या खाणावळीची मालकीण फार दुर्वर्तनी होती. तिच्या पदरीं थेरेसा नांवाची एक शिवणकाम करणारी सुमारे तेवीस वर्षांची तरुण बाई होती. खाणावळींत जेवणास येणाऱ्या मंडळीबरोबर मालकीण बाई नेहमीं असभ्य थडामस्करी करीत असे. सर्वजण गरीब व साध्या चेहेऱ्याच्या थेरेसाला आपल्या असभ्य वर्तनाने अतिशय त्रास देत असत. रूसो तिची कड घेऊं लागला. असें होतां होतां रूसोला थेरेसा प्रेमळ

वं विश्वासू वाटू लागली व तिला रूसो फार लोकौत्तर व थोर पुरुष वाटू
 लागला. तिला त्याने आपलेजवळ पत्नीसंबंधाने राहण्यासाठी ठेवून घेतले.
 ' मी तुझा केव्हांही त्याग करणार नाही पण मी तुझ्याशी केव्हांही विवाह
 बद्ध होणार नाही ' असे तिला त्याने स्वच्छ सांगितले. थेरेसाच्या संगतीत
 रूसोची पहिली कांही वर्षे मोठ्या आनंदांत गेली. चौथ्या मजल्यावरच्या
 छपरालगतच्या आपल्या खोलीत बसून खिडकीतून रस्त्यावरील लोक अथवा
 घरांची छपरे पाहत पाहत भाकर व खव्याचे साधे जेवण जेवण्यांत हें युग्म
 तासाचे तास घालवित असे. थेरेसा अगदी अज्ञ व अडाणी बाई होती.
 मार्चच्या पुढे एप्रिल महिना येतो किंवा साडेचाराची दुप्पट नऊ होते
 हें तिला किती शिकवूनही सांगतां येत नसे. तिच्या हातचें एक पत्र उप-
 लब्ध आहे त्यावरून तिचें शब्दाक्षराचें (स्पेलिंगचें) केवढे अज्ञान
 होतें तें दिसून येतें. रूसोने तिला शिकविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु
 आतां शिकवलेले घटकाभराने थेरेसा हटकून विसरावयाची म्हणून रूसोने
 तो नाद सोडून दिला. रूसोसारख्या प्रख्यात पुरुषाची असली सहचारिणी
 असल्याबद्दल त्याच्या विद्वान मित्रांना वाईट वाटून त्याबद्दलचा सर्व सूड
 थेरेसा मूर्ख, कोपिष्ट, अडाणी, मत्सरी व संशयाने घेरलेली होती असे तिचें
 चित्र काळयाकुड रंगांत रेखाटून त्यांनी थेरेसावर उगवला आहे. परंतु
 निर्विकार मनाने पाहतां थेरेसाच्या संगतीत रूसोला जें सुख मिळालें तें
 इतर एखाद्या सुसंस्कृत व सुशिक्षित स्त्रीच्या संगतीत त्याला लाभलें नसतें.
 त्याच्या सर्व शारीरिक गरजा ती पुरवीत असे व जेवणाखाण्याच्या व घर
 स्वच्छ व व्यवस्थित ठेवण्याच्या बाबतींत ती त्याची एकानिष्ट दासीप्रमाणें
 सेवा करीत असे. त्याला जेव्हां लिहावयाचें असेल अथवा विचार करावयाचा
 असेल तेव्हां त्याने तिला दूर ठेवल्यास तिला किंचिदपि वाईट घाटत नसे.
 पुरुषाला स्त्रीपासून यापेक्षां विशेष अपेक्षा नसते असें ज्हुलियामीचें मत आहे.
 रूसोला तर ती देवदूतिके (एंजल) प्रमाणें वाटत असे. समाधानवृत्ती-

सारखें सुख कशांत नसतें व थेरेसा अत्यंत समाधानवृत्तीची हांती असें रूसोचें म्हणणें आहे. मॉलेंनें थेरेसा व रूसो यांचा सामाजिक दर्जा एकच होता असें जें विधान केलें आहे तें चूक दिसतें. रूसोनें एकदां हुज्याची नोकरी केली असली तरी त्याचें घराणें पांढरपेशावर्गातीलच होतें, थेरेसाप्रमाणें गरीब नोकरपेशावर्गातील नव्हतें, हें निर्विवाद आहे. परंतु ' आई ' (वॉरन्सवाई) प्रमाणें मला एक स्त्री हवी होती असें जेव्हां रूसो निर्लज्जपणानें सांगतो तेव्हां त्याचा तिटकाराच वाटूं लागतो.

या संबंधांत रूसोच्या चारित्र्यावर अत्यंत काळ्याकुट्ट डागाप्रमाणें असणारी एक हकीकत नमूद करण्यास हरकत नाही. नैसर्गिक कामवासना व आयुष्याच्या इतर गरजा भागविण्यास रूसोला स्त्री हवी होती. पण मुलांचें बंधन नको होतें. रूसोपासून थेरेसाला जीं पांच मुलें झालीं, तीं सर्व जन्मतांच त्यानें अनाथगृहाच्या पेट्टीत टाकून दिलीं. त्यांचीं पुढेमागे खूण पळण्याचीही कांहीं साधनें त्यानें ठेवलीं नाहीत. या अघोर कृत्याला थेरेसाचें मातृहृदय अनुकूल असणें शक्य नव्हतें. पण महत्प्रयासानें रूसोनें तिचेंही मन वळविलें. कबुलीजबाबांत रूसोनें आपल्या या कृष्णकृत्याचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आपल्या सारख्या निर्धन बापाजवळ राहून त्यांचे अतोनात हाल झाले असते, त्यापेक्षां अनाथालयांतच त्यांचें जीवन खाऊन पिऊन अधिक सुखी होईल अशी विचारसरणी त्यानें एका ठिकाणीं मांडली आहे. तसें करण्यानें आपण प्लेटोच्या लोकसत्तात्मक राज्यांतील नागरिकाप्रमाणें वागलो अशी प्रौढीही त्यानें एका ठिकाणीं मिरवली आहे. मादाम द फ्रान्सुलला लिहिलेल्या एका पत्रांत आपल्या वरील दुष्कृत्याचें समर्थन करतांना परमेश्वर जेव्हां जन्म देतो तेव्हां त्या प्राण्याचा तो शेरही देतो असें म्हणतात तें खरें आहे, पण तुम्ही उच्चवर्गीय लोक आम्हां गरिबांच्या मुलांच्या तोंडांतून तो घांस काढून घेतां अशा अर्थाचा मजकूर रूसोनें लिहिलेला आहे. वरील कल्पनेचाच विस्तार रूसोला प्रसिद्धीस आणण्यास

कारणभूत झालेल्या समाजसत्ताविषयक कल्पनांत झालेला असला तरी, आणि ' माझ्याजवळ राहून पांढरपेशावर्गाच्या कल्पना आत्मसात करण्या-
 एवजो अनाथालयांत राहून माझ्या मुलांनी धष्टपुष्ट शेतकरी बनलेले मला
 अधिक आवडेल ' इत्यादि मोठ्या साळसूद विचारांनी त्याने आपल्या मनाचे
 कसेही समाधान केले तरी, रूसोचें हे कृत्य कोणत्याही दृष्टीने क्षम्य ठरत नाही.
 त्यावेळीं आजूबाजूचें पुष्कळ लोक तसेंच करीत असत हे म्हणणें माता-
 पित्यांच्या प्रेमळ व सहृदय वर्तणुकीच्या मुलांच्या स्वभावावर होणाऱ्या
 सुप्रारिणामाचें ' एमिली ' मध्ये सुंदर विवेचन करणाऱ्या लेखकाला मुळींच
 शोभत नाही. थेरेसाची अब्रू शाबूत राखण्यासाठी आपण तसें केले
 असेंही रूसो ह्मणतो, पण त्यांतही विशेष तथ्य दिसत नाही. मुलें होवोंत, न
 होवोंत, समाजाच्या दृष्टीने रूसोच्या रखेलीपेक्षां थेरेसाला अधिक मान
 मिळणें शक्य नव्हतें. वस्तुस्थिती अशी दिसते कीं रूसोला कोणतेच बंधन
 सहन होत नव्हतें. ज्या स्वभावानुरूप त्यानें थेरेसाशी लग्न करण्याचें
 नाकारलें त्याच स्वभावानुरूप त्यानें आपल्या मुलांना अनाथालयांत टाकलें.
 आहारनिद्रादी पाशवी गरजा भागण्यापुरतें सुख त्याला पाहिजे होतें पण
 या सुखाच्या मागून येणारी बंधनें त्याला नको होती. कोणतीही अडचणीची
 परिस्थिती उत्पन्न झाली असतां तेथून पलायन करण्याचा त्याचा जो
 स्वभावधर्म आतांपर्यंत दृष्टीस पडला तोच त्याचा स्वभावधर्म याही अघोर
 कृत्याच्या रूपाशीं असावा. रूसोच्या हितचिंतकांनीं हीं मुलें रूसोचीं नसून
 थेरेसाच्या व्यभिचाराचीं फळे हांत असाही एक वाद उपस्थित केला.
 कांहींनीं रूसोला पक्का जाळ्यांत गुंतविण्याकरितां थेरेसानें व तिच्या आईनें
 केलेला हा एक कट असावा असाही सिद्धांत पुढे मांडला. परंतु रूसोनें या
 प्रकाराचें कबुलीजत्रांत केलेलें सविस्तर वर्णन असत्य मानण्याची
 आवश्यकता वाटत नाही. थेरेसाच्या अविश्वासूपणाबद्दल त्याला कधींही
 संशय सुजा आलेला दिसत नाही.

१७६१ मध्ये मार्शल दी लक्षेम्बर्गने रूसोच्या मुलांचा तपास लावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु त्याला मुळांचि यश आलें नाहीं.

थेरेंसाची प्रथम ओळख झाल्यानंतर सुमारे पंचवीस वर्षांनीं थेरेंसाशीं लग्न लावण्याचा एक फार्स रूसोनें केला. दोन सद्गृहस्थांसमोर 'ही माझी पत्नी आहे' असें त्यानें जाहीर केलें. मुलांची वासलात लागल्यानंतर एवढें तरी करण्याची काय जरूर होती तें समजत नाहीं. रूसोचीं बहुतेक सर्वच कृत्ये वरवर तरी अत्यंत विक्षिप्तपणाचीं वाटतात. धर्माविरुद्ध बंड हणून रूसोने कांहीं हा प्रकार केला नव्हता हें खास. परंतु व्यक्तीचा अंतर्विकास कसा होत असतो हें तिचे तिलासुद्धां स्पष्टपणें समजत नाहीं, मग इतरांची तर गोष्टच नको.

रूसोच्या मृत्युपर्यंत थेरेंसा त्याच्याजवळच होती. अनेक संकटांत व दुःखांत ती त्याची सहभागिनी होती. पुढें पुढें पोटच्या गोळ्यांची अशी वाताहत लागल्यानें तिच्या मातृहृदयास घरें पडल्यानें ह्मणा, अथवा तिच्या बापाला रूसोनें अनाथालयांत मरूं दिलें ह्मणा थेरेंसा थोडीशीं तुसडी व रागीट बनली होती. परंतु शेवटपर्यंत रूसोला तिनें अंतर दिलें नाहीं. रूसोपेक्षां एका तबेलेदाराशीं तिचा विवाह झाला असतां तर तिला कदाचित अधिक सुख झालें असतें हें खरें, परंतु रूसोला मात्र दुसरी कोणीही स्त्री थेरेंसाइतकी सुख देऊं शकली नसती हेंही तितकेंच खरें आहे.

ग्रंथकर्तृत्वास सुरुवात

रूसोची थेरेंसाशीं प्रथम ओळख झाली त्याच सुमारास त्यानें 'रंगेल कलादेवता' (Les Muses Galantes) नांवाचें एक गीतमय अभिनयप्रधान नाटक लिहिलें. त्यावेळीं रामो नांवाचे एक गृहस्थ फ्रेंच संगीताचे तज्ज्ञ समजले जात असत त्यांत जें चांगलें आहे तें दुसऱ्याचें चोरलेलें आहे व वाईट आहे तें रूसोचें स्वतःचें आहे अशी या नाटकावर रामोनें फार कडक टीका केली. रामोला रूसोचा मत्सर वाटत होता यांत

कांहीं शंका नाही. रामोने आपल्या पुस्तकावर टीका करणे हा एक उलट्या प्रकारचा आपला सन्मानच झालासें रूसोला वाटलें. ' रंगेल कलादेवता ' या नाटकासुळें रिचेल्युचें लक्ष रूसोकडे वेधलें गेलें आणि जन्मानें जर्मन असतांही फ्रेंचाळलेल्या व तिरस्करणीय मेल्शियॉर ग्रिमशीं आणि भावनावश व तीक्ष्णबुद्धीच्या मादाम द एपिनशीं रूसोची ओळख झाली. याशिवाय आणखीही कांहीं प्रतिष्ठित उच्चकुलीन स्त्रियांशीं रूसोची ओळख झाली. प्रसिद्ध पुरुषही त्याचा आदरसत्कार करूं लागले. निराश्र्वरवादी बॅरन द हॉलब्राक हा स्वतंत्र विचार करणाऱ्या पुरुषांचा व तत्वज्ञान्यांचा आश्रय-दाता होता. त्याच्या पंक्तीला जे अनेक विद्वान व प्रसिद्ध पुरुष जमत असत त्यांत रूसोचाही आतां अंतर्भाव होऊं लागला.

१७४४ पासून १७५६ पर्यंतचीं रूसोचीं बारा वर्षे पॅरिस येथेंच गेलीं. या काळांतलि अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट झणजे १७४९ सालीं रूसोनें ' कला व शास्त्र यांच्या पुनरुज्जीवनानें आमची नीतिमत्ता शुद्ध झाली आहे कीं अशुद्ध झाली आहे ? ' या विषयावर लिहिलेला प्रबंध होय. आजपर्यंत रूसोची नांव घेण्यासारखी कोणतीही वाङ्मयनिर्मिती नव्हती. या प्रबंधानें रूसोला जागतिक वाङ्मयांत अमर स्थान प्राप्त करून दिलें. या प्रबंधामुळें रूसोची गणना अक्विल दर्जाच्या प्रसिद्ध व विचारप्रवर्तक पुरुषांत होऊं लागली. दिजॉनच्या प्राचीन विद्यापीठानें त्या सालीं हा विषय बक्षिसाचा प्रबंध लिहिण्यासाठीं जाहीर केला होता. व्हिन्सेनिस येथील तुरुंगांत असलेल्या डिडेरोला भेटण्यासाठीं रूसो चालला होता. (' आंधळ्यांना पत्र ' लिहिल्यामुळें डिडेरोला तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती.) रस्त्यांत एका वर्तमानपत्रांत रूसोनें दिजॉन विद्यापीठाच्या बक्षिसाच्या प्रबंधाविषयीं हकीकत वाचली. प्रबंधाचा विषय वाचतांच त्याला एक प्रकारची दिव्य स्फूर्ति झाली. त्याच्या डोक्यांत विचारांची व कल्पनांची तुफान गर्दी उसळली. छाती धडाधड उडूं लागल्यामुळें श्वासोश्वास करणे त्याला कठीण

जाऊं लागले. रस्त्याच्या बाजूच्या एका झाडाखाली तो बसला. तेथे आपल्या विचारांना त्याने मुक्तपणे मोक्याट वावरूंद दिले. त्याला त्यामुळे एका प्रकारची निशा चढल्यासारखे झाले. त्या झाडाखाली घालवलेल्या पाव तासांत माझ्या मनांत उसळलेल्या महत्सत्यांच्या गर्दीतून जेवढे मी स्मरणांत ठेवू शकलो तेवढ्याचाच विस्तार, आणि तोही दुर्बलपणे, या प्रबंधांत, असमतेवरील प्रबंधांत आणि शिक्षणावरील माझ्या पुस्तकांत मी केलेला आहे असें रूसोने सांगितले आहे. तुरुंगांत डिडेरोला रस्त्यावर घडलेली चमत्कारपूर्ण हकीकत त्याने सांगितली. डिडेरोने बक्षिसाच्या स्पर्धेत भाग घेण्यास रूसोला उत्तेजन दिले. रूसोच्या प्रबंधाला बक्षिस मिळाले, आणि त्या वेळेपासून त्याच्या दुःखाला सुरुवात झाली. त्याच्या प्रबंधाने त्याला प्रसिद्धी मिळवून दिली, पण त्याच्या दुर्दैवी आयुष्यांत पुढे त्याच्यावर जी संकटपरंपरा कोसळली तिचा दुवा या त्याला मिळालेल्या प्रसिद्धीशीच जोडलेला होता.

मां. द फ्रान्सुल हा जमाबंदी खात्यांत एक मोठा अधिकारी (रिसीव्हर जनरल) होता. त्याने आपल्या खात्यांत रूसोला एक चांगली नोकरी दिली. या नोकरीला रूसो चिकटून राहिला असता तर त्याची चांगली बढती झाली असती. परंतु श्रीमंतीची रूसोला कदर नव्हती. त्याला हवा होता तो जिवंत स्वतंत्रपणा. मनास जें वाटेल तें वाटेल तेव्हां करण्याची मोकळीक त्याला हवी होती. नोकरीचे पारतंत्र्य त्याला सहन होत नव्हते. स्वरलेखनाच्या नकला करून आपण स्वतंत्रपणे उपजीविका करावी असे त्याच्या मनाने घेतले. त्याने ती नोकरी सोडून दिली. पुष्कळांनी याबद्दल त्याला दोष दिला. तत्त्वनिष्ठपेक्षां रूसोचा विक्षिप्तपणाच या गोष्टीला खरोखरी कारणीभूत असला तरी रूसोची एकंदर वागणूक तत्त्वनिष्ठ माणसाप्रमाणे असल्याने त्याला दोष देणे कठिण आहे. रूसोने आपली राहणीसुद्धा अगदी साधी व गरिबीची केली. ओलेंकोरडे अन्न व जाडेभरडे

वस्त्र यांतच तो समाधान मानूं लागला. उंची वस्त्रांचा त्याने त्याग केला. वेनिस येथे असतांना त्या वेळच्या रुवावाला शोभण्यासाठी केलेली कांहीं उंची वस्त्रे त्याजवळ होती व त्या वस्त्रांविषयी त्याला एकप्रकारचा अभिमान वाटत असे. पण एके दिवशी तीं वस्त्रे कोणी-हा बहुधा थेरेसाचा भाऊ असावा-चोरून नेली व रूसो अशा गीतीने श्रीमंतीच्या मायापाशांतून पूर्णपणे मुक्त झाला.

या नंतरची त्याची वाङ्मयकृती 'खेड्यांतील ज्योतिषी' ही होय. हे एक गीतमय नाटकच होते. या नाटकाचा एक प्रयोग १७५२ च्या ऑक्टोबरांत फॉतेनेब्लू येथे झाला. पंधरावा लुई प्रयोग पाहण्यास मादाम द पाँपादोर या आपल्या प्रसिद्ध प्रियकरणीसह आला होता. प्रसिद्ध, उच्चकुलीन व रंगेल स्त्रीपुरुषांनी नाटकगृह फुलून गेले होते. गाडींतून रूसो फॉतेनेब्लू येथे गेला. राजाच्या समोरच्या पेटिकेंत त्याला स्थान मिळाले. रूसोच्या कृतीची अतोनात वाहवा झाली. विशेषतः रंगेल स्त्रियांनी नाटकावर बंधोष फिदा होऊन काढलेल्या प्रशंसायुक्त उद्गारांनी रूसोला स्वर्ग केवळ दोनच बोटें उरलासा वाटला. नाटकांतील एका पद्याचें एक सुंदर कडवें आपल्या कर्कश आवाजांत गुणगुणतच राजा राजवाड्यांत गेला. रूसोला दुसऱ्या दिवशीं राजवाड्यांत बोलावून त्याला सत्कारपूर्वक वार्षिक नेमणूक देण्याचा आपला हेतू राजानें एकदोषांजवळ बोलून दाखवला. ती गुणगुण रूसोच्या कानावर त्याच रात्री गेली. ती सर्व रात्रत्याने विचारांत घालविली. राजाचें पेन्शन घेणें क्षणजे सर्व सत्य, स्वातंत्र्य व धैर्य यांना मुक्कणें होय. ही आपत्ती टाळण्यासाठी त्याने पळून जाण्याचें ठरवले. प्रकृती विघडल्याची सवत्र सांगून तो दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच पॅरिस सोडून निघून गेला. या प्रकाराबद्दल पुष्कळांनी-विशेषतः डिंडेरोने-त्याची चांगली कानउवाडणी केली. डिंडेरोच्या आवेशाचें त्याला आश्चर्य वाटलें पण त्याचें मत कांहीं बदललें नाहीं.

रूसाला संगीताचें खोल ज्ञान नव्हतें. पण त्याला साध्या चित्ताकर्षक चालीचें ज्ञान होतें. फ्रेंच संगीत त्याला कर्कश वाटत असें. मधून मधून तो संगीतांत लहानसहान रचना करीत असे. दुसऱ्यांचें संगीतलेखन नकळणें हें त्याच्या चरितार्थाचें शेवटपर्यंत एक प्रमुख साधन होतें.

रूसो या वेळीं ज्या पॅरिशियन समाजांत वावरत होता त्या समाजाच्या आचारांत धर्म, नीतिमत्ता, स्वातंत्र्य वगैरे उदात्त तत्वांना स्थान नव्हतें. तात्विक वादांत या सर्व उदात्त तत्वांविषयी अत्यंत प्रगतीपर विचार मांडले जात होते, पण व्यवहारांत त्या विचारांच्या उलट सर्व कृती होत असे. विवाहबंधनाच्या सर्व नियमांना झुगारून देणारे स्त्रीपुरुषांचे समूह सद्गुणांविषयी अथवा नीतिमत्तेविषयी तात्विक चर्चा करणारी एखादी कविता अगर प्रबंध ऐकून सद्गदित होत असत. परमेश्वराचें अस्तित्व मानणें अंधश्रद्धेचें व हीन संस्कृतीचें लक्षण समजलें जात असें, तथापी आपल्या प्रियकराला आपण सैश्वरवादी आहोंत व नवऱ्याला आपण निरीश्वरवादी आहोंत असें सांगावें ह्मणजे प्रियकराच्या तावडीतून सुटण्याचा एक मार्ग नेहमी उघडा राहिल व आपल्या स्वैराचाराबद्दल कुरकुर करणाऱ्या नवऱ्याला निरुत्तर करतां येईल असा उपदेश करणाऱ्या प्रतिष्ठित स्त्रिया त्या समाजांत होत्या. एखाद्या मनुष्यानें वैवाहिक नीतिमत्तेचें समर्थन केलें असतां “काय ! तुझ्यासारख्या बुद्धिमान मनुष्यालाही हा तुझ्यामाझ्याचा पूर्वग्रह सोडवत नाही ? ” असा वितंडवादी प्रश्न विचारून त्याला चूप बसविलें जात असें. ज्या रमणीच्या संभाषणांत विरोधाभासात्मक नसलेंलें असें एकही वाक्य नसें तिची मोहनी मंडळीवर अधिक पडत असे. यावरून त्या समाजाच्या रुचीचा कल कोणीकडे झुकला होता तें दिसून येईल. या काळच्या फ्रान्स देशांत गरीब वर्ग कसा अज्ञानांत व दारिद्र्यांत खोल रतलेला होता आणि श्रीमंत व अनीतिमान वर्गाकडून त्याची कशी पिळणूक होत होती तें इतिहासज्ञांच्या चांगलें परिचयाचें आहेच.

अशा या समाजांत रूसो तेवढा स्वातंत्र्याचा व सद्गुणांचा चाहता आणि आस्तिक्यवादाचा पुरस्कर्ता राहिला या चमत्काराचें स्पष्टीकरण मोल्लेनें रूसांचें रक्त जिनिवाचें होतें असें सांगून केले आहे. एकदां एका जेवणाच्या वेळीं तेथें जमलेले विद्वान ईश्वराच्या अस्तित्वावर जाडेजाडे आक्षेप घेऊं लागले, तेव्हां तुम्ही हा वाद जर बंद केला नाही तर मला येथून निघून जावें लागेल असें रूसो चिडून म्हणाला. त्याची आस्तिक्य-बुद्धी इतक्या निश्चयी स्वरूपाची होती. रूसोचे सर्व क्रांतीकारक ग्रंथ फ्रेंचभाषेंत लिहिलेले असले, त्याचें बहुतेक उत्तर आयुष्य फ्रान्समध्ये गेलें असलें व तो स्वतःला फ्रेंच समजत असला तरी त्याच्या विचारांचें मूळ शोधावयाचें झाल्यास तें जिनिवांतच शोधलें पाहिजे. राहणीचा साधेपणा, ईश्वरावरील निष्ठा, स्वातंत्र्याची दुर्दम भक्ती, व सद्गुणांची आवड-हें तत्कालीन जिनिविज समाजाचें वैशिष्ट्य होतें. या लहानशा लोकसत्ताक राष्ट्राचा प्रभाव कस्तुरीच्या लहानशा कणाचा सुगंध पसरावा त्याप्रमाणें सर्व युरोपभर पसरला होता. अशा या महोदार राष्ट्राला भेट देण्याची अत्युत्तम संधी मिळावी म्हणून म्हणा अथवा पॅरिसच्या जगाचा रूसोला कंटाळा आला होता म्हणून ह्मणा १७५४ च्या उन्हाळ्यांत रूसो आपल्या थेरेसासह जिनिवाला गेला. वाटेंत त्यानें आपल्या जन्मभूमीपेक्षांही प्रियतर असणाऱ्या वॉरन्सबाईची भेट घेतली. वॉरन्सबाईचें यावेळीं भयंकर रूपांतर झालें होतें. वार्धक्यानें व रोगजर्जरतेनें ती पिडून गेली होती. आपल्याबरोबर पॅरिसला येण्याविषयीं रूसोनें तिचें मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु तिनें तें साफ नाकारलें. पुढे पुष्कळ दिवसांनीं फार हालहाल होऊन या बाईला मृत्यु आला. असो. जिनिवा येथें गेल्यानंतर कॅथोलिक धर्मांत राहून जिनिवाच्या कायद्यांप्रमाणें त्याला तिथला नागरिक होतां येत नव्हतें. म्हणून रूसोनें पुन्हां आपल्या वाडवडिलांच्या प्रॉटेस्टंट धर्माचा स्वीकार केला. आस्तिक्यबुद्धी हेंच त्याचें प्रमुख धर्मत्व असल्यानें व धर्माच्या इतर

अर्थहीन अथवा गूढ विधींचें आचरण तो कधींच करित नसल्यानें त्याला ब्राह्मणः कॅथोलिक राहणें अथवा प्रॉटेस्टंट राहणें यांत कांहींच भेद वाटत नसे. जिनिवांतील तत्कालीन धर्मोपदेशकवर्गही उदारमतवादी होता. येशु ख्रिस्ताच्या देवत्वाविषयीं त्या वर्गापैकीं बहुतेकांना विश्वास वाटत नव्हता. या जन्मांतील पापाकरितां परमेश्वर मनुष्यांना कायमचें नरकांत टाकून देतो हें मत त्यांना ग्राह्य नव्हतें. धर्मांतील सर्व गूढवादांना गचांडी देऊन युक्तिवादाला पटणारा तेवढाच भाग ग्राह्य समजावा अशा उदारधर्मवादित्वाचाही (Socialismचाही) पगडा जिनिविज समाजावर बराच बसला होता. या दृष्टीनें पाहतां रूसोचें हें दुसरें धर्मांतर ब्राह्मणः अत्यंत हास्यास्पद दिसत असलें तरी त्याला फारशी किंमत देण्याचें कारण नाहीं हें स्पष्ट दिसून येतें. असो. जिनिवाला चार महिने राहून रूसो पुन्हां पॅरिसला आला. पॅरिसच्या तत्वहीन व इंद्रियसुखलोलुप समाजाला कायमचा रामराम ठोकून जिनिवा येथें कायमचें राहण्यास जाण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु तो बदलून १७५६ सालीं रूसो मादाम द एपिमेंनें मुद्दाम त्याच्याकरितां ग्रामप्रदेशांत बांधलेल्या 'पर्णकुटी' त तो रहावयास गेला. मध्यंतरीं १७५५ सालीं आपला दुसरा 'असमतेवरील प्रबंध' प्रसिद्ध करून तो त्यानें जिनिवाच्या लोकसत्तेला अर्पण केला होता. पण जिनिवाच्या लोकांनीं त्या प्रबंधाचा मुळींच आदरसत्कार केला नाहीं. जिनिवाला न जाण्याचें हें एक कारण असावें. रूसोनें स्वतः सांगितलेलें कारण असें कीं व्हॉल्टेअरच्या मतांची जबरदस्त छाप त्यावेळीं त्या लहानशा राष्ट्रावर पडत चालली होती. 'मी माझा केसाचा टोप हलवला कीं त्याच्या धुळीनें जिनिवाचें सर्व लोकसत्ताक राष्ट्र भरून जातें' असें व्हॉल्टेअरनें त्या राष्ट्रावरील आपल्या वाढत्या वजनाला उद्देशून म्हटलें आहे. तेव्हां व्हॉल्टेअरच्या शिकवणुकीनें तें राष्ट्र विघडून जाईल व व्हॉल्टेअरच्या सान्निध्यामुळे त्या राष्ट्राची होणारी अधोगती थांबविण्याची धमक तर आपल्यांत नाहीं या

विचारानें तो जिनिवाला गेला नसावा. कांहींच्या मते खरें कारण असें दिसतें कीं रूसोला प्रिय असलेल्या एकांतवासाची संधी त्याला पॅरिसजवळच मिळाली ह्मणून जिनिवाला जाण्यानें त्यानें रहित केलें. पॅरिसपासून थोड्या अंतरावर मादाम द एपिनेच्या मालकीचें एक लहानसें ' हर्मिटेज ' (पर्णकुटी) नांवाचें घर होतें. तेथून जवळच मादाम द एपिनेची ' ला शेव्हरेट ' नांवाची इस्टेट होती. एकदां फिरतां फिरतां रूसोच्या दृष्टीला तें घर पडलें तेव्हां हा निवास अगदीं आपल्या ध्येयानुरूप आहे असें तो मादाम द एपिने-जवळ म्हणाला. मादाम द एपिनेनें आपल्या खर्चानें पर्णकुटीची डागडुजी करून तें रूसोच्या हवालीं केलें व १७५६ च्या एप्रिलच्या ९ तारखेस थरेसा व तिची आई यांच्यासह रूसो पर्णकुटीत रहावयास गेला.

पर्णकुटीतील वास्तव्य

पर्णकुटीत रूसोचे पहिले कांहीं दिवस मोठ्या आनंदांत व मजेत गेले. निसर्गावरील आपल्या नैसर्गिक प्रेमाची रूसोला येथें मनमुराद पूर्तता करतां आली. दिवसभर राणावनांत फिरण्यांतच बहुधा त्यानें हे दिवस घालविले. दररोज नवीन नवीन रम्य स्थळें तो शोधून काढीत असे व अमेरिकेंत कोलंबसानें केल्याप्रमाणें आपणच त्या स्थळीं प्रथम पदार्पण करित आहोंत अशी कल्पना करून घेत असे. याप्रमाणें सभोंवतालच्या सर्व झाडाझुडपांची व रम्य विश्रांतीस्थळांची त्यानें माहिती करून घेतली. राणावनांतून फिरत असतां अथवा एखाद्या रम्य शीतळ स्थळीं विश्रांती घेत असतां रूसोचा कल्पनावारू अगदीं चौफेर सुद्धत असे. कल्पनानिर्मित मानवांनीं त्यानें तें सर्व ठिकाण भरून सोडलें होतें. निसर्गाच्या संगतीत होणाऱ्या नितांत आनंदाला मानवीप्राणी आतां कसा मुकला आहे हा विचार त्याच्या मनांत येऊन त्याला रडूं येत असें. सकाळीं उठल्याबरोबर तो दिवस रम्य असणार अशीं चिन्हें दिसलीं कीं कोणीतरी भेटावयास येऊन तो रम्य दिवस निसर्गाच्या संगतीत घालविण्याच्या कामीं अडथळा उत्पन्न

होऊं नये हणून कांहीं मर्यादेपर्यंत रूसो जलद जलद व चोरासारखा इकडे तिकडे पाहत जात असे. तेवढी सीमा ओलांडली हणजे मग तो स्वच्छंदानें व आनंदानें कालक्रमण करीत असे. १७६१ सालीं प्रसिद्ध होतांच ज्याच्यावर वाचकांच्या उड्या पडल्या त्या त्याच्या 'न्यू हेलोइझा' या अद्भुतरम्य प्रणयकथेची पूर्वकल्पना रूसोला येथेंच स्फूर्त झाली. निसर्गप्रेमाच्या शुद्धानंदाचा उपभोग घेत असतां केव्हां केव्हां त्याचे विचार जड निसर्गाच्या कक्षेच्याबाहेर जाऊन, आपण विश्वांत विरून जाऊन अनंत अवकाशांत द्रुतगतीनें परिभ्रमण करीत आहोंत आणि शाश्वत तेजाच्या प्रकाशांत न्हात आहोंत असा त्याला भास होत असे. मोर्लेला हा पाशवी भावनावशतेच्या अनियंत्रित शक्तीचा परिणाम वाटतो तर व्हूलियामीला हा सात्विक निसर्गप्रेमाचा पराकोटीचा उत्कर्ष वाटतो.

रूसोच्या प्रखर तात्विक नीतिमत्तेची एक गोष्ट येथें सांगावीशी वाटते. मॉ. द एपिने हा एकदां दोन बायांनीं आमच्या या विंक्षित प्राण्याला पाहण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून त्यांना घेऊन पर्णकुटीकडे आला. या दोन बायांशीं मॉ. द एपिनेचा अनैतिक संबंध असल्याचें सर्वांना माहित होतें. एपिनेला रूसोनें प्रथम पाहिलें तेव्हां टोपी काढून त्याचा सत्कार करण्याकरितां रूसो पुढे सरसावला. इतक्यांत त्याची दृष्टी त्या दोन बायांकडे गेली. त्याबरोबर एक चकार शब्द न बोलतां पाठ फिरवून रूसो तडक निघून गेला.

पण याप्रमाणे वरवर नीतिमत्तेचा उत्कृष्ट पुतळा दिसणारा हा रूसो त्याच सुमारास स्वतः काय करीत होता ? याच सुमारास रूसो मादाम द हुडेतो-च्या प्रेमपाशांत पूर्णपणें गुरफटला होता. ही बाई मादाम द एपिनेच्या नवऱ्याची बहीण होती. या बाईचा नवरा व प्रियकर सेंट लॅबर्ट हे त्या-वेळीं लढाईवर गेले होते. ती एक दिवस विरंगुळ्यासाठीं म्हणून पुरुषांच्या वेषांत रूसोला भेटावयास आली. या बाईची सुंदरांत गणना करतां येणें

शक्य नव्हतें. देवीच्या सांथीनें तिचा चेहरा विद्रूप झाला होता व वर्ण फिकट झाला होता. तथापि तिचे विभ्रमत्रिलास सुंदर व आकर्षक होते. रूसो तिच्यावर एकदम पराकोटीचें प्रेम करूं लागला. वनांतल्या एकांत स्थळीं बसून अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्यानें आपलें हृदय तिला सांगितलें. परंतु आपल्या प्रियकरावर तिचें अविचलित व दृढविश्वासाहें प्रेम होतें. रूसोनें तिची अनेक प्रकारांनीं अत्यंत मनधरणी केली. तिनें त्याला झिडकारलें नाहीं व आत्यंतिक मर्यादा न ओलांडतां तिनें त्याला आपल्याशीं सलगी करूं दिली. पण ती त्याला वश झाली नाहीं. रूसोचें एकंदर आचरण इतकें अनैतिक असतां त्याच्या आवेशयुक्त तात्विक नीतिमत्तेची छाप मात्र लोकांवर इतकी पडली होती कीं, मादाम द हुडेतोला तिच्या सेंट लॅबर्टशीं असलेल्या अनैतिक संबंधापासून परावृत्त करण्याचाच रूसोचा प्रयत्न चालला आहे असें वृत्त सेंट लॅबर्टच्या कानावर गेलें. रूसोचा व सेंट लॅबर्टचा बराच रागारागाचा पत्रव्यवहार झाला. पत्रव्यवहारांत रूसो पुन्हा आवेशयुक्त नीतिमत्तेचा मेरू ! पहिल्या भेटेंत दोघेही गळ्यांत गळा घालून रडले. पण बऱ्याच दिवसांनीं खरा प्रकार सेंट लॅबर्टला कळला. तेव्हांपासून मात्र तो रूसोशीं तुसडेपणानें वागूं लागला. मादाम द हुडेतोशीं चाललेलें आपलें रहस्य सेंट लॅबर्टच्या कानावर घालण्याचा विश्वासघातकीपणा मादाम द एपिनेनें अथवा त्या वेळचा तिचा प्रियकर ग्रिम यानें केला असावा, असा रूसोला संशय वाटत होता. त्याचें कारण उघड होतें. रूसो हा मादाम द एपिनेचा एक प्रियकर आहे असा त्यांच्या मित्रमंडळाचा दाट समज होता. ती गोष्ट जरी खरी नव्हती तरी मादाम द एपिनेनें तिचा स्पष्ट इनकार कधीं केला नाहीं व रूसो आपला प्रियकर असण्यांत आपल्याला भूषणच वाटतें असें ती आपल्या वर्तनानें दाखवित असे. तेवढ्यावरून मादाम द हुडेतोविषयीं तिला मत्सर वाटला असावा असें रूसोला वाटणें साहजिक होतें. त्याच कारणावरून ग्रिमलाही रूसोविषयीं मत्सर वाटत

होता व ग्रिम आपल्यांत व मादाम द एपिनेंत वितुष्ट आणण्याची संधी वांया दंवडणार नाहीं असेंही रूसोला वाटणें साहजिक हेंतें. रूसोचा या दोंघांशींही वराच संतापाचा पत्रव्यवहार झाला. या पत्रव्यवहारांतील रूसोची आवेशयुक्त नीतिमत्ता पाहून रूसो हा पट्टीचा अप्रामाणिक व लुच्चा असावा असें वाटतें. दुसऱ्या कोणत्याही पत्रव्यवहारांत इतका विश्वासघातकीपणा, इतका ढोंगीपणा व इतकें ग्राम्य औद्धत्य दिसून येणार नाहीं. एकंदरींत या विक्षिप्त व्यक्तीचें सशास्त्र मानसिक पृथक्करण करणें कठीणच ! असो, या पत्रव्यवहारानंतर रूसो एकदां मादाम द एपिनेला भेटावयास गेला असतां मादामनें त्याच्या मानेवर मान टाकून मनसोक्त अश्रुसिंचन केलें व हें वादळ कसेंतरी एकदांचें शमलें.

यानंतर मादाम द एपिनेशीं रूसोचें वितुष्ट येण्यास दुसरेंच एक कारण घडलें. मादाम द एपिनेच्या पोटांत कांहीं रोग झाला. त्याच्यासाठीं त्यावेळीं सर्व युरोपांत प्रख्यात असलेल्या थियोदोर ट्रॉकिन नांवाच्या वैद्याकडे जिनिवा येथें जाण्याचें तिनें ठरविलें. कित्येकांना हा रोग ह्मणजे दुसरेंतिसरें कांहीं नसून मादामच्या ग्रिमशीं असलेल्या अनैतिक संबंधाची नैसर्गिक परिणती असावी असें वाटत हेंतें. मादामनें जिनिवाचा माहितगार म्हणून आपल्याबरोबर येण्याची रूसोला केलेली विनंती त्यानें त्याच समजुतीनें झिडकारली असावी. मादामनें आपल्यावर इतके उपकार केले ह्मणून आपण काय तिच्या गुलामाप्रमाणें आपली सोय गैरसोय न पाहतां तिच्याबरोबर जावयाचें ? असा उर्मटपणाचा युक्तिवाद करून रूसो मादामबरोबर गेला नाही. रूसोवर उपकार करणें हें सुद्धां एक धोक्याचें काम हेंतें. रूसोला कसली तरी गूढ शारीरिक व्याधी जडली होती तिच्यामुळे त्याला वरचेवर अतिशय वेदना होत असत. जिनिवाच्या हवेंत आपली व्याधी बळावून आपणास त्रास होईल अशी आपली अडचण त्यानें पुढें मांडली. परंतु ही सबब कोणालाही तितकीशी पटली नाही. डिडेरोनें तर

त्याला पत्रांतून फारच झाडलें. 'वाहनांतून जाण्यानें तुला त्रास होतो तें हातांत दंड घेऊन मादामच्या मागून तूं चालत जावयास हवे होतें' असें डिडेरोनें रूसोला लिहिलें. रूसोचा संताप अधिकच भडकला. मादाम द एपिने, ग्रिम, डिडेरो या सर्वांनीं आपणास जिनिवास जाण्याला भाग पाडण्यासाठी हा एक कट केला आहे असें त्याच्या मनानें घेतलें. मादाम द एपिनेला रूसोनें लिहिलें,—“आपल्यांतील मैत्री खरोखर मृत झाली आहे. तूं मला दाखवलेला चांगुलपणा मी विसरलो नाहीं आणि ज्या माणसावर इतःपर प्रेम करणें शक्य नाहीं त्या माणसाविषयीं वाटणाऱ्या कृतज्ञतेची अपेक्षा माझ्यापासून करण्यास तुलाही हरकत नाहीं. आणखी स्पष्टीकरण निरूपयोगी ठरेल. माझी सदसद्विवेकबुद्धी माझ्या बाजूला आहे आणि तुझ्या सदसद्विवेकबुद्धीवर मी तुला सोंपवतो. मी 'पर्णकुटी' सोडून जाणें माझें कर्तव्य आहे आणि त्याप्रमाणें मी करूं इच्छितो. परंतु वसंतकालापर्यंत मी येथेंच रहावें असें लोक मला सांगतात, आणि माझ्या मित्रांचीही तशीच इच्छा असल्यानें तुझी संमती असेल तर मी येथेंच राहीन.” मादाम द एपिनेनें याला योग्य तेंच उत्तर दिलें तें असें —“ज्याअर्थी पर्णकुटी सोडून जाणें हें तुझें कर्तव्य आहेसें तुला वाटतें आणि तुझी तशी इच्छाही आहे त्याअर्थी तुझ्या मित्रांनीं तुला तेथेंच राहवून घ्यावें याचें मला आश्चर्य वाटतें. माझ्याविषयीं ह्मणशील तर जेथें माझें कर्तव्य आड येतें तेथें मी माझ्या मित्रांचा सल्ला घेत नाहीं, आणि तुझ्या मित्रांविषयीं मला अधिक कांहीं सांगावयाचें नाहीं.” याचा जो परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. १७५७ च्या डिसेंबरच्या मध्याच्या सुमारास रूसो 'पर्णकुटी' सोडून मॉन्टमरन्सीत एका कुटीरांत बर्फांतून पायपीट करीत आपलें तुटपुंजें सामान घेऊन रहावयास गेला. याप्रमाणें एक दुमदार घर, बाग व भोंवतीं अरण्य अशा मनाप्रमाणें मिळालेल्या गोष्टींचा रूसोनें त्याग केला. प्रथम अनियंत्रित मनेविकारांच्या आधीन होऊन व पुढे वेड्यासारखें बोलून व वागून त्यानें

स्वतःचें आयुष्य तर दुःखमय केलेंच, पण त्याबरोबर त्याच्या संगतींत असणाऱ्यांनाही त्यानें दुःखभागी केलें.

मॉटमरन्सी, जगविख्यात ग्रंथ

मॉटमरन्सींत मॉट लुई येथें त्याला मिळालेलें घर पडकेंमोडकें व ओसाड असें होतें. रूसोच्या मनाची शांती आत्मनिष्ठ असल्यामुळें, त्याला हवें असलेलें आचारविचारस्वातंत्र्य मिळालें ह्मणजे तो कोणत्याही परिस्थितींत आनंदी राहूं शकत असे. विद्वान साहित्यिक म्हणून रूसोची यावेळीं ख्याती झाली होती. म्हणून, जुन्या मित्रांशीं त्याचें वितुष्ट आलें तरी नवें मित्रमंडळ त्याच्याभोंवतीं जमण्यास उशीर लागला नाहीं. लक्सेंबर्गचा ड्यूक व डचेस यांचें निवासस्थान या घरापासून जवळच होतें. त्यांनीं आपण हांऊन रूसोची ओळख करून घेतली. ही जोडी फार सज्जन व निरभिमानी होती. रूसोला तीं दोघेही फार सन्मानानें व प्रेमानें वागवित असत. रूसोला वरचेवर त्यांच्या पंक्तीचें आमंत्रण असें. रूसोचें हें घर चांगलें नसल्यानें आपल्या उद्यानांतील बंगल्याची एक खोली त्यांनीं रूसोला वापरावयास दिली. या ठिकाणीं रूसोला आपलें लेखन शांतपणें करितां येत असे. आपली भेट होण्यापूर्वीं मी उच्चवर्णीय श्रीमंतांचा द्वेष करितच असे, पण आपल्यासारखे सज्जन त्या सर्वांनीं कां हांऊं नये या विचारानें मी त्यांचा आतां अधिकच द्वेष करतो ' से उद्गार त्यानें ड्यूकपार्शीं काढलें. रूसोच्या कुन्याचें नांव 'ड्यूक' असें हातें तें त्यानें आतां लक्सेंबर्गच्या या ड्यूकभित्राला वाईट वाटेल म्हणून बदलून 'टर्क' असें ठेवलें. डचेस जरी यावेळीं एकावन्न वर्षांची होती तरी तिचें सौंदर्यतेज अद्यापी पूर्णपणें मावळलें नव्हतें. रूसोनें तिच्या बिछान्याजवळ बसून आपली 'न्यू हेलोइजा' ही नवलकथा तिला साग्र वाचून दाखविली. तिला तें पुस्तक फार आवडलें व तेव्हांपासून ग्रंथकर्त्यावर ती विशेषच प्रेम करूं लागली. या उदारमनस्क पतिपत्नी-भाफत रूसोची कौंतीच्या राजेसाहेबांशीं व त्यांची प्रियकरीण मादाम द

बुफुर इच्यार्शी ओळख झाली. कोंतीच्या राजांना रूसोने बुद्धिबळाच्या डावांत दोनदां चित केले व आपल्यासारख्या राजेसाहेबांचा वरचेवर पराभव करणे युक्त नाही असे बोलून खेळण्याचे एकदम बंद केले. अशा रीतीने या मोठमोठ्या माणसांबरोबर रूसो अगदी मोकळेपणाने व मोठ्या टेंचाने वागत असे. तथापी ही माणसे रूसोची ही सर्व वर्तणूक सहन करून थोर तत्वज्ञानी म्हणून त्याला मोठा मान देत असत व त्याच्या सुखसोई-विषयी दक्षता बाळगित असत. असल्या चारचौघांत उत्तम व मनोवेधक संभाषण करणे रूसोला मुळीच साधत नसे. तो कांहींतरी तुटक तुटक अर्थहीन किंवा कल्पनाहीन बोलत असे. आपल्या या व्यंगाची जाणीव रूसोला असल्याने तो बहुधा अद्या प्रसंगी लिहिलेले वाचून दाखवित असे. याशिवाय अत्यंत उच्च दर्जाच्या आणखीही कांहीं स्त्रीपुरुषांशी रूसोची ओळख झाली. थोर थोर स्त्रिया सुंदर व श्रीमंत पोषाख करून आमच्या रूसोला पाहण्याचा मान व सुख मिळविण्याकरितां लांबून येत असत. समाजातील असमतेच्या या मूर्तिमंत चित्रांविषयी रूसो जरी बाह्यतः पूर्ण औदासिन्य दाखवित असे तरी त्याच्या अंतरात्म्याला संतोष वाटल्या-शिवाय रहात नसे. इतक्या मोठ्या लोकांच्या सहवासांत रूसोचा काळ जात असला तरी गांवांतल्या गवंड्याच्या घरी जेवण्यास जाण्यास त्यास कांहीं संकोच वाटत नसे हेही सांगणे आवश्यक आहे.

रूसो माँट लुई येथे १७५७ च्या डिसेंबरपासून १७६२ च्या जून पर्यंत होता. हा रूसोच्या वाङ्मयनिष्पत्तीचा अत्यंत भरभराटीचा काळ. या अवधीत ज्या ग्रंथांनी रूसोचे नांव जागतिक वाङ्मयांत अजरामर झाले आहे ते ग्रंथ येथेच संपूर्ण लिहिले गेले. ' द आलेंबर्टला पत्र ' हे येथेच १७५८ साली लिहिले गेले व त्याच साली अँमस्टरडाम येथे रे या प्रख्यात डच ग्रंथप्रकाशकाने छापून प्रसिद्ध केले. ' ज्यूलि किंवा न्यू हेलेोइजा ' या पुस्तकाचा कांहीं भाग रूसोने पूर्णकुटीत लिहिला होता, पण या मोठ्या

ग्रंथाचा फार मोठा भाग येथेच लिहिला गेला असावा. १७६१ सालीं हे पुस्तक 'रे'नें अँमस्टरडाम येथे व डुशेननें पॅरिस येथे छापून प्रसिद्ध केले. सोशल कॉन्ट्रॅक्ट किंवा सामाजिक करारनामा हे पुस्तक १७६२ सालीं 'रे'नें प्रसिद्ध केले आणि त्याच वर्षी थोड्या दिवसांनीं रूसोचें सर्वांत परिणामकारक व क्रांतीकारक पुस्तक 'एमिली' हेही प्रसिद्ध झाले. 'सामाजिक करारनामा' कुठें लिहिला गेला तें निश्चित सांगतां येत नाही. त्यांतल्या अंतिम सुधारणा १७६१ मध्ये केल्या असें रूसोनें 'कबुली-जवाबां' त लिहून ठेवले आहे.

रूसोला स्वतःला जरो चिंतनप्रधान जीवन आवडत असें तरी इतरांना त्याबद्दलची धोक्याची सुचना देण्याचें शहाणपण त्याला होतें. एकदां एका तरुण मनुष्यानें रूसोच्या सहवासांत सर्व आयुष्य घालविण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. परंतु 'तुला जी चिंतनप्रधान आयुष्याची रुची आहे असें तूं क्षणतोस त्या रुचीच्या आधीन तूं होऊं नकोस हाच पहिला धडा मला तुला शिकवावयाचा आहे. मनुष्याचा जन्म चिंतनाकरितां नसून कार्याकरितां आहे पॅरिसमधलें जीवन तुला सुखावह वाटत नसेल तर तूं तुझ्या गांवीं जाऊन तुझ्या आईबापांना सुख व समाधान दे, क्षणजे सद्गुणानें तुला घालून दिलेलें कर्तव्य तूं बजावल्यासारखें हाईल' अशा प्रकारचें उत्तर रूसोनें त्या तरुणाला पाठविलें.

केव्हां केव्हां हा शहाणपणा इतका अतिरेकास जात असें कीं त्या-संबंधांत रूसोचें वर्तन तिरस्कारार्ह वाटतें. फ्रान्समधील एका परगण्यांत प्रॉटेस्टंट लोकांच्या चाललेल्या छळाविषयीं त्याला एकानें लिहिलें असतां रूसोनें त्याला दिलेलें उत्तर स्वभावांतील परस्परविरोधी भागांचा एक उत्तम नमुना म्हणून दाखविण्यास हरकत नाही. रूसो लिहितो—“आम-च्याच बांधवांच्या हातून त्यांचा असा छळ होण्यास कांहीं तरी कारण घडलें

असेल, जो खिश्न आहे त्यानें दुःख सहन करण्यास शिकलें पाहिजे. राजानें घालून दिलेले कायदे पाळण्याच्या कर्तव्यासंबंधी परमेश्वराचा आदेश स्पष्ट आहे हें आमच्या बांधवांना समजलें पाहिजे... या आयुष्यांत प्रत्येकाचें कांहींतरी जीवनकर्तव्य असतें, माझे जीवनकर्तव्य जनतेला प्रखर पण उपयुक्त सत्यें सांगण्याचें आहे. माझ्या सामर्थ्याप्रमाणें मी भूतदया, सौजन्य, सहिष्णुता हीं उपदेशिलीं आहेत; लोकांनीं माझे ऐकलें नाहीं तर तो माझा अपराध नाहीं. सामान्य सत्येंच सांगावयाचीं असा माझा नियम आहे. मी निंदात्मक अथवा उपहासात्मक लिखाण लिहित नाहीं. मी मनुष्यसमुदायावर हल्ला करतो, व्यक्तीवर नाहीं; दुर्गुणांवर हल्ला करतो, विवक्षित कृत्यांवर नाहीं. ” माणसें दुःखानें तळमळत असतां कांहीं थोर व्यक्ती इतक्या भिन्या असतात कीं त्या आपल्या जिह्वा आंवरून धरतात, जेवण झोडतात, आणि लवकरच सर्व कांहीं विसरून जातात असें व्हॉल्टेअरनें हल्लेले व्यवहारांत नेहमीं अनुभवास येतें.

स्त्रियांशीं वागतांना रूसो इतक्या तुसडेपणानें व कठोरपणानें वागत नसे. त्याचे कोणी आभार मानलेंलें त्याला आवडत नसे व तो स्वतः कोणाचे आभार मानित नसे. मैत्री निस्पृह असली पाहिजे हें त्याचें बत्व होतें.

पूर्वीं उल्लेखिलेली त्याची शारीरिक व्याधी मूर्त्रेंद्रियव्यूहासंबंधी होती. त्या व्याधीमुळें त्याला तीव्र वेदना होत असत व वरचेवर तो स्वतःच स्वतःवर कांहीं शस्त्रप्रयोग करीत असे. शस्त्रक्रियेचीं हत्यारें वापरण्याचें कौशल्ययुक्त ज्ञान त्याला नव्हतें, परंतु तीं हत्यारें नेहमीं त्याच्या बाजूला पडलेलीं असत. या सुमारास, त्याच्या या व्याधीनें बरीच उचल खाह्ती असतांनाच एक गंमतीचा प्रकार घडून आला. न्यू हेलोइजांतील नायक सेंट प्रू याजवर निस्सीम प्रेम करणारीं ज्यूली व क्लेअर अशीं दोन स्त्रीपात्रें

त्या कादंबरीत आहेत. रूसोने स्वतःलाच सेंट प्रूच्या ठिकाणी कल्पिले आहे हे वाचकांना स्पष्टपणे दिसून येते. पॅरिसमधल्या दोघां स्त्रियांनी आपणास ज्यूली व क्लेअर यांच्या ठिकाणी कल्पून त्यांच्याप्रमाणेच आपण खऱ्याखऱ्या सेंट प्रूवर हणजे रूसोवर प्रेम करित आहोत असे रूसोला निनांवी पत्राने कळविले. रूसोचा व त्यांचा कांही पत्रव्यवहार झाला पण रूसोने त्यांना मुळीच उत्तेजन दिले नाही. त्या दोघीपैकी स्वतःला ज्यूलीच्या भूमिकेवर स्थापणारी मादाम लातू इने रूसोची निःस्नेहता लक्षांत न घेतां खरोखरच रूसोवर आमरण निस्सीम प्रेम केले. रूसो हा अत्यंत उच्च सद्गुणांनी युक्त असा पूजाई देव नव्हता, हणून त्याच्या या पूजिकेविषयी मोर्लेने हटल्याप्रमाणे दया वाटते यांत कांही शंका नाही.

वरीलप्रमाणे परिस्थितीतही या ठिकाणी आमरण आपण आनंदाने, शांततेने व सुखाने राहू शकू असे रूसोला वाटत होते. परंतु त्याच्या लिखाणाने उत्पन्न केलेला ज्वालाग्राही आंतल्याआंत धुमसत होता व लवकरच त्याचा स्फोट व्हावयाचा होता. रूसोच्या न्यू हेलोइजा या नवल-कथेवर सर्व प्रकारच्या वाचकांची अतोनात उडी पडली. ते पुस्तक सर्वांच्या बोलण्याचा विषय झाले. उच्चकुलीन स्त्रिया शय्येवर पडून वाचतां वाचतां ते पुस्तक उराशी धरून तशाच झोंपीं जात असत. पुस्तके विकणाऱ्यांच्या दुकानांवर ते पुस्तक मिळण्यासाठी तासाचे तास घालवावे लागत असत. पुस्तके विकणाऱ्यांच्या तोंडास फार पाणी सुटून ते पुस्तक त्यांनी तशीं एक शिलींग याप्रमाणे भाड्याने देण्यासही कमी केले नाही. ज्या ग्रंथाने रूसोच्या कीर्तीमंदिरावर इतका उंच व भव्य मनोरा चढविला त्यानेच त्याच्या दुःखाची खाईही खणण्यास सुरुवात केली.

त्यावेळीं फ्रान्समध्ये एखादे पुस्तक लिहून प्रसिद्ध करणे हे मोठे धोक्याचे व कठीण काम होते. दरबार, पार्लमेंट, जेजुइट, जॅन्सनिस्ट, राजाच्या व प्रधानांच्या रखेल्या, त्या रखेल्यांचे मित्र व गणगोत आणि

मूर्तिमंत अज्ञान व जुलूम यांचे आगर असलेला धर्मोपदेशकांचा वर्ग—या सर्वांच्या नाजूक मनोभावना पुस्तकांतील एखाद्या, अर्ध्या वाक्याने केव्हां व कशा दुखवल्या जातील त्याचा नेम नसे. म्हणून फ्रेंच पुस्तके बहुधा संपूर्ण मुद्रणस्वातंत्र्य असलेल्या हॉलंड देशांत छापलीं जात असत. फ्रान्समध्येच पुस्तक छापवयाचें झाल्यास सरकारची परवानगी मिळण्यापूर्वी त्यांत पुष्कळच छाटाछाट केली जात असे. गंमत अशी कीं पुस्तक एकदां छापलें गेलें ह्मणजे त्यांत सरकाराला बोंचक असें विशेषच कांहींतरी असल्याशिवाय त्याचा फ्रान्समध्ये प्रसार होण्यास फारशी अडचण पडत नसे. त्याहून विशेष गंमत अशी कीं एकदां प्रसिद्ध होऊन प्रसारित झालेल्या पुस्तकाची पुनरावृत्ती फ्रान्समध्ये काढण्यास कांहीं हरकत नसे. पुस्तके प्रसिद्धी करणारे व विकणारे अर्थातच या सर्व परिस्थितीचा भरपूर फायदा घेऊन लेखकाला अल्पस्वरूप मोबदल्यावरच संतुष्ट रहावयास भाग पाडीत असत. अँमस्टरडाम येथें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करणें फ्रेंच लेखकाला अत्यंत त्रासाचें व खर्चाचें असें. तेथील प्रसिद्ध ग्रंथप्रकाशक रे याजकडे रूसोनें १००० फ्रँक घेऊन 'सामाजिक करारनाम्या' च्या प्रकाशनाचें काम सोंपविलें. अगदीं बारीक अक्षरांनीं लिहिलेलें हस्तलिखित रूसोनें डच वकिलातीतील एका चॅप्लेनबरोबर पाठविलें. सीमेवर फ्रेंच अधिकार्यांच्या हातांत तें पडलें. सील वगैरे फोडून त्यांनीं तें चाळलें, परंतु आपल्या हातांत केवढें भयंकर स्फोटक द्रव्य आहे याचा त्यांना कांहीं संशय आला नाहीं. परकीय वकिलातीच्या खास इकांना अनुसरून तें हस्तलिखित त्या चॅप्लेनला परत मिळालें व अँमस्टरडामपर्यंत सुखरूपपणें वाट चालून तें तेथील मुद्रकांच्या हातांत पडलें.

‘राजाची रखेली होण्यापेक्षां एखाद्या कोळशेवाल्याची धर्मपत्नी मी मोठ्या आनंदानें होईन’ असें एक वाक्य ‘न्यू हेलोइजां’त होतें. त्यामुळें त्याचा फ्रान्समध्ये प्रवेश होईना. तेव्हां ‘राजाची’ या शब्दां-

ऐवजी ' सरदाराची ' हा शब्द घालण्यांत आला व नंतर त्या नवलकथेला फ्रान्समध्ये प्रवेश मिळाला. या बदलानें सरदारवर्गांत मोडणाऱ्या कोंतीच्या राजेसाहेबांचें मन दुखवेल ही गोष्ट कोणीतरी रूसोच्या नजरेस आणलीच. सरकारी प्रसिद्धी खात्याचा प्रमुख व नियंत्रक (डिरेक्टर व सेन्सॉर) त्यावेळीं मालेशर्व हा होता. तो रूसोसारख्या तत्वज्ञानी लेखकांचा आंतून पक्षपाती असून त्यांना हरतऱ्हांनीं सहाय्य करीत असे ही एकच गोष्ट अत्यंत अविचारी व जुलुमी कायद्यामुळें अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकारी वर्गाचें इमान खराब होण्यास कशी मदत होते तें दाखाविण्यास पुरेशी आहे.

छळ.

' एमिली ' हा रूसोचा शिक्षणावरील ग्रंथ १७६२ च्या मेच्या अखेरीस प्रसिद्ध झाला. त्याच्या प्रसिद्धीकरणार्थें काम रूसोनें मालेशर्व व मादाम द लक्सेंबर्ग या थोर अधिकारी व्यक्तींवर सोंपविलें होतें. एक अॅमस्टर्डाम येथें व एक पॅरिस येथें अशा एमिलीच्या दोन आवृत्ती एकदम छापण्यांत आल्या. जनतेनें कुठें चिंताकुलतेनें तर कुठें औदासिन्यानें असा या पुस्तकाचा स्वीकार केला. द अलॅबर्ट सारख्या तत्वज्ञान्यांनीं त्याची फार स्तुती केली. ' एमिली 'ची स्तुती फार आवेशानें करणें धोक्याचें होतें. एखाद्या पुस्तकांत ग्रथित केलेल्या तत्वांची फार बारकाईनें छाननी करणाऱ्याची तसदी त्या वेळचा धर्माधिकारी वर्ग अथवा राजकीय अधिकारी. वर्ग घेत नसे. एखादें पुस्तक युक्तिवादात्मक असलें कीं झालें ! तत्काल त्याच्या लेखकावर तत्वज्ञानीपणाचा शिक्का मारला जात असे ! आणि तत्वज्ञानी म्हणजे महा भयंकर माणूस ! रूसोचीही तीच गत झाली. परमेश्वराचें अस्तित्व मानल्याशिवाय मनुष्याचें तारण होणें शक्य आहे असें प्रतिपादल्याचा आरोप एमिलीच्या लेखकावर ठेवण्यांत आला. व्हॉल्टेअर. प्रमाणें लबाडी न करतां रूसोनें आपलें नांव दर्शनी भागावरच छापलें होतें.

त्यामुळे लेखकाचा तह्यास लावण्यासाठी अधिकारीवर्गाला प्रयास पडला नाही. जूनच्या ९ तारखेला पार्लमेंट भरली आणि ११ तारखेला तें पुस्तक राजवाड्याच्या प्रांगणांत मुख्य मारेकऱ्याकडून जाळण्याचा, लेखकाला पकडून त्याच्या इन्साफासाठी त्याला कॉन्सीर्जरी तुरुंगांत ठेवण्याचा व तो न सांपडल्यास त्याची सर्व मालमत्ता जप्त करण्याचा हुकूम सुटला. या भावी प्रकाराची कुणकूण रूसोच्या हितचिंतकांना लागली होती. जूनच्या ८ व्या तारखेचा दिवस रूसोनें नेहमीपेक्षां विशेष आनंदांतच घालविला. रात्रीं नेहमीच्या क्रमाप्रमाणें रूसो बायबल वाचत पडला होता व नुक्ताच त्याचा कुठें डोळा लागत होता. इतक्यांत आपणास भेटिस ताबडतोब बोलावले आहे, सत्तेला न्यायाची जोड मिळत नाही, तेव्हां असे छळ व्हावयाचेच, अशा अर्थाची चिठी घेऊन मादाम द लक्सेंबर्गचा माणूस आला. रात्रीं दोन वाजतां घाईनें पोशाख करून रूसो मादामला भेटण्यास गेला. तेथें त्याला सर्व हकीकत समजली थरेसालाही तेथें आणण्यांत आले. दुसऱ्या दिवशीं थरेसाला तेथेंच ठेवणें युक्त आहे असें सर्वानुमते ठरल्यामुळे दुपारी सुमारे चार वाजतां सर्वांचा निरोप घेऊन फ्रान्स सोडण्याच्या तयारीनें रूसो गार्डींत बसला, आणि जूनच्या १४ तारखेला व्हर्डूनला पोचला.

व्हर्डूनहून जिनिवाला जाण्याचा रूसोचा इरादा होता. परंतु जूनच्या १९ तारखेला जिनिवाच्या कौन्सिलनें 'सामाजिक करारनामा' व 'एमिली' हीं दोन्ही पुस्तके सार्वजनिकरीत्या जाळण्याचा व त्यांचा लेखक जिनिवाच्या हद्दींत आल्यास त्याला पकडण्याचा हुकूम सोडला. जिनिवांतील त्याच्या हितचिंतक मित्रांकडून त्याला ही हकीकत कळली. स्वातंत्र्याचें माहेरघर असलेल्या जिनिवाची ही वृत्ती पाहून त्याला परमावधीचें आश्चर्य वाटले. परंतु आपल्या विशिष्ट स्वभावानुरूप जाहीररीत्या आपली बाजू घेणाऱ्या एका जिनिविज मित्राची त्यानें चांगली कानउघाडणी केली. व्हर्डून

त्यावेळीं बर्नच्या परगण्यांत मोडत होतें. एका पंधरवड्यांतच बर्नच्या सीनेटनेही रूसोची वरील दोन्ही पुस्तकें जाहीररीत्या जाळण्याचा ठराव करून रूसोनें पंधरा दिवसांच्या आंत बर्न परगण्याची हद्द सोडून जावें असा त्याला हुकूम सोडला. तेव्हां रूसो प्रशियाचा राजा प्रसिद्ध फ्रेडरिक द ग्रेट याच्या राज्यांतील न्युकाटेलच्या जिल्ह्यांतील ' मोतिये ' या गांवीं जुलैच्या १० तारखेला रहावयास गेला.

' मोतिये ' हून रूसोनें फ्रेडरिकला धीटपणें आपण त्याच्या राज्यांत रहावयास आल्याचें कळविलें. रूसोनें पाठविलेलें पत्र मोठें वैशिष्ट्यदर्शक आहे. तो लिहितो, " मी आपल्या विरुद्ध पुष्कळ लिहिलें आहे व अत्रार्थाही लिहीन. तथापि फ्रान्स, जिनिवा व बर्नचा परगणा यांतून हुसकून लावल्यामुळें मी आपल्या राज्यांत आश्रयार्थ आलो आहे. आपल्याकडून दयेची आकांक्षा मला बिलकूल नाहीं व मला ती नकोही. परंतु जाणूनबुजून मी आपल्या सत्तेखालीं आलों आहे हें आपणास कळविणें माझें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें. राजेसाहेब आपल्या मर्जीनुरूप माझी व्यवस्था लावतील." फ्रेडरिकनें रूसोला आपल्या राज्यांत राहण्यास परवानगी दिली इतकेंच नव्हे तर त्याला आर्थिक मदत करण्याची इच्छाही त्यानें प्रदर्शित करून न्युकाटेलच्या त्यावेळच्या गव्हर्नरला त्याप्रमाणें व्यवस्था करण्यास कळविलें. त्यावेळीं फ्रेडरिक फार आर्थिक अडचणींत असल्यामुळें व रूसोच्या गरजा फार थोड्या असल्यानें रूसोनें ती मदत घेण्याचें नाकारलें. ' मलाच कांहीं दिवसांनीं फ्रेडरिकला पेन्शन द्यावी लागेल ' असें म्हणून आर्थिक अडचणींत सांपडलेल्या फ्रेडरिकचा उपहास करित करित त्याकडून पेन्शन उपटणाऱ्या व्हॉल्टेअरच्या वर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर रूसोचें हें वाणेदार वर्तन मोठें उठावदार दिसतें. कांहींतरी काम करून त्याबद्दल मोबदला मागून घेणें रूसोला पसंत होतें. मालेशर्वनें रूसोला कांहीं वनस्पती जमा करण्यास सांगितलें होतें. या कामाबद्दल मालेशर्वकडून रूसोनें मोबदला मागून

घेतला. फुकटाफुकट कंहीं घेणें रूसोला विलकूल आवडत नव्हतें.

न्यू काटेलचा या वेळचा गव्हर्नर लॉर्ड मारिशाल कीथ नांवाचा एक विदेशवासी स्कॉटिश जॅकोबाइट गृहस्थ होता. लक्ष्णवर्गच्या ड्यूकप्रमाणें रूसोची कीथशीं जिव्हाळ्याची मैत्री जडली. कीथची सत्याप्रियता, निरीक्षण-शक्ती व अनुभव हीं लक्षांत घेतां त्या दोघांमध्ये झालेल्या पत्रव्यवहारावरून रूसोच्या स्वभावाच्या तळाशीं अत्यंत मौल्यवान असें कांहींतरी होतें अशी प्रतीती आल्याशिवाय रहात नाहीं. रूसानें इंग्लंडांत जावें व तेथें डेविड ह्यूम, रूसो व आपण या तत्वज्ञानी त्रिकुटानें एकत्र रहावें अशी आपली इच्छा कीथनें रूसोजवळ प्रदर्शित केली होती. कीथमुळेंच रूसोचा ह्यूमशीं परिचय झाला.

रूसोच्या सेश्वरवादानें जशीं निरीश्वरवाद्यांचीं मनें दुखवलीं होती तशींच त्याच्या सेश्वरवादान्या सयुक्त शुद्धतेनें जीर्णमतवाद्यांचीही मनें दुखवलीं होती. १७६२ च्या जुलैच्या २० तारखेला पॅरिसचा आर्च-बिशप ख्रिस्तोफर बोमॉंट यानें रूसोचा निषेध करणारें एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. प्राचीन काळांतील स्पार्टा व रोम यांचा उपलब्ध इतिहास खरा मानणारा रूसो त्यानंतरच्या काळांत ख्रिस्तद्वारे परमेश्वरानें सद्धर्मप्रकाशन केलें हें खरें मानत नाहीं याबद्दल आश्चर्य प्रदर्शित करून बोमॉंटनें रूसोला अधार्मिक पाखंडी ठरवले. बोमॉंटला रूसोनें दिलेल्या खरमरीत उत्तरावरून रूसोचें त्याच्या ग्रंथांत विरळतेनें आढळणारें उत्कृष्ट विवादपटुत्व स्पष्टपणें दिसून येतें. रूसोच्या उत्तराचा सारांश असा. "स्पार्टा व रोम यांचा इतिहास हा मानवी कृत्यांचा इतिहास असल्यामुळें त्याच्या सिध्यर्थ मनुष्यांचा पुरावा पुरेसा आहे. परंतु धर्मप्रकाशन हें परमेश्वराचें कृत्य असल्यामुळें त्याच्या सिध्यर्थ मनुष्यांचा पुरावा पुरेसा होणार नाहीं. परमेश्वराला जिऑ जॅक्सला धर्मप्रकाशन

करावयाचें झाल्यास त्यानें मोझेसला कां शोधून काढावें तें समजणें कठीण आहे. शिवाय स्पार्टा व रोमच्या इतिहासावर विश्वास ठेवलाच पाहिजे असा कोणाचा आग्रह नाही किंवा विश्वास न ठेवल्यास कोणाला नरकांत पडावें लागत नाही. एखादा जॅन्सनिस्ट साधू पुन्हां जिवंत झाला असें सांगितल्यास आपण त्याजवर मुळींच विश्वास ठेवणार नाही एवढेंच नव्हे तर त्या माणसाला आपण वेड्यांत किंवा लबाडांत काढाल. अद्भुत गोष्टी-विषयी कांहीं थोड्या मनुष्यांच्या पुराव्यापेक्षां माझ्या व इतर सर्व मनुष्यांच्या नेहमींच्या अनुभवाचा पुरावा अधिक बळकट आहे. आपण मला अधार्मिक ह्मणतां ! पण परमेश्वराची उचित अशी वैभवादिदर्शक व संमानयुक्त स्तुती करण्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही हेतूनें मी कधीही परमेश्वराचा नामोच्चार केला नाही, आणि परस्परांवर प्रेम करा म्हणून सांगण्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही हेतूनें मी कधीही मनुष्याविषयी बोललो नाही. असें असतां कोणत्या अधार्मिकतेचा आरोप आपण मजवर करतां ? परमेश्वराच्या कार्याचा उपयोग मनुष्यांच्या मनो-विकारांची तृप्ती करण्यासाठीं करून परमेश्वराचें कार्य अनुचितपणें विटाळणारे लोकच अधार्मिक समजले पाहिजेत. आपण परमेश्वराच्या शब्दाचे अर्थप्रकाशक आहोंत व परमेश्वर आणि मनुष्य यांमधील न्यायाचा निवाडा करणारे न्यायाधीश आहोंत असें म्हणण्याचें धाडस करून ज्या सन्मानास केवळ परमेश्वर पात्र आहे तो सन्मान स्वतःसाठीं जबरदस्तानें वसूल करणारे लोकच अपवित्र व अधार्मिक समजले पाहिजेत. पृथ्वीवर परमेश्वराचा अधिकार गाजविण्याचा हक्क आपणास आहे असें गर्वानें प्रतिपादन करणारे व स्वर्गाचीं द्वारे आमच्या इच्छेस व मर्जीस येईल तेव्हां आपण बंद करूं किंवा उघडूं शकतो असें आग्रहानें सांगणारे लोकच अधार्मिक समजले पाहिजेत. परनिंदात्मक पत्रकें चर्चमध्ये वाचून घेणारे लोकच अधार्मिक

समजले पाहिजेत. शांतीरूप परमेश्वराच्या भगतांनो ! परमेश्वराच्या मंदिराचा हा जो तुम्ही दुरुपयोग केला आहे त्याचा तुम्हांला एकदिवस जाव द्यावा लागेल हे पक्कें लक्षांत ठेवा. आपण माझा जाहीररीत्या अपमान केलेला आहे. एखाद्या निःपक्षपाती न्यायासनासमोर मी आपणांस खेचूं शकलो तर आपण खात्रीने दोषी ठराल. परंतु आपल्या दर्जामुळे न्याय्य वर्तन करण्याच्या जबाबदारीतून आपण मुक्त आहांत आणि मी यःकश्चित् मनुष्य आहे. तथापि आपण शुभवर्तमानाला अनुसरणारे ह्मणून बाणा वाळगतां व दुसन्यांना त्यांचीं कर्तव्ये आपण शिकवितां. या बाबतींत आपलें कर्तव्य काय आहे तें आपणास माहित असलेंच पाहिजे. माझे कर्तव्य मी केले आहे आणि मला अधिक कांहीं सांगावयाचें नाहीं.”

वरीलसारख्या कांहीं गोष्टी सोडून दिल्या तर मोतिये गांवांतील रूसोचीं तीन वर्षे समाधानांत व शांततेत गेलीं असें ह्मणावयास हरकत नाहीं. थरेसा इकडे येऊन त्याला मिळाली होती. गांवातल्या लोकांबरोबर रूसोचें वर्तन मैत्रीचें व स्नेहभावाचें होतें. केवळ गप्पाष्टकांत दिवस घालविणें त्याला पसंत नव्हतें म्हणून फीत विणण्याची कला तो येथें शिकला. लगे झालेल्या तरुणींना त्यांजकडून त्यांना मुलें होतांच मुलांना अंगावर पाजवण्याचें वचन घेऊन रूसो आपण विणलेल्या फिती बक्षिस देत असे. त्याला पाहण्याला दूरदुरून अनेक लोक येत असत. वुर्टेबर्गच्या राजेसाहेबांनीं ‘ एमिली ’ च्या लेखकाबरोबर आपल्या चार महिन्यांच्या मुलीला पुढे कसे शिक्षण द्यावें त्याच्याविषयीं पत्रव्यवहार सुरू केला होता. कोर्सिका बेटांतील लोकांनीं आपलें स्वातंत्र्य नुकतेंच आपल्या शौर्यानें मिळविलें होतें. नमुनेदार राज्यघटना जेथें सुरू करतां येईल असें पृथ्वी-तलावर कोर्सिका हें एकच राष्ट्र आहे अशा अर्थाचा मजकूर ‘ सामाजिक करारनाम्यां ’त आलेला असल्यामुळे कोर्सिकांतील स्वतंत्र झालेल्या लोकांना

अभिमान वाटून त्यांच्या एकदोन पुढाऱ्यांनी रूसोने कोसिकाचा विधि-प्रवर्तक व्हावे ह्मणून रूसोशी पत्रव्यवहार चालविला होता. या दोन्ही पत्रव्यवहारापासून पुढे कांहींच फलनिष्पत्ती झाली नाही. प्रसिद्ध इतिहास-कार गिवन व डॉ. जॉन्सनचे अजरामर चरित्र लिहिणारा बॉस्वेल या दोन इंग्रज गृहस्थांशी रूसोचा येथेच प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिचय झाला. रूसो येथे एक लांब कफर्नावजा झगा, कमरपट्टा व मऊ लोंकरीची कपाळ-झांकी टोपी असा आर्मिनियन पद्धतीचा पोषाख करित असे. आपल्या शारीरिक व्याधीमुळे हा पोषाख आपणास सुखावह वाटतो असे रूसोचे म्हणणे होते. रूढ पद्धतीच्या धिकाराने अंतर्दामी होणारा एक प्रकारचा गुप्त आनंद हेही हा विचित्र आर्मिनियन पोषाख पसंत करण्याचे एक कारण असावे. त्या गांवचा धर्मोपदेशक मॉंटमिलॉ हा रूसोशी आदराने व प्रेमाने वागत असे. त्याने रूसोला प्रभुभोजनाच्या धार्मिक विधींत भाग घेण्यास परवानगी दिली व रूसोने व्हॉल्टेअरप्रमाणे केवळ धर्मोपदेशकांना चिडविण्याकरिता व धार्मिकविधीची थड्या करण्याकरिता नव्हे पण सद्गदित अंतःकरणाने त्या विधींत भाग घेतला. आपण आतां यापुढे कांहीं लिहिणार नाही असे रूसोने वचनही दिले.

परंतु लवकरच प्रतिकूल परिस्थिती उत्पन्न झाली. जिनिवांत लोक सत्तेच्या नांवाखाली सर्व सत्ता बळकावलेला एक पक्ष होता. या वर्गसत्ता-पक्षांत व लोकपक्षांत नेहमी विशेषतः धार्मिक प्रश्नासंबंधी वाग्युद्धे चाललेली असत. या वेळी रूसोचे ग्रंथ हाच त्यांमधील वादाचा विषय होता. वर्गसत्तापक्षाचे म्हणणे रूसो ख्रिस्तीधर्मविरोधक आहे. लोकपक्षाचे ह्मणणे रूसोच्या ग्रंथांतील धर्म वर्गसत्तापक्षाच्या धर्मापेक्षा ख्रिस्तीधर्माला अधिक जवळचा आहे. लोकपक्षांतील रूसोच्या मित्रांनी आपण ख्रिस्तीधर्मविरोधी असल्याच्या आरोपाचा जाहीर इनकार करण्यास रूसोला सांगितले.

रूसोला हा सर्व प्रकार असह्य झाला व त्याने तो १२ मे १७६३ ला जिनिवाच्या लोकसत्ताक राष्ट्राच्या सदस्यत्वाचा आणि जिनिवा शहराच्या नागरिकत्वाचा एकदम राजीनामा देऊन टाकला. रूसोच्या विरुद्ध लिहिलेल्या "ग्रामप्रदेशांतून लिहिलेल्या पत्रां"ना रूसोने "पर्वताहून लिहिलेली पत्रे" लिहून खरमरीत उत्तर दिले. ही पत्रे १७६४ साली प्रसिद्ध झाली. याच वर्षी लक्संबर्गचा ड्यूक व वॉरन्सब्राई वारल्याने रूसोच्या दुःखांत अधिकच भर पडली. याच साली त्याने कबुलीजबाबाचा पहिला भाग लिहून काढला.

"पर्वताहून लिहिलेली पत्रे" प्रसिद्ध झाल्यानंतर अधिकच जोराचे वादळ उठले. न्यू काटेलच्या वरिष्ठ धर्माधिकार्यांनी मॉंटमिलॉला मोतियेच्या धार्मिक न्यायासना (कान्सिस्टरी) समोर रूसोला उभे करून त्याचा निवाडा करण्यास फर्माविले. रूसोने कोर्टाला आपले ह्मणणे लेखी कळविले. ते प्रकरण मग कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे पाठविण्यांत आले. कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्ये रूसोचा एक मित्र होता. त्याच्या प्रयत्नाने 'मोतिये'च्या धार्मिक कोर्टाला रूसोचा निवाडा करण्याचा अधिकार नाही असे स्टेट कौन्सिलने ठरविले. आपल्या धर्मोपदेशकाची अशी मानहानी झालेली पाहून मोतिये गांवचे लोक अधिकच चिडले. रूसोला ऐकू येतील असे शिव्याशापः लोक देऊं लागले. त्याच्या आर्मेनियन पोषाखामुळे व त्याच्या वनस्पती जमा करण्याच्या आवडीमुळे त्याचा चेटकाशी संबंध जोडण्यांत आला. तो बाहेर फिरत असतां एकदोन दगड त्याच्या डोक्याजवळून सूसूं करीत जाऊं लागले. रात्री त्याच्या घरावर दगडांचा वर्षाव होऊं लागला. कबुलीजबाबांत वर्णन केलेले सर्वच प्रकार घडले असतील असे नाही, पण अंधारातील गोष्टींचा भयंकर बाऊ करण्याच्या वृत्तीमुळे रूसोला घडलेले लहानसहान प्रकारही अधिकच भीतिप्रद वाटू लागले. रूसोला इतःपर तेथे राहणे

अशक्य वाटूं लागलें. त्यानें त्या गांवाला रामराम टोकला व १७६५ च्या सप्टेंबर १२ ला तो सेंट पीटरच्या बेटावर येऊन थडकला.

या बेटावर रूसो आक्टोबरच्या २२ तारखेपर्यंत होता. हें बेट बर्न परगण्याच्या हद्दीत असल्यामुळें बर्नच्या सरकारनें पंधरा दिवसांत तें बेट व बर्न परगण्याची हद्द सोडून जाण्याचा रूसोला हुकूम केला. आपण हवें तर मला तुरुंगांत ठेवा, माझा खर्च मी सांशीन, मी हातांत लेखणी धरणार नाहीं, पण मला येथें शांततनें मरूं द्या; माझी ही विनंती आपणास असाधारण वाटेल, परंतु सध्यांची माझी परिस्थितीच तशी असाधारण आहे, अशा प्रकारची कळकळीची विनंती रूसोनें बर्नच्या सरकारला केली. परंतु ती वायां गेली व अखेरीस त्याला तें बेटही सोडावें लागलें.

या बेटावर आपण आमरण सुखांत राहिलो असतो असें रूसोनें त्याच्या नेहमींच्या संवयीप्रमाणें लिहून ठेवलें आहे. आपण होडी वल्हवत वल्हवत कसें लांबवर जात असूं, निसर्गावलोकनांत तल्लीन होऊन आपणास वेळाचेंही कसें भान रहात नसें, जवळच्या एका बेटावर आपण सशांची कशी वसाहत केली होती इत्यादी प्रकारचें या बेटावरील आपल्या जीवन क्रमाचें मोठें सुंदर व काव्यमय वर्णन रूसोनें केलेलें आहे.

रूसोला यानंतर त्याच्या अनेक मित्रांकडून अनेक सूचना व आमंत्रणें आलीं. त्याचा कांहींच निश्चय होईना. बर्लिनला कीथपाशी जावें ह्यणून तो स्ट्रासबर्गपर्यंत गेला व तेथेंच महिनाभर राहिला. बरीच भवति न भवति होऊन रूसोच्या मित्रांनीं त्यानें इंग्लंडलाच जावें असें ठरवलें. डिसेंबरच्या १६ तारखेला तो पॅरिसला पोचला. कोंतीच्या राजेसाहेबांनीं त्याला टेंपलमध्ये—पॅरिसच्या प्रिव्हिलेज्ड (विशेषाधिकारयुक्त)

भागांत-टेवून घेतलें. तेथें अनेक लोक त्याला येऊन भेटले. विशेषतः स्त्रियांची तत्परता अधिक दिसून येत होती. १७६६ च्या जानेवारीच्या ४ तारखेस ह्यूमबरोबर त्यानें पॅरिस सोडलें व त्याच महिन्याच्या १३ तारखेस दोघेही ब्रिक्किंगहॅम स्ट्रीटवरील जॉन स्टुअर्टच्या घरांत येऊन उतरले. थेरेसा मागून वॉस्वेलबरोबर यात्रयाची होती.

इंग्लंड

रूसो लंडन येथें आल्याची बातमी लंडन क्रॉनिकलमध्ये प्रसिद्ध होतांच इंग्रज लोकांनीं या प्रसिद्ध पुरुषाला पाहण्याविषयीं अतिशय उत्सुकता व तत्परता दाखविली. तिसऱ्या जॉर्जलाही आपल्या राज्यांत अशी जगप्रसिद्ध व्यक्ती आश्रयार्थ आल्याबद्दल माठा अभिमान वाटला, व रूसोला सरकारी पेन्शन देण्याच्या ह्यूमकडून जनरल कॉनवे मार्फत आलेल्या सूचनेला त्यानें तत्काल आनंदानें मान्यताही दिली. रूसोविषयीं इंग्रजांना काय वाटत होतें त्याचा चांगला बोध ह्यूमनें ह्यापूर्वीं कीथला पाठविलेल्या पत्रावरून होतो. पॅरिसहून ह्यूम लिहितो, “ लोक प्राचीन ग्रीसविषयीं वाटेल तें लिहोत, पण या राष्ट्राइतका दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्राला बुद्धिमान पुरुषाविषयीं इतका अभिमान कधींही वाटला नाहीं, आणि इंग्रज लोकांचें लक्ष रूसोइतकें दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तीनें आकर्षून घेतलें नाहीं. रूसोनें व्हॉल्टेभरला व इतरांना पूर्ण ग्रहण लावलें आहे. ” अगदीं साधो व अडाणी असलेल्या थेरेसाचा सुद्धां रूसोविषयीं तिच्या असलेल्या एकनिष्ठेमुळे मोरोकोच्या राजपुत्रीपेक्षां किंवा एगमॉंटच्या राणीपेक्षां अधिक बोलवाला होत होता. फार काय ! त्याच्या कुठ्यानें सुद्धां जगांत नांव कमावलें होतें. बर्कची व रूसोची बहुधा रोज भेट होत असे. “ अंतःकर-

णाला वळवणारी आणि बुद्धीला मार्गदर्शक होणारी एकच गोष्ट रूसोजवळ आहे, आणि ती ह्मणजे त्याचा वृथा स्वाभिमान ” असें बर्क रूसोविषयी ह्मणत असे. जॉन्सननें तर कमालच केली. रूसो इतका दुष्ट मनुष्य आहे कीं त्याला हद्दपारीचीच शिक्षा योग्य आहे अशा अर्थाचे उद्गार जॉन्सननें बॉस्वेलपार्शी काढले होते. ह्यूमचे मात्र रूसोविषयी मत चांगलें होतें. त्यानें आपल्या एका मित्राला पाठविलेल्या पत्रांत असें लिहिलें आहे कीं, “आम्ही केलला पोंचण्यापूर्वीच रूसोचें व माझे भांडण होईल असें पॅरिसच्या तत्वज्ञान्यांनीं मला सांगितलें होतें, पण मला वाटतें कीं आम्ही जन्मभर परस्पर आदरयुक्त मित्रभावानें राहूं. ” पण दुर्दैवानें अखेरीस पॅरिसच्या तत्वज्ञान्यांचेच तत्वज्ञान खरें झालें!

१७६६ च्या मार्चच्या २२ तारखेला रूसो स्टार्फर्डशायरमधील वूटन गांवीं रहावयास गेला. मि. डेव्हनपोर्ट नांवाच्या एका सज्जन व श्रीमंत जमिनदाराचें घर ह्यूमनें रूसोला पाहून दिलें. या घराविषयी पसंतीची पत्रे रूसोनें आपल्या मित्रांना लिहिली आहेत. वनस्पतींचें सूक्ष्म निरीक्षण करून नवीन नवीन वनस्पती गोळा करणें या त्याच्या आवडीच्या व्यवसायाला येथें मुबलक साधन होतें. कबुलीजबाबाचा पहिला भाग त्यानें येथेंच लिहून संपविला. एंक्रंदरींत पूर्वीच्या इतर स्थळाप्रमाणें येथें आपलें आयुष्य समाधानांत जाईल असें रूसोला वाटत होतें, पण येथेही दर स्थळाप्रमाणेंच त्याची आशा निष्फळ ठरविणारें एक कारण लवकरच घडलें.

हेरेस वालपोल हा त्यावेळीं फ्रान्समध्ये होता. त्यानें रूसोची टवाळी करणारें एक व्याजोक्तीपर पत्र लिहून तें प्रशियाच्या फ्रेडरिकच्या नांवानें प्रसिद्ध केलें. तें पत्र फ्रेडरिकनें रूसोला लिहिलें आहे असें भासावण्याचा

मिस्त्रि...
...
...

त्याचा उद्देश होता. या मिस्त्रिलपणाच्या बुडारी कोणता आहे त्याचा रूसोला लवकर उमज पडला नाही. नेहमीप्रमाणे रूसोला चुकीच्या दिशेने वास आला आणि भावी पिढीसमोर आपले नांव काळे करण्यासाठी ह्यूम, व्हॉल्टेअर व डालेंबर्ट यांनी एक गुप्त कट केला आहे व वर उल्लेखिलेल्या पत्रांत या त्रिकुटाचा हात आहे असे त्याच्या डोक्याने घेतले. या तिघांत वरवर पूर्ण प्रेम दाखवून आंतून असा नीचपणा करणारा ह्यूम हा अत्यंत दुष्ट सैतान असला पाहिजे असे रूसोने ठरविले. तत्काल त्याने मादाम द बुफ्लुर व मालेशर्व यांना ह्यूमसंबंधी पत्रे लिहिली. पॅरिसमध्ये असतांना ह्यूम एकदां स्वप्नांत 'रूसो माझ्या हातांत आहे' असे अनेकदां ओरडला, डा'लेंबर्ट हा रूसोचा शत्रू आहे हे माहित असूनही रूसोने जेव्हा ह्यूमला डा'लेंबर्ट हा लबाड व अप्रामाणिक आहे असे सांगितले तेव्हा ह्यूमने डा'लेंबर्टचे आवेशपूर्वक समर्थन केले, ह्यूम हा वरचेवर रूसोकडे व थेरेसाकडे विनाकारण डोळे फाडफाडून बघत असतो, रूसो पहिल्याने इंग्लंडांत आला तेव्हा लोकांनी फार उत्साह दाखविला पण हा उत्साह ह्यूमच्या कारवाईमुळे लवकरच थंडावला इत्यादि कारणे वरील पत्राच्या बाबतीत ह्यूमचा हात असला पाहिजे हे सिद्ध करण्यासाठी रूसोने आपल्या पत्रांत लिहिली. ते पत्र वाचून फ्रान्समधील ह्यूमच्या चाहत्यांना फार वाईट वाटले. वालपोलच्या एका पत्रावरून ह्यूमला वरील दुष्ट पत्राविषयी ते प्रसिद्ध होईपर्यंत कांहीं एक माहिती नव्हती व तो पूर्ण निरपराधी होता हे आतां निर्विवाद सिद्ध झाले आहे. परंतु ह्यूमने गप्प रहावयास पाहिजे होते. पण तोही रागाच्या भावनेस बळी पडला व त्या दोघांमध्ये चिरडीचा पत्रव्यवहार झाला. एवढ्यावरही थांबते तर बरे झाले असते. पण ह्यूमने ज्याच्याविषयी त्याला पुढे पश्चात्ताप झाला असा आणखी एक मूर्खपणा रागाच्या भरांत केला. डा'लेंबर्ट व पॅरिसमधील इतर मित्रांच्या मदतीने त्याने 'ह्यूम व रूसो यांमधील भांडणाचे संक्षिप्त'

विवेचन ' या नांवाचें एक चोपडें इंग्रजी व फ्रेंच या दोन्ही भाषांमध्ये प्रसिद्ध केलें. रूसोनें या चोपड्याला उत्तर न देण्याइतका स्वाभिमान दाखविला. परंतु रूसोच्या मित्रांनीं ' रूसोचें समर्थन ' नांवाचें एक मिळमिळित चोपडें प्रत्युत्तरादाखल प्रसिद्ध केलें व आणखीही एकदोन लिखाणें रूसोच्या वाजूनें प्रसिद्ध झालीं. तेव्हां व्हॉल्टेअरनें रूसोवर फार भयंकर, मत्सरपूर्ण व सैतानी हल्ला चढविला. रूसोला नेहमीप्रमाणें संशय-पिशाचानें ग्रासलें. सर्व लोकांनीं आपल्याविरुद्ध कट केला आहे, आपलीं येणारींजाणारीं सर्व पत्रें फोडून वाचलीं जातात, प्रत्येक पावलागणिक आपल्यावर शत्रूंची पाळत असून आपल्या सर्व हालचालींची नोंद केली जाते, असें त्याला खात्रीपूर्वक वाटूं लागलें. अर्थातच हा सर्व त्याच्या रोगट व दुर्बल कल्पनेचाच खेळ होता. परंतु त्याचा परिणाम असा झाला कीं ता. १ मे १७६७ ला ब्रूटनहून रूसो एकाएकी ब्रेपत्ता झाला. मि. डेव्हनपोर्टनें रूसोविषयीं अत्यंत दयाबुद्धी व कळकळ दाखविली. १८ तारखेला मि. डेव्हनपोर्टला स्पार्लिंडगहून लिहिलेलें रूसोचें पत्र मिळालें. त्या सज्जन मनुष्यानें ताबडतोब आपला नोकर स्पार्लिंडगला पाठविला, परंतु तो तेथें पोंचण्यापूर्वीच रूसो तेथून नाहींसा झाला होता. नंतर जनरल कॉन्वे, त्या वेळचे होम सेक्रेटरी, यांना डोव्हरहून लिहिलेलें रूसोचें पत्र मिळालें. इंग्लंडमध्ये आपल्यावर जी आपत्ती कोसळली ती जगजाहीर करून आपण इंग्लंडची बदनामी करूं या भीतीनें ह्यूम व त्याचे साथीदार आपणास ठार मारण्याच्या विचारांत आहेत, ते मला इंग्लंडचा किनारा जिवंतपणें सोडूं देणार नाहींत, म्हणून मला सुखरूपपणें जाऊं द्यावें अशी मी आपणास विनंती करितो, मी जें काहीं लिहिलें आहे त्यांतला एक शब्द बाहेर फुटणार नाहीं व मी पुन्हां काहीं लिहिणार नाहीं असें मी आपणास वचन देतो. दुर्दैवानें मी इतका प्रसिद्ध आहे कीं माझा शोचनीय अंत

झाल्यास त्याचा गवगवा झाल्याशिवाय राहणार नाही, माझा अंतकाल जवळ आला आहे, आणि जरूर पडल्यास माझ्या हातांनी माझा अंत करून मोकळा होण्यास मी कमी करणार नाही, अशा मजकुराचें तें पत्र होतें. या पत्राच्या उत्तराची वाट न पाहतां डोव्हर येथें बोटिंत बसून मेच्या २२ तारखेला रूसो कॅलेला येऊन थडकला.

रूसोविरुद्ध इंग्लंडांत खरोखरच एक गुप्त कट झाला होता असें कांहीं फ्रेंच लेखकांचें म्हणणें आहे, परंतु त्यांत मुळींच तथ्य दिसत नाही. रूसो अगोदरच अत्यंत भावनावश, आणि त्यांतच युरोपमध्य त्याच्या नुकत्याच झालेल्या छळाची भर पडली होती. त्यामुळे त्याला सर्वाविषयी अधिकाधिक संशय व अविश्वास वाटावयास लागून त्याच्या ठिकाणीं माणुसघाणेपणाची प्रवृत्ती बळावत चालली होती. रूसोच्या मनाच्या अप्रकाशित गुहांतच त्या कटाचें अस्तित्व होतें आणि तेथें मात्र त्या कटानें भयंकर नासाडी केली होती.

फ्रान्समध्ये आल्यावर रूसोच्या डोक्यांतली कटाची भीती एकदम नाहीशी होऊन तो पूर्ववत वागू लागला. नवीनच ओळख झालेल्या मार्किस ऑफ मिराबोच्या मध्यस्तीनें कांहीं दिवस फुरी येथें घालवून कोंतीच्या राजानें केलेल्या व्यवस्थेनुसार रूसो ट्राय-ल-शॅटो येथें रहावयास गेला. रूसोच्या हालचालींवर पोलिसाची सूक्ष्म नजर असल्यामुळे येथें तो रेनो या नांवानें राहू लागला व थेरेसा मादेमुआझेल रेनो या नांवानें त्याची बहीण म्हणून राहू लागली. येथें रूसो सुमारे वर्षभर राहिला. कबुलीजबाबाचा दुसरा भाग त्यानें येथें लिहिला. परंतु पुन्हां त्याच्या मानसिक दुरवस्थेचा प्रादुर्भाव झाला. आजूबाजूचे सर्व लोक आपल्या विरुद्ध कटांत सामील झाले आहेत आणि सर्वांचा प्रमुख कटवाला ह्यूम

आहे असें त्याला वाटू लागलें. वनस्पतींचा अभ्यास करण्यांत त्याचा आं काळ जात असे तेवढाच सुखाचा व समाधानाचा असे. १७६८ च्या जून-मधें एकटाच एकदम तेथून निसटून रूसो दोनतीन गांवीं भटकल्यानंतर बुर्गुआं येथें आला. तेथील मेयर त्याच्या ओळखीचा होता. येथें थेरेसा त्याला येऊन मिळाली.

एके दिवशीं रूसोनें मेयरला व त्याच्या पुतण्याला आपल्या घरीं जवावयास बोलावलें. रूसोनें व थेरेसानें त्या दिवशीं जरा नेहमींपेक्षां विशेष नीटनेटका पोशाख केला आहे असें या पाहुण्यांच्या लक्षांत आलें. रूसोनें गूढपणें बोलण्यास सुरुवात करून आपल्या आयुष्यांतील एका अत्यंत महत्वाच्या प्रसंगाचे साक्षी होण्यास आपल्या पाहुण्यांस सांगितलें. नंतर थेरेसाचा हात आपल्या हातांत घेऊन गेल्या पंचवीस वर्षांत थेरेसा व आपण ज्या मैत्रीच्या बंधनानें बद्ध होतो त्याचें त्यानें वर्णन केलें व या मैत्रीची पूर्णता पवित्र वैवाहिक बंधनानें करण्याचा आपला उद्देश त्यानें आपल्या पाहुण्यांना कळविला. आपल्या गत आयुष्यांतील कांहीं उचित प्रसंगांचा व थेरेसाच्या प्रेमाचा आणि एकनिष्ठेचा युक्त शब्दांत उल्लेख करून त्यानें वैवाहिक जीवनाच्या कर्तव्यावर एक लहानसें भाषण केलें. रूसोचें भाषण इतकें वक्तृत्वपूर्ण, हृदयस्पर्शी आणि उदात्त होते कीं त्याच्या श्रोत्यांचे नेत्र पाण्यानें भरून आले. श्रोत्यांचा अश्रुपात चालूं असतांच वधुवरांनीं परस्पराला आलिंगन दिलें आणि अशा रीतीनें हा विलक्षण विवाह-विधी आटोपला

या विधीच्या कायदेशीरपणाविषयीं वाद करतां येईल, पण रूसोचा प्रामाणिकपणा निर्विवाद होता. 'अपात्र', 'नीच', 'पशुसमान' अशा शब्दांनीं जिचे वर्णन बहुतेक लेखकांनीं केलें आहे त्या थेरेसाविषयीं

रूसोच्या मनोभावना १७६८ सालीं कशा होत्या तें वरील प्रसंगावरून स्पष्टपणें दिसून येतें.

पुन्हा पॅरिस

१७७० च्या जूनच्या अखेरीस रूसो पुन्हां पॅरिस येथें रहावयास आला. ग्रँड प्रायॉर असलेल्या कॅंतीच्या राजेसाहेबांचा आश्रय रूसोला असल्यामुळे त्याविरुद्ध हत्यार उपसण्याचें धैर्य पार्लमेंटला होईना. इतक्या गलितगात्र झालेल्या व इतक्या प्रसिद्ध व्यक्तीला छळण्याची पार्लमेंटला कदाचित् लाजही वाटली असावी. रूसो आठ वर्षे पॅरिसला राहिला. रू प्लॅमिअरवरील आपल्या पूर्वीच्या जागेंतच त्यानें आपलें विन्हाड थाटलें. स्वरलेखनाच्या नकला करण्याचें आपलें पूर्वीचें उदरनिर्वाहाचें साधन त्यानें सुरू केलें. एका पानाला दहा पेन्स याप्रमाणें तो मोबदला घेत असे चित्रविचित्र व मौल्यवान पोशाख केलेले श्रीमंत स्त्रियांचे हुजरे पांच जिने चढून व उतरून नकलांसाठीं नवीन कागद आणून देत असत व तयार झालेल्या नकला घेऊन जात असत. या जाणाऱ्या येणाऱ्या हुजऱ्यांची त्याच्या जिऱ्यावर सकाळीं नेहमीं गर्दी असे. दोनप्रहरीं पाऊस पडत असल्यास व हवा थंड असल्यास रूसो आपली वनस्पतींची पुस्तकें घेऊन बसत असे, पण हवा स्वच्छ असल्यास वनस्पतींच्या शोधार्थ तो बाहेर जात असे. त्यावेळीं तो आपल्याबरोबर एक खिशांतलें सूक्ष्मदर्शक यंत्र, एक जस्ताची पेटी आणि आपल्या लांब वेताच्या टोंकाला अडकवितां येईल अशी लांब सुरी इतकीं उपकरणें घेत असे. हिरवींगार झाडे व शेतें यांच्या सान्निध्यांत त्याला नेहमीं शांतता व आत्मिक निरामयता यांचा पुनर्लाभ होत असे. तो शहरांतून चालला असतांना मात्र त्याला जिकडेतिकडे कटच कट दिसत असे.

१७७०-१७७१ च्या हिंवाळ्यांत त्यानें कांहीं निवडक श्रोत्यांना कबुलीजवाबाचा कांहीं भाग वाचून दाखविला. तो भाग ग्रिमशी व मादाम द एपिनेशी त्याच्या झालेल्या भांडणासंबंधी होता या अविचाराचा परिणाम असां झाला कीं पोलिस लेफ्टनंटला अर्ज करून मादामनें रूसोचें वाचन बंद पाडलें.

त्याचीं शेवटचीं दोन पुस्तकें “ जिऑँ जॅक्सचा न्यायाधीश रूसो ” (१७७५-१७७६) आणि “ मननें ” (१७७७-१७७८) हीं येथेंच लिहून झालीं. एका फ्रेंच मनुष्यानें जिऑँ जॅक्सवर भयंकर आरोप केले आहेत असें कल्पून त्या आरोपाचें निराकरण जिऑँ जॅक्सचा मित्र रूसो यानें संभाषणद्वारां केलें आहे अशी पहिल्या पुस्तकाची मांडणी आहे ‘ मननें ’ या पुस्तकांत रूसोच्या काळ्याकुट्ट ढगांनीं व्याप्त झालेल्या मनाची निराशा चित्रित झालेली आहे. दोन्हीं पुस्तकें, रूसोच्या मनाची वेड्याच्या मनासारखी झालेली स्थिती दर्शवितात.

याच सुमारास ‘ पॉल आणि व्हर्जिनिआ ’ हें प्रसिद्ध पुस्तक लिहिणाऱ्या बर्नार्ड द सेंटपीरशीं रूसोची आंळख झाली. तो मधूनमधून रूसोला भेटावयास येत असे व त्याच्या मीठभाकरीच्या जवणाचा आनंदानें स्वीकार करीत असे. रूसोच्या घरांत स्वच्छता, शांतता आणि साधेपणा यांचें आनंददायक वातावरण असें अशा अर्थाचे उद्गार रूसोच्या त्या वेळच्या गृहस्थितीचें बारीकसारीक वर्णन करणाऱ्या एका पत्रांत बर्नार्ड द सेंट पीरनें काढले आहेत. सेंट पीरनें रूसोच्या चेहरेपट्टीचें व शरीरयष्टीचें ही उत्कृष्ट शब्दचित्र काढून ठेवलें आहे.

‘ कॉफी व बर्फ मिळालीं कीं मला चैन झाल्यासारखें वाटत असें ’

असें रूसोनें नमूद करून ठेवलें आहे. या साध्या जीवनांत कांहीं आनंदाचे क्षणही विखुरले होते रूसोच्या निजावयाच्या खोलोंत पाकोळ्यांच्या एका जोडप्यानें घरटें बांधून त्यांत अंडीं घातलीं होतीं. त्या जोडप्याला उद्देशून रूसो ह्मणतां, “ तें जोडपें मला केवळ एक दारवान मानित असें, त्यांना आंत बाहेर येताजातांना प्रत्येकवेळीं खिडकीचे दरवाजे उघडण्याचें काम माझ्याकडे असें, व आमच्यामध्ये झालेल्या या मूक कराराची कर्तव्ये मी बजावेपर्यंत तें जोडपें माझ्या डोक्याभोंवतीं भरभर घिरट्या घालीत असें. ”

शेवट

१७७८ मेच्या २० तारखेला मार्क्सिस द जिर्डिनच्या आमंत्रणावरून रूसो पॅरिसपासून वीस मैलांवर असलेल्या एमेंनॉनव्हिल येथें रहावयास गेला. ‘ येथील सुंदर फुलें, झगझगीत शेतें, शीतल छाया, ओढे, झुडुपें आणि हिरवींगार रानें माझे मन निर्मळ करितात ’ असें त्यानें लिहून ठेवलें आहे. फुलें व वनस्पती जमा करण्याचें त्याचें काम येथें जारांत सुरू झालें. माणसांनीं त्याला फसविलें पण फुलांनीं त्याला कधींही अंतर दिलें नाहीं. मार्क्सिसचा लहान मुलगा त्याच्याबरोबर रानावनांत फिरत असे. तेथून जवळच असलेल्या सरोवरानें त्या जागेला विशेष सौंदर्य प्राप्त झालें हेंतें. या सरोवराच्या मध्यभागीं एक लहानसें बेट असून त्यावर शैवालयुक्त रान आणि कुजबुजणारे हिवर (पोप्लर) वृक्ष होते. एखाद्या शीतल संध्यासमयीं आपल्या गवयांचा ताफा घेऊन मार्क्सिस तेथें जात असे. एकदां ‘ खंडेगांवांतलि ज्योतिषी ’ या त्याच्या ग्रंथांतील कांहीं चाली त्यांनीं वाजविलेल्या ऐकून रूसोला आश्चर्य व आनंद वाटला. त्या बेटावर असलेल्या एका होडींत बसून रूसो केव्हां केव्हां लहानसें जलपर्यटण करीत

असे. केव्हां केव्हां तो मार्क्सच्या मुलांना अद्भुत काल्पनिक गोष्टी सांगत असे. एका संध्याकाळीं मुलांबरोबर एका जलशांत माग घेऊन त्यानें सारंगीवर अथेळ्ळोंतील शोकगीत स्वतः बसविलेल्या चालीवर वाजवून दाखविलें.

जुलैच्या २ तारखेला नेहमींच्या संवयीप्रमाणें रूसो सकाळीं पांच वाजतां उठला आणि उद्यानांत फिरावयास गेला. सात वाजतां परत येऊन काफी प्याला व नंतर लवकरच त्याला मूर्च्छा आली. मोठ्या कष्टानें घसरत घसरत तो विछान्यापर्यंत गेला आणि तेथें थोडासा सावध झाला. त्या दिवशीं मार्क्सच्या किल्ल्यावर जाण्याचा बेत ठरला होता. त्यासाठीं थेरेसाच्या मदतीनें त्यानें पोशाख केला. परंतु जिना उतरून जातांच एका एकीं अशक्तपणा व कळ आल्यासारखें वाटून तो खाली बसला. पायाच्या तळव्याला टोंचल्यासारखें वाटूं लागलें आणि कण्यावरून बर्फाचें पाणी वाहत असल्याप्रमाणें वाटून सर्व गात्रें थंडगार पडल्यासारखें वाटूं लागलें. नंतर मस्तकांत तीव्र वेदना सुरू होऊन तो एकदम पुढें पडला. थेरेसानें धांवत जाऊन त्याला वर उचललें. जमिनीवर त्याचें कपाळ आपटल्यामुळें तोंडावर रक्त ओघळलें होतें. त्याचा प्राण निघून गेला होता.

दुसऱ्या दिवशीं रूसोच्याच इच्छेप्रमाणें शस्त्रवैद्यांनीं त्याच्या शवाचें छेदन केलें आणि मेंदू तपासून रक्तरसविकृतीमुळें झालेला चैतन्यनाश हें रूसोच्या मृत्यूचें कारण आहे असें आपलें स्पष्ट मत दिलें. त्याच दिवशीं एका मूर्तिकारानें त्याच्या डोक्याचा सांचा तयार केला. त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं त्याच्या शरीराला मसाला लावून तें शिशाच्या पेटींत ठेवण्यांत आलें आणि उंच हिवरवृक्षांच्या छायेत जवळच्या बेटावर पुरण्यांत आलें. १७९४ सालीं फ्रेंच राज्यक्रांती जोरांत असतां ती शवपेटिका तेथून काढून तुता-

ग्यांच्या कळोळांत, तोफांच्या धुमधडाक्यांत आणि शेंकडों वरें पायांखालीं चिरडलेल्या जनतेच्या स्वातंत्र्योन्मादपेरित गर्जनांत पॅरिस येथें नेण्यांत येऊन मोठ्या सन्मानानें थोर विभूर्तीच्या राष्ट्रीय स्मशानमंदिरांत ठेवण्यांत आली.

उन्मादाच्या भरांत किंवा थेरेसाच्या असतीत्वदर्शक वासनामुळे विटून रूसोनें वीष खाऊन अथवा पिस्तुलानें कपाळमोक्ष करून आत्म-हत्या केली असली पाहिजे असें कित्येक लेखकांनीं प्रतिपादिलें आहे. परंतु या ह्मणण्यांत कांहीं तथ्य दिसत नाहीं. त्यानें पिस्तुलानें कपाळमोक्ष करून घेतला असावा हें मत इतक्या परमावधीला पोचलें कीं निरर्थक औत्सुक्याच्या भरीं पडून १८९७ सालीं रूसोची शवपेटिका उघडण्यांत आली व त्याच्या मस्तकाची कवटी अखंड आहे असें स्पष्ट दिसून आल्यानंतरच त्या मताचें शमन झालें थेरेसाच्या असतीत्वदर्शक वासनांविषयींचाही मजकूर विश्वसनीय वाटत नाहीं. त्यावेळीं थेरेसा छप्पन्न वर्षांची होती. या वयांत तिला प्रणय सुचला असें ह्मणणें गैर दिसतें. रूसोच्या मृत्यूला एक वर्षांहूनही अधिक दिवस झाल्यानंतर थेरेसानें एमेंनॉनव्हिल येथीलच मार्किसच्या वेली नांवाच्या एका नोकराविषयीं पसंती दाखवून पुढे लवकरच त्याच्याशीं लग्न केलें. प्रणयापेक्षां उपजीविकेच्या विचारानेंच थेरेसा या कृत्याला प्रवृत्त झाली असणें अधिक संभवनीय आहे.

रूसोच्या 'कबुलीजबाबां'तील आरंभीचीं वाक्यें वैशिष्ट्यदर्शक असल्यामुळे खालीं विस्तारानें उद्धृत केलीं आहेत.

“ मी ज्या कार्याला सुरुवात केली आहे त्याला पूर्वीचें उदाहरण नाहीं, आणि तें सिद्ध झाल्यानंतर त्याचें कोणीही अनुकरण करणार नाहीं.

माझ्या मर्त्य बांधवांना एका मानवाचें अत्यंत प्रामाणिकपणें वस्तुस्थिती दर्शविणारें चित्र मी दाखविणार आहे; आणि तें मानव ह्मणजे मी स्वतः“ मला माझें अंतरंग माहित आहे, आणि मी मनुष्यजातीचा अभ्यास केला आहे. मी ओळखत असलेल्या एकाही माणसाप्रमाणें, कदाचित कोणाही जिवंत माणसाप्रमाणें, माझी घडण नाही. मी इतरांपेक्षां चांगला नसलो तरी, निदान मला अपूर्व वैशिष्ट्यावर हक्क सांगतां येईल; आणि माझ्या घडणीसाठी तयार केलेला सांचा निसर्गानें मोडून टाकला हें शहाणपणाचें झालें कीं नाहीं तें हा ग्रंथ वाचल्यानंतरच ठरावितां येईल. ”

समारोप

याप्रमाणें या लोकोत्तर पुरुषाचें हें त्रोटक चरित्र आहे. वरवर पाहतां रूसोच्या चारित्र्यांत आणि आचारविचारांत परस्पर विसंगतता, परस्पर विरोध, विक्षिप्तपणा वगैरे प्रकार भरपूर दिसून येतात. रूसो पूर्णतः शीलहीन अथवा स्वभावहीन होता असें ह्मणण्यापर्यंतही कांहीं लेखकांची मजल गेली आहे. असे लेखक विशिष्ट जीवनहेतू अथवा ध्येयें समोर असल्या-शिवाय मनुष्याच्या जीवनांत स्थैर्य व सयुक्तता असणें शक्य नाहीं असें समजतात व जुन्या ठरीव मापांनीं रूसोचें स्वभावमापन करतात. अशांना रूसोचें चारित्र्य गूढच राहिल. व्हुलियामी या रूसोच्या चरित्रलेखकांनं आपल्या पुस्तकाच्या शेवटीं रूसोच्या स्वभावाचें सुंदर पृथक्करण केलेलें आहे. रूसोच्या व्यक्तिमत्वांत कल्पकता, गर्विष्ठपणा, भावनावशता आणि प्रतिकारबुद्धी हे गुणधर्म स्पष्टपणें दिसून येतात. अशांतीच्या एवढ्या शैथिल्या खाणी मालकीच्या असलेल्या मनुष्याला सुख मिळण्याचा मुळींच संभव नसतो.

रूसोची दृष्टी अंतर्मुख होती. अशा मनुष्यांत भावनावशतेची प्रखरता अत्यंत दिव्य अशा बुद्धिवैभवाला जन्म देते, परंतु असा मनुष्य क्वचितच समाजप्रिय असतो. अंतर्मुख दृष्टीमुळे रूसोला आध्यात्मिक शांततेचा लाभ होत असे. त्याचमुळे बाह्यतः अत्यंत दुःखपूर्ण दिसणाऱ्या आयुष्यांतही, मनुष्याला जीवनास चिकटून रहावयास लावणारे सुखाचे व आनंदाचे क्षणही त्याला प्राप्त होत असत. रूसोच्या स्वभावांतली या विशिष्ट धर्मांचेच फळ ह्मणजे त्याची पराकोटीची गंभीरवृत्ती. असल्या वृत्तीचे विनोदार्थी साहजीकच वावडे असते. ख्रिस्ताच्या उपदेशांतून आनंदाची व आशाची संपूर्ण हकालपट्टी करणाऱ्या जॉन कॅल्विनच्या मताच्या वातावरणांत रूसो लहानपणापासून वाढलेला व त्यांतच वर उल्लेखिलेल्या त्याच्या विशिष्ट स्वभावधर्माची भर पडलेली. मग विनोदशून्य गंभीरतेचीच जोपासना त्याच्या स्वभावांत झाल्यास नवल नाही. विशाल कल्पकता आणि तीव्र सुखलोलुपता यांच्या संगमाने एक अत्यंत दुःखद अशी मनोवृत्ती रूसोंत उत्पन्न झाली होती. तो नेहमी अप्राप्याची अपेक्षा करीत असे. ही अप्राप्याची तीव्र अपेक्षा साहजीकच विफलित होत असे आणि मग बाहेरल्या जगाकडे वेधलेले रूसोचे मन परत स्वतः कडे फेंकले जात असे. वस्तुनिष्ठ सत्यार्थी संबंध आला की त्याची फजितीच होत असे. असले प्रसंग वरचेवर आले ह्मणजे मनुष्य मग कल्पनातरंगांच्या साम्राज्यांतच विहार करूं लागतो. कल्पना व वास्तव यांत विरोध नसलेले थोडे प्रसंग वगळल्यास, संभाषणांत रूसोचा अडाणीपणा व औद्धत्य हींच प्रकट होत असत. एकंदरीत चारचौघांत मिळून मिसळून वागण्यासारखे रूसोचा स्वभाव नव्हता. रूसोची चिंतनपर प्रवृत्ती व भावनावशता आणि विवादप्रदुता व युक्तिवादकौशल्य हीं परस्पराविरोधी वाटतात. परंतु प्रमाणाबाहेर संवेदनाक्षम असणाऱ्या मनुष्याच्या लक्षांत बारीकसारीक गोष्टी कशा तत्काल येतात आणि त्यांचे निरीक्षण कसे भेदक व विनचूक असते ते

लक्षांत घेतल्यास वरील विरोधाचें सहज निराकरण होईल. कल्पकता आणि भावनावशता या दोघांचे खेळ स्पष्ट समजून घेतल्यास रूसोच्या स्वभावाचें यथार्थ आकलन करतां येईल. रूसोची बुद्धिमत्ता अत्यंत सुसंघटित कल्पकता आणि अत्यंत विघटित इच्छाशक्ती यांच्या संगमाचें फळ होय. ह्मणून रूसोच्या आचारविचारांत शिस्तीचा पूर्ण अभाव दिसून येतो. परंतु त्याच्या बेबंद कल्पनाशक्तीतच त्याच्या बुद्धिमत्तेचें मूळ दिसून येतें. या कल्पनाशक्तीच्या जोरावरच रूसोनें मनुष्याच्या ध्येयात्मक मूर्तीचें आणि नैसर्गिक स्वातंत्र्याचें अधिक वास्तवपूर्ण चित्र समाजासमोर ठेवून तत्कालीन सामाजिक कृत्रिमतेचा बोजवारा उडवला. कबुलीजबाबांतील वर उध्दृत केलेल्या उतान्यांत दिसणारी रूसोची गर्विष्ठता आणि समाजांत तुसडेपणानें वागण्याची रूसोची प्रवृत्ती हीं याच बेबंद कल्पनाशक्तीचीं फळे आहेत. या गर्विष्ठतेचे फारच भयंकर परिणाम झाले असते. पण रूसोच्या जमाशीलतेमुळे ते टळले. प्रतिपक्षाला एकदां एक जबरदस्त तडाखा हाणला कीं त्याचें समाधान होत असें. दुसरा टोला हाणण्यास त्यानें कधींही हात वर उचलला नाही. तो अंतःकरणाचा अत्यंत मृदु व प्रेमळ होता. आपल्या वांधवांच्या प्रेमासाठीं तो अत्यंत हपापलेला असे, पण मिळालेलें प्रेम त्याला कुठ्ठीच राखून ठेवतां येत नसे. लहान मुलांविषयीं त्याला फार प्रेम वाटत असें, आणि गरिबांचें दुःख निवारण करण्याचा प्रयत्न करून अनेक येळां त्यांच्याविषयींचा कळवळा त्यानें सक्रिय व्यक्त केलेला आहे.

रूसोच्या ग्रंथांच्या समाजावर झालेल्या परिणामाचें वर्णन करावयाचें झाल्यास मोर्लेनें ह्मटल्याप्रमाणें फ्रेंच राज्यक्रांतीचा संबंध इतिहास लिहावा लागेल. दडपशाहीच्या बेड्या तोडण्यास मानवांना मदत करून आणि त्यांच्या विचारांना एक नवीन व जोरदार वळण लावून त्यांना पारतंत्र्यांतून मुक्त करण्याचें महत्कार्य रूसोनें केलें. शॅटोब्रिऑं, द मुसे, जॉर्ज सँड, द

विह्नयी, विहक्टर ह्यूगो इत्यादि फ्रेंच लेखकांच्या, कॅट, क्लिंगर, हेजेल, शिलर, गटे इत्यादि जर्मन लेखकांच्या आणि काउपर, बायरन, जॉर्ज इलियट इत्यादी इंग्लिश लेखकांच्या लिखाणावर रूसोच्या ग्रंथांचा झालेला परिणाम स्पष्टपणे दिसून येतो. रूसोनें अवनतीस पांचलेल्या राज्यांचें सुकलेलं अवशेष जाळून भस्मसात केले आणि शांतता, सहिष्णुता व स्वतंत्रता यांच्या नवयुगाची भव्य इमारत बांधण्यासाठीं जर्मन तयार केली.

जिआँ जॅक्स रूसो

ग्रंथविवेचन

दोन प्रबंध

ज्या ग्रंथामुळें रूसोचें नांव तत्कालीन सुप्रसिद्ध ग्रंथकर्त्यांच्या यादींत प्रथम झळकूं लागलें तो ग्रंथ झणजे दि जॉनच्या प्राचीन विद्यापीठानें नक्षिस दिलेला प्रबंध होय. “कला व शास्त्र यांच्या पुनरुज्जीवनानें आमची नीतिमत्ता शुद्ध झाली आहे की अशुद्ध झाली आहे ?” हा या प्रबंधाचा विषय. या प्रबंधाचा थोडक्यांत सारांश पुढील प्रमाणें:—

प्रथम मनुष्यांची राहणी रानटी परंतु नैसर्गिक होती. त्या काळीं वृत्तेणुकींतल्या फरकावरून स्वभावांतिल फरक कळून येत होता. सद्गुणांच्या ज्ञानामुळें नव्हे, पण दुर्गुणांच्या अज्ञानामुळें त्याकाळीं मनुष्ये सद्गुणी व सुखी होती. तशींच तीं सम, स्वातंत्र्यप्रिय, कणखर, साध्या राहणीचीं व लढाऊ वृत्तीचीं होती. परंतु कला व शास्त्रे यांच्या उदयाबरोबर असमतेचाही उदय झाला, असमतेनें आपल्या बरोबर संपत्तीचें विष आणलें, आणि संपत्तीनें चैन व आळस हीं उत्पन्न केलीं. प्राचीन इतिहासाचें अवलोकन करतां इजिप्त, ग्रीस व रोम इत्यादी एके काळीं बलवान असलेलीं गष्टें कला व शास्त्रे यांच्या उदयानंतर कमकुवत वून रानटी समाजा-रुद्धून जिकलीं गेलीं असें आपणांस आढळून येतें. आमच्या संरक्षणासाठींच निसर्गानें आपलीं गुह्ये आम्हांपासून लपवून ठेवलीं आहेत. शाश्वत ज्ञानानें

आम्हांस ज्या सुखमय अज्ञानांत ठेवले होते, त्यांतून बाहेर पडण्यासाठी केलेल्या धडपडीचे प्रायश्चित्त आम्हाला वरीलप्रमाणे मिळते, शाश्वत ज्ञानाने आपले सर्व व्यापार जाड बुरख्याखाली लपवून ठेवले आहेत या एकाच गोष्टीवरून त्यांचा शोध लावणे मूर्खपणाचे आहे असा धडा आम्ही घ्याव-यास पाहिजे होता.

यावर कोणी विचारील कीं अज्ञानापासून प्रामाणिकपणा उद्भवणे आणि शास्त्रे व सद्गुण यांचा परस्पराविरोध असणे, कसें संभवनीय आहे ? परंतु सर्व शास्त्रांचा उद्भव दुर्गुणांतून झाल्याचे विचारांतीं आपणास आढळून येईल. ज्योतिःशास्त्राचा उद्भव धर्मभोळेपणापासून झालेला आहे, भूमितीचा उद्भव लोभापासून झालेला आहे, पदार्थविज्ञानाचा उद्भव निरर्थक कुतुहलापासून झालेला आहे आणि या सर्वांचा व नीतीमत्तेचाहि उद्भव मानवी गर्वापासून झालेला आहे.

अगोदर, सत्य खरोखर काय आहे तें समजणें अशक्यप्राय असतें आणि तें समजलें तरी त्याचा आपण सदुपयोगच करूं असें कोण छाती-ठोकपणें सांगूं शकेल ? जर सॉक्रेटिसासारख्या दैवी प्रज्ञेच्या माणसांनीं शास्त्रांची प्रगती केली तरच त्यांपासून कल्याणनिष्पत्ती होईल. पण साधारण माणसांची प्रज्ञा दैवी नसते. शिवाय प्रत्येक निरुपयोगी नागरिक अपायकारक आहे असेंच मानलें पाहिजे. कोणते कीटक चमत्कर्तीपूर्ण रीतीनें मंतानवृद्धी करतात, अवकाशांत पसरलेल्या गोलांच्या परस्पराकर्षणाचे काय प्रमाण आहे, कोणत्या वक्ररेषांना प्रतिबद्ध बिंदु, अंतःक्षेपबिंदु किंवा प्रतिक्षेपबिंदु असतात इत्यादी उच्चतम ज्ञान संपादन करणाऱ्यांना आपण असें विचारूंया कीं, आपण हें ज्ञान संपादिलें नसतें तर त्यामुळे आमचा कोणता तोटा झाला असता ? काय आमची राज्यशासनपद्धती अधिक

खराब झाली असती ? किंवा आमची कमी भरभराट झाली असती ? किंवा आम्ही कमी हेकेखोर झालो असतो ?

कला व शास्त्रे यांची प्रगती चैनीला अवसर देते, आणि चैन मनुष्यांतील स्वातंत्र्यरक्षणाला आवश्यक असलेल्या लढाऊ प्रवृत्तीचा नाश करते. आमचीं मुलें महागन्या संस्थांत शिक्षण घेतात, पण तेथें त्यांना आपल्या कर्तव्याखेरीज इतर सर्व कांहीं शिकविलें जातें. त्यांना मातृभाषा येत नाही, पण जगांत कुठेंही बोलल्या न जाणाऱ्या भाषांत मात्र तीं घडा-घड बोलूं शकतात. उदारमनस्कता, समदृष्टी, नियमितता, धैर्य, भूतदया इत्यादी सद्गुणांची खरी किंमत त्यांना समजत नाही; आणि परमेश्वरा-विषयीं कोणी बोलूं लागल्यास त्यामुळें त्यांच्या मनांत प्रेमादरयुक्त भीतीचा उदय न होतां त्यांना दहशत मात्र वाटते.

बुद्धिमत्ताजनित भेदांमुळें व सद्गुणांच्या स्वस्ताईंमुळें उत्पन्न झालेल्या असमतेचा हा सर्व परिणाम ! एखादा मनुष्य प्रामाणिक आहे कीं नाही अशी चौकशी आजकाल कोणी करित नाही, पण तो हुशार आहे कीं नाही अशी चौकशी केली जाते. तसेंच एखाद्या पुस्तकाच्या उपयुक्ततेविषयीं कोणी विचारीत नाही पण तें चांगलें लिहिलें आहे कीं नाही अशी विचारणा केली जाते.

तशांतही या तत्वज्ञांच्या व शास्त्रज्ञांच्या प्रतिपादनांचा परस्परांशीं मेळ तरी कुठें असतो ? एक एक सांगतो, तर दुसरा भलतेंच सांगतो. मुद्रणकलेमुळें या सर्व मूर्खपणाच्या कोलाहलाला शाश्वत स्वरूप दिलें जातें. युरोपांत या मुद्रणकलेनें माजविलेल्या अव्यवस्थेचें भयंकर स्वरूप जर सर्व अधिराजांच्या लक्षांत येईल तर या घातक कलेला घरांत आणण्यासाठीं

त्यानीं जेवढे प्रयत्न केले तेवढेच प्रयत्न तिला घराबाहेर घालवण्यासाठीं केल्या-
शिवाय ते राहणार नाहीत.

थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास, अज्ञान दोन प्रकारचें असतें; एक
दृष्ट अंतःकरणांतून निपजलेलें, दुर्गुणांची पैदास करणारे; बुद्धिवादाची
अधोगती करणारे व आत्म्याला हीनत्व आणणारे असें पाशवी व दारुण
अज्ञान; आणि दुसरें आमच्या शक्तींच्या मर्यादेपर्यंतच आमच्या कुतुहलाला
जाऊं देणारे, सद्गुणांच्या उत्कट प्रेमापासून निपजलेलें, मानवी अंतः-
करणाची सुधारणा न करणाऱ्या व त्यांत वास करण्यास अपात्र असणाऱ्या
गोष्टींकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या शिकवणारे, लोकांच्या मतावर अवलंबून न राहतां
स्वतःच्या सालसपणाविषयी स्वतःचीच ग्वाही असण्यांत व अंतर्मुख दृष्टींत
कल्याण मानणाऱ्या व “ आत्मन्येवात्मना तुष्टः ” अशा वृत्तीच्या शुद्धा-
त्म्याला निधीप्रमाणें असणारे, सयुक्त व विनयशील अज्ञान.

एवढ्या सारांशावरूनही कला व शास्त्रे यांच्या परिणामासंबंधीं रूसोचे
विचार एकांगी आहेत हें स्पष्टपणें दिसून येईल. कला व शास्त्रे यांच्या
प्रगतीचा उपयोग केवळ मनुष्यांच्या कल्याणासाठींच व्हावा हें ह्मणणें योग्य
आहे व तो तसा होत नाही, राष्ट्रांच्या आसुरी महत्वाकांक्षेमुळे शास्त्रांच्या
प्रगतीचा उपयोग मानव जातीच्या विनाशासाठीं मात्र अधिकाधिक होत
आहे हें ह्मणणेंही अगदीं खरें आहे. परंतु कला व शास्त्रांच्या प्रगतीमुळे
मनुष्यांचें केवळ अकल्याणच शालें, मानवांच्या सुखांचा संपूर्ण नाश झाला
हें ह्मणणें सत्यास धरून होणार नाही. शास्त्रांच्या प्रगतीनें व ज्ञानलालसेनें
मानवांच्या सुखसोयी अपरिमित वाढल्या, त्यांची अनेक दुःखे नाहीशीं
झालीं व त्यांची पराक्रांटेची मानसीक प्रगती झाली ही गोष्ट नाकबूल करतां
त्रेणार नाही. भूमितीतील अथवा ज्योतिःशास्त्रांतील बारीकसारीक सत्यांचा

शोध लावून शास्त्रज्ञांनी मानवजातीचें असें कोणतें कल्याण केलें ? असा प्रश्न विचारणें केवळ श्ववृत्तीचें—निंदाशीलतेचें—लक्षण होय. असा प्रश्न विचारणें फार सोपें असतें, आणि तो कोणत्याही गोष्टीला अनुलक्षून विचारतां येतो परंतु संबंध वातावरण शोधकबुद्धीच्या विजेनें भारत्याखेरीज आणि वारीकसारीक गोष्टीपर्यंतही धांव मारणारें व कोनेकोपरेही दक्षतेनें धुंडणारें कुतुहल स्वैर वावरूं लागल्याखेरीज मोठमोठे व उपयुक्त शोध लागत नाहींत असें मोर्लेनें ह्मटलें आहे तें बरोबर आहे. वाङ्मयाभिरुची, शास्त्रज्ञान किंवा तात्विक कुतुहल यांचा एखाद्या समाजांत पूर्णतः अभाव असला तरी तो समाज उत्तम नागरिकतेच्या सद्गुणांनी युक्त असलेला आढळणें शक्य आहे; अथवा ज्ञानप्रसार अत्यंत कमी असतांही एखादा समाज सुव्यवस्थित व समाधानयुक्त असणें शक्य आहे. अथवा याच्याही पुढें जाऊन सामाजिक हितसंबंधांची प्रगती करण्यांतच मनुष्यांची सर्व कार्यशक्ती खर्च व्हावी एवढेंच जर रूसोचें म्हणणें असल तर तें समजण्यासारखें आहे, व रूसोच्या या आवेशयुक्त प्रबंधाचा एवढाच निष्कर्ष काढावासा वाटतोही. सद्गुणांशिवाय शास्त्रज्ञान असण्यापेक्षां शास्त्रज्ञानाशिवाय सद्गुण असलेले पुरवले हें सत्य रूसोला प्रस्थापित करावयाचें होतें असें दिसतें. पण आवेशाच्या भरांत त्यानें जी उडी मारली ती एकदम दुसऱ्या टोंकाला गेली. कलाशास्त्रांच्या उदयापूर्वीची मानवसमाजांची जी स्थिती होती तीच अत्यंत सुखाची, आनंदयुक्त व सद्गुणपूर्ण होती, आणि कलांच्या व शास्त्रांच्या उदयानें मानवी सुखाची कायमची होळी केली असें विधान टांसून करण्यापर्यंत रूसोची मजल गेली. “मी जर आफ्रिकेंतील एखाद्या रानटी समाजाचा शास्ता असतो तर माझ्या हद्दींत शिरणाऱ्या प्रत्येक युरोपियनाला व माझ्या हद्दीबाहेर जाणाऱ्या प्रत्येक आफ्रिकनाला फांसावर चढवण्यासाठीं माझ्या हद्दीवर मी एक फांशीचा खांब उभारला असता ” असें या प्रबंधावरील टीकाकारांना उत्तर देतांना रूसोनें एके

ठिकारणीं हटलें आहे. या विधानानें आफ्रिकेंतील रानटी समाज सर्वतः व संपूर्णतः सुखसंपन्न आहेत असें जर रूसोस सुचवावयाचें असेल तर तें मात्र मान्य करतां येणार नाहीं. मनुष्यांच्या दुःखांचीं बीजे कला व शास्त्रांच्या प्रगतींत नसून मनुष्यांच्याच दुष्ट प्रवृत्तीत आहेत, आणि ही दुष्ट प्रवृत्ती प्रागितिहासकारांनीं काय अथवा पश्चादितिहासकारांनीं काय मनुष्यांच्या दुःखांना सारखीच कारणीभूत झालेली आहे. वर्तमानकाळींही शास्त्रांच्या प्रगतीचा उपयोग केवळ मानवी सुखसंवर्धनासाठी न करितां दारुण व संहारक अस्त्रांची व साधनांची बेसुमार पैदास करून सर्व जग दुःखाच्या खाईत लोटण्यास पाश्चात्य राष्ट्रांना उद्युक्त करणारी स्वार्थयुक्त साम्राज्यतृष्णेची प्रवृत्तीच दुष्ट आहे यांत कांहीं शंका नाहीं. कला व शास्त्र हीं केवळ साधनें आहेत व इतर साधनांप्रमाणें त्यांचा चांगला अथवा वाईट उपयोग करणें आम्हां मानवांच्याच हातीं आहे. ह्मणून आमच्या सुख-दुःखांचें कारण आम्हीच हीच गोष्ट खरी. आतां, व्यवस्थितपणा, नम्रता, स्वार्थत्याग इत्यादी नैतिक गुणांना कमी किंमत देऊन मनुष्यांच्या सुख-संवर्धनाच्या साधनांत त्यांनीं जी भर टाकली तिला शास्त्रवेत्ते जर भलतीच किंमत देण्याची चूक करूं लागले तर सत्य प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीनें रूसोच्या प्रबंधाची अत्यंत उपयुक्तता आहे यांत कांहीं शंका नाहीं.

‘ असमतेचा उगम ’ हा विषयही दि जॉनच्या विद्यापीठानेंच बक्षिसाच्या प्रबंधासाठी नेमला होता. रूसोनें या स्पष्टतही भाग घेतला. या वेळीं त्याला बक्षिस मिळालें नाहीं, पण विचारप्रवर्तक लेखक म्हणून झालेल्या त्याच्या कीर्तीत अधिकच भर पडली. या निबंधाचा अर्ध्यापेक्षां अधिक भाग प्रागितिहासकालीन रानटी मनुष्यांच्या स्थितीच्या व दिन-चर्येच्या झळझळित व काल्पनिक वर्णनानें व्यापला आहे. हें वर्णन इतकें

मूक्ष्म आहे कीं जणूं काय स्वतः रूसानें त्या रानटी मनुष्यांचें अगदीं बोर-
 काईनें प्रत्यक्ष निरीक्षण केलें आहे असें वाटतें! आरंभींच, असमता दोन प्रकारची
 असते असें रूसो सांगतो;— पहिली नैसर्गिक किंवा शारीरिक असमता व
 दुसरी नैतिक किंवा राजकीय असमता. वय, आरोग्य, शारीरिक बल,
 बुद्धिगुण व स्वभावगुण इत्यादि विषयक भेदांचा पहिल्या प्रकारच्या असम-
 नेंत समावेश होतो; आणि श्रीमंती, मान, सत्ता इत्यादिविषयक भेदांचा
 दुसऱ्या प्रकारच्या असमनेत समावेश होतो. पहिली असमता निसर्गनिर्मित
 असून दुसरी मनुष्यानिर्मित आहे. नैसर्गिक स्थितींत दुसऱ्या असमतेचा
 अभाव असतो व पहिली असमता निसर्गच टिकूं देत नाही. त्या स्थितींत
 जलवान माणसें अधिक बलशालीं बनतात व इतरांचा नाश होतो.

प्रागितिहासकालीं भूभागावर सर्वत्र दाट व समृद्ध अरण्य पसरलेलें
 होतें. त्यांतच इतर जनावरांप्रमाणें मनुष्यप्राणीही रहात असे. तो चोहोंकडून
 शत्रूंनीं घेरलेला असल्यामुळें त्याच्या सर्व मानसिक व शारीरिक शक्ती सुसज्ज
 असत तो अर्थातच आहारविहारांत पूर्ण नियमित असे. कारण चैनबाजीला
 किंवा अनियमिततेला अवकाशच नसे. आजकाल आमच्या चैनबाजीच्या
 अतिरेकामुळें आमचें आरोग्य इतकें बिघडतें कीं ज्याच्या कल्पनातीत
 पगतीची आम्ही इतकी बढाई मारतो त्या वैद्यकशास्त्रालाही हात टेकावे
 लागतात. त्याला मृत्यूचें भय नव्हतें. कारण जनावराला मृत्यू ह्मणजे काय
 जे माहित असणें शक्य नसतें. माणुसकींत पदार्पण करताच मनुष्याला
 पहिली भीषण प्राप्ती होते ती मृत्यूच्या ज्ञानाची व धास्तीची. त्याच्या मुख्य
 गरजा ह्मणजे दोन, भक्ष्य व भामिनी. या मुख्य गरजा व थंडीवाच्यापासून
 स्वतःच्या संरक्षणासाठीं आवश्यक असणाऱ्या इतर काहीं गरजा त्या भागवि-
 ष्यास उपयोगी पडणाऱ्या साधनांच्या वैपुल्याच्या मानानें फार थोड्या

होत्या. त्यामुळे दैहिक दृष्ट्या रानटी मनुष्य असुखी होता असें मानण्याचें मुळाच कारण नाहीं.

बौद्धिकदृष्ट्या जरी आपण पाहिलें तरी निरामय शरीर व समाधानी वृत्ती असलेला रानटी मनुष्य केवळ त्याची बुद्धी सुतावस्थेंत असल्यामुळे असुखी हाता असें मानणें युक्त होणार नाहीं तसेंच सद्गुणांचें बुद्धीनें ग्रहण करून तो सद्गुणाचरण करीत नव्हता हें जरी खरें असलें तरी मनोविकारांची शांतता व दुर्गुणांचें अज्ञान हीं त्याला दुष्कृत्यांपासून दूर ठेवीत होती. त्यामुळे नैतिक दृष्ट्याही तो असुखी नव्हता. आजकाल सर्व प्रकारच्या तत्वज्ञानाच्या प्रगतीमुळे लोप पावलेली दयाबुद्धी त्याच्या अंतःकरणांत पूर्णांशानें वास करीत होती. रानटी स्थितींत कायदा, रीतभात, आणि सद्गुण या सर्वांची जागा दयाबुद्धी भरून काढीत असे. त्यामुळे निसर्गतःच रानटी मनुष्यांची दुष्कृत्यांकडे प्रवृत्ती होत नव्हती. प्रेमविकारामुळे सामाजिक अवस्थेंत मनुष्यावर अनेक संकटपरंपरा कोसळतात वल्लभांची असूया व पतींची सूड-बुद्धि हीं नेहमीं द्वंदें, खून, युद्धे इत्यादी आपत्तींना कारणीभूत होतात. दांपत्यांवर शाश्वत इमान राखण्याचें कर्तव्य लादल्यामुळे व्यभिचाराला प्रोत्साहन मिळतें, आणि ब्रह्मचर्याच्या सक्तीमुळे स्त्रियांचा भ्रष्टाचार व गर्भपात या दुष्कृत्यांचा प्रसार होतो. रानटी अवस्थेंत हा विकार केवळ दैहिक व क्षणिक असून कोणत्याही दीर्घकालीन भावनेशीं संबद्ध नसल्यामुळे त्यापासून वंशवृद्धीचें आवश्यक असणारें कार्य तेवढेंच सिद्धीस जातें; त्याचे आणखी कांहीं बरें वाईट परिणाम होत नाहींत.

मानवजातीची अशा रानटी अवस्थेंत कित्येक शतके गेली. मानव-जात प्रौढ झाली तरी मानव बाल्यावस्थेंतच राहिला. एखाद्याला कांहीं नवीन शोध लागला तरी प्रसाराची साधनें नसल्यानें तो शोधकाबरोबरच

विनाश पावत असे. मानवीजीवनांत एकप्रकारचा साधेपणा व एकसारखेपणा होता. दैहिक असमतेचे कोणतेच दृश्य परिणाम आढळून न आल्यामुळे ती भासमान होत नव्हती. दुर्दैवाने जर अनेक बाह्य बदल यष्टच्छया घडले नसते तर याच प्राथमिक, युक्त व प्रशंसनीय अवस्थेत मनुष्य जगाच्या अंतापर्यंत राहिला असता. या बदलांनी मनुष्याच्या बुद्धीची वाढ झाली, पण मानवजातीची अधोगती झाली; आणि मनुष्य समाजाप्रिय झाला पण दुष्ट बनला. प्रथम, जमीन, हवा, ऋतुमान इत्यादिकांतील विविधतेमुळे मनुष्यांच्या राहणीत फरक पडला. नदीतीरी व समुद्रकिनारी राहणारी मनुष्ये दोरी व गळ यांचा शोध लावून मत्स्याद बनली, आणि अरण्यांत राहणारी माणसे तिरकमळ्याचा शोध लावून क्रव्याद बनली. थंड प्रदेशांतील मनुष्ये पशूंची कातडी पांघरून शीतनिवारण करण्यास शिकली. वीज, ज्वालामुखी, अथवा कांहीं आकस्मिक घडलेली गोष्ट यांपासून मनुष्याला हिंवाळ्याच्या कठोरतेपासून स्वसंरक्षण करण्यास विस्तवाचे अत्यंत उपयुक्त साधन मिळाले. सांघिक क्रियेने सर्वांची सोय होईल असे जेव्हां त्यास वाटत असे तेव्हां तो संघांत सामील होत असे, आणि स्वतःचा कांहीं विशिष्ट फायदा करून घेण्याची संधी येतांच इतरांना चकविण्यासही तो कमी करीत नसे. पण अशा वेळी, संघापासून फुटल्याने आपण एकंदरीत दुर्बलच झालो आहे ही जाणीव त्याला होऊन परस्परविषयक कर्तव्याच्या अस्फुट कल्पनेचा त्याच्या मनांत उदय होत असे.

यानंतर लवकरच तीक्ष्ण धारेच्या दगडांनी जमीन खणण्याची व झाडांच्या फांद्या तोडून खोपटी बांधण्याची विद्या रानटी मनुष्याला अवगत झाली. येथूनच खासगी मालमत्तेच्या कल्पनेला हळुहळू सुरुवात झाली. त्यांतच, ज्या ज्या वेळी प्रसंगानुरूप माणसे एकत्र जमत त्यावेळी अमका एक देखणा व बलिष्ठ आहे, अमका एक चपळ व बोलका आहे, अशा

होणाऱ्या तुलनेची भर पडून समतेचा नाश झाला, असमता प्रस्थापित होऊं लागली, आणि असूया, स्पर्धा, मत्सर व द्वेष या दुर्गुणांचा मनुष्यांच्या अंतः-करणांत शिरकाव होऊन प्राक्कालीन सौख्य अंतर्धान पावले.

या अवस्थेंत मनुष्यांची प्राक्कालीन सहिष्णुता जरी कांहीं अंशानें कमी झाली व त्यांची नैसर्गिक दयाबुद्धी जरी थोडी विकृत व अधोगत झाली तथापी प्राक्कालीन आलस्यपूर्ण शांतता आणि अर्वाचीन स्वार्थपूर्ण धडपड या दोहोंमधली ही अवस्था मानवांना अत्यंत सुखावह व अत्यंत टिकाऊ स्वरूपाची अशी होती. एका मनुष्याला जीं जीं कामें करणें शक्य आहे तींच कामें करून व एकापेक्षां अधिकांची जरूर नसलेल्या विद्यांचें अवलंबन करून मनुष्यें स्वतंत्र, निरामय, व सौख्यपूर्ण स्थितींत रहात होती, आणि त्याबरोबरच स्वातंत्र्यपूर्ण सहवासाच्या गोडीचा आस्वादही घेऊं शकत होती. परंतु जेव्हां एका मनुष्याला दुसऱ्याची गरज पडूं लागली व दोघांना पुरेल इतका द्रव्याचा सांठा करण्यानें एकाचा विशेष फायदा होतो असें जेव्हां मनुष्यांना कळून आलें तेव्हां समता नष्ट झाली, अफाट अरण्यांचें हंसणाऱ्या शेतांत रूपांतर झालें, श्रमजीवी वर्ग उत्पन्न झाला, मनुष्यांच्या घामानें हीं शेतें भिजवणें आवश्यक झालें, आणि दारिद्र्य व गुलामगिरी या आपत्तींचा उदय होऊन शेतांच्या हंगामाबरोबरच त्यांनाही परिपक्वता येऊं लागली.

धातूचा उपयोग व शेती हीं या क्रांतीचीं दोन मुख्य कारणें होत. निसर्गाचें निरीक्षण करून मनुष्यांना शेतीचा शोध लागणें शक्य आहे. परंतु धातूचा शोध कसा लागला असेल तें समजणें कठीण आहे. मनुष्याच्या दुःखाला कारणीभूत होणारी ही वस्तू त्याच्या कल्याणासाठींच भूमातेनें आपल्या पोटांत लपवून ठेवली होती. परंतु मनुष्याच्या दुदैवानें एखाद्या

ज्वालामुखीच्या स्फोटांबरोबर अथवा अशाच कांहीं नैसर्गिक घडामोडीने या घातक वस्तूचा शोध मनुष्याला लागला. मनुष्याने जमीनीची मशागत करण्यास सुरुवात करतांच मालमत्तेची प्रथा प्रस्थापित झाली, आणि मालमत्तेच्या प्रथेने समाजसंस्थेला जन्म दिला. एका जमिनीच्या तुकड्याभोंवती कुंपण घालून ' हें माझे आहे ' असें ह्मणणारा व भोंळ्या लोकांची आपल्या ह्मणण्यास विश्वासयुक्त अनुकूलता संपादन करणारा मनुष्य समाजसंस्थेचा प्रस्थापक होय. त्याचें कुंपण उपटून टाकून " या मनुष्याचें ऐकूं नका, हा लबाड आहे, पृथ्वी कोणाचीही नाही व पृथ्वीचें फळ सर्वांचें आहे हें तत्व जर तुम्ही दृष्टीआड केलें तर तुमचे हाल दुःखा खाणार नाही " असें जर एखाद्यानें आपल्या बांधवांना त्या काळीं जाहीर केलें असत तर मनुष्यांच्या गुन्हे, खून, युद्धे, दारिद्र्य, महाभयें इत्यादी कितीतरां आपत्ती टळल्या असत्या !

या प्रकारानंतर मानवांत घोर दुरवस्था माजली आणि तिच्या निवारणार्थ दीर्घविचारपूर्वक ठरवलेल्या एका अपूर्व योजनेचा उदय झाला. मालमत्तेच्या प्रथेविरुद्ध तक्रार करणाऱ्यांनाच त्या प्रथेचें संरक्षक बनविण्याची ही योजना होती. या तक्राऱ्यांची दुसऱ्या सोडवळ तत्वांनीं दिशाभूल करणें व नैसर्गिक तत्वे मालमत्तेच्या प्रथेला जितकीं प्रतिकूल होती तितक्याच त्या प्रथेला अनुकूल असणाऱ्या दुसऱ्या संस्था निर्माण करणें हें या योजनेचें कार्य होतें. दुर्बलांचें पीडकांपासून रक्षण करण्याकरितां, सगर्वांना पायबंद घालण्याकरितां व प्रत्येकाच्या मालमत्तेचा ताबा अबाधित ठेवण्याकरितां आपण सर्व संघटित होऊं, न्याय व शांतता प्रस्थापित करण्याकरितां नियम करूं, आणि या नियमांचें बंधन सबलांवर व दुर्बलांवर सानथोर असा भाव न ठेवतां सारखेंच राहिल अशी व्यवस्था

प्रस्थापित करून "चपलचरणा संपदे"ने निर्माण केलेल्या विषमतेचे पुष्कळ अंशाने निराकरण करूं" असे या योजकाने वरील दुरवस्थेने शिडलेल्या आपल्या बांधवांना सांगितले. अशा रीतीने, कित्येक ह्यणतात न्याप्रमाणे जेत्यांच्या जितांवरील हक्काने नव्हे, समाजसंस्था व कायदे अस्तित्वांत आले आणि गरीबांच्या गळ्यांभोंवती नवीन पाश आंढळले गेले व श्रीमंताना नवीन शक्ती दिली गेली थोड्या लोभी व महत्वाकांक्षी मनुष्यांच्या फायद्यासाठी सगळ्या मानवजातीला श्रम, गुलामगिरी व सुटकेची आशा न ठेवणारे दारिद्र्य यांच्या स्वाधीन करण्यांत आले.

अशा रीतीने अस्तित्वांत आलेली समाजसंस्था प्रथमपासूनच अपूर्ण होती, आणि अत्यंत विचारवान विधिप्रवर्तकांनी केलेल्या प्रयत्नांतीही ती अपूर्णच राहिली. इकडे एक ठिगळ लाव तिकडे एक ठिगळ लाव असे प्रयत्न वेळोवेळी करण्यांत आले, परंतु त्यांऐवजीं स्पार्टामध्ये लायकर्सने केल्याप्रमाणे सर्व इमारत जमीनदोस्त करून व जुने सामान बाजूला लोटून नव्या सामानाने नवान इमारत बांधणे आवश्यक असतां तसा प्रयत्न मात्र अजून कोणी केला नाही.

सारांश असा कीं, मालमत्ताविषयक हक्कांचे प्रस्थापन हे मनुष्यांच्या सर्व दुःखस कारणीभूत झाले आहे. तत्पूर्वी मानवजात एक प्रकारे फार सुखी होती. रूसोच्या मते नैसर्गिक असमता व सामाजिक असमता या दोन अगदीं वेगळ्या प्रकारच्या असमता आहेत. नैसर्गिक असमता अपरिहार्य आहे आणि नैसर्गिक असमतेला धरून सामाजिक असमता प्रस्थापित होत असली तर तक्रारीस जागा राहणार नाही. परंतु तसे होत नाही. प्रामाणिक, मशक्त व शाहण्या माणसांना समाजात खडतर आयुष्य घालविणे भाग पडते, आणि दुर्बल, दुष्ट व मूर्ख माणसें मनमुराद सौख्यसंपदा भांगून

समाजांत मूर्धस्थानीं आरूढ झालेलीं आढळतात.

या प्रबंधावर झालेली मुख्य टीका ह्मणजे त्याच्या वर्णनपद्धती विषयीं होय. इतिहासाच्या अभावीं संभवनीय सत्य निश्चित करण्याचें काम तत्वज्ञानानें केलें पाहिजे, आणि अनुमानाला तर्कशुद्ध विचारसरणीचें स्थान दिलें पाहिजे असें रूसोचें ह्मणणें; आणि तर्कशास्त्रावरच भर देणाऱ्या सध्यांच्या युगांत हा राजमार्ग सक्तीनें बंद केला आहे असें मोलें वगैरे टीकाकारांचें म्हणणें. जणूं काय वस्तुस्थिती पाहिल्याप्रमाणें रानटी मनुष्याच्या अवस्थेचें रूसोनें केलेलें काल्पनिक वर्णन कोणाही आधुनिक पद्धतीनें विचार करणाऱ्याला ग्राह्य वाटणें शक्य नाहीं. शारीरिक उत्क्रांती ही मनुष्यांच्या सामाजिक उत्क्रांतीस बरीचशी कारणीभूत झाली असली पाहिजे. खुद्द रूसोच्याही ही गोष्ट त्या काळीं लक्षांत आली होती असें दिसतें. आपल्या या प्रबंधांत तुलनात्मक शारीरशास्त्राची फारच अल्प प्रगती झाली असल्यामुळें मनुष्याच्या शारीरिक उत्क्रांतीविषयीं निश्चित विचार करणें अशक्य आहे असें रूसोनें ह्मटलें आहे. त्या काळीं मनुष्याच्या शारीरिक उत्क्रांतीविषयीं निश्चित अनुमान काढण्यासाठीं तुलनात्मक शारीरशास्त्राची आवश्यकता मानणारा रूसो विचारांत आपल्या काळाच्या निदान एक शतक तरी पुढे होता असें म्हणावयास हरकत नाहीं. रूसोनें कल्पिलेला प्राक्कालीन एकलकोंडा मनुष्य असंभवनीय आहे. एकलकोंडेपणा हा सुधारलेल्या माणसाचा हक्क आहे. रानटी अवस्थेंत मनुष्याची संघ करून राहण्याची प्रवृत्ती बलवत्तर असते. मनुष्याच्या उत्पत्तीबरोबरच इतर नैसर्गिक प्रवृत्तीप्रमाणेच याही प्रवृत्तीचा जन्म झालेला आहे. या सत्याचा रूसोला आजिबात विसर पडलेला दिसतो.

हल्लीं जसे निरनिराळ्या प्रकारचे समाज आहेत तशाच प्राक्कालीं ही निरनिराळ्या प्रकारच्या रानटी अवस्था असल्या पाहिजेत. सर्व जगभर

रानटी अवस्था एकाच विशिष्ट प्रकारची होती हें विधान बुद्धीस पटणारें नाहीं. दुसरें असें कीं रूसोच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्या नैसर्गिक यदृच्छया घडलेल्या आकस्मिक गोष्टींनीं व बदलांनीं मनुष्यानें एकलकोंड्या जीवनाचा त्याग करून एकप्रकारच्या सांघिक जीवनास आरंभ केला त्या गोष्टी व ते बदल आकस्मिक ह्मणणें यथार्थ होणार नाहीं. मनुष्याच्या उत्पत्तीपूर्वीपासूनही ऋतुमानविषयक व प्रादेशिक विविधता पृथ्वीवर अस्तित्वांत होतीच, व या विविधतेचा परिणाम मनुष्यांच्या जीवनावर प्रथमपासूनच झाला असला पाहिजे.

रानटी अवस्थेंत अनेक कारणांनीं उत्पन्न झालेली दुरवस्था टाळण्याकरितां रानटी मनुष्याच्या मेंदूंतून एक मोठी विचारपूर्वक तयार केलेली व दूरवर परिणाम करणारी समाजसंस्थापनेची योजना निघाली हें रूसोचें विधानही मोठें धाष्टर्याचें आहे. रानटी अवस्थेंतील मंदबुद्धी मनुष्याला अठराव्या शतकांतील, बुद्धिमान, आत्मविश्वस्त, विवादपटू व उपयुक्ततावादी मुत्सद्याच्या पंक्तीला बसविणें हास्यास्पद आहे. समाजप्रियता हा मनुष्यस्वभावाचा अंतिमधर्मच आहे हें अॅरिस्टॉटलचें ह्मणणेंच खरें आहे. रूसोला मनुष्यस्वभावांतील दयाबुद्धीचें महत्त्व समजलें. पण या दयाबुद्धीचेंच व्यापक सहानुभूतींत रूपांतर होऊन मनुष्याच्या अंतःकरणांत सामाजिकता हा अंतिम गुण उत्पन्न होतो हें रूसोच्या लक्षांत आलें नाहीं. दयाबुद्धीच्या कार्याचा जितका विचार करावयास पाहिजे होता तितका न करतां तिचा केवळ उल्लेख करून ती विचारमालिका रूसोनें तेवढ्यावरच सोडून दिली आहे.

सर्व मानवांचा सामाजिक अवस्थेंत एकाच विशिष्ट रीतीनें प्रवेश झाला असें मानणेंही चुकीचें आहे. निरनिराळ्या मानववंशाची सुधारणा-

प्रवृत्तीही निरनिराळी असल्याचें स्पष्टपणें दिसून येतें. तसें नसतें तर, कांहीं सुधारणेच्या शिखरास पोचलेले, तर कांहीं अर्धवट सुधारलेले, तर दुसरे कांहीं रानटी स्थितींतच असलेले असे निरनिराळे समाज आज जगतीतलावर आढळले नसते. तसेंच सुधारलेल्या समाजांचें निरीक्षण केले असतां सर्वांनीं एकाच मार्गानें सुधारणेचें मंदीर गांठले असेंही म्हणतां येणार नाही.

निषिद्ध ज्ञानफळाचा आस्वाद घेऊन मनुष्यानें आपणावर आपत्ती ओढवून घेतली आहे असा रूसोचा पायाभूत सिद्धांत असल्यामुळे “विचार करणारा मनुष्य हा अधोगत प्राणी आहे ” हें रूसोचें विरोधाभासात्मक वाक्य वाचून आश्चर्य वाटत नाही. कदाचित रूसोचें म्हणणें खरेही असेल ! पण रानटी अवस्थेंतील मनुष्य सशक्त, निरोगी व सर्व प्रकारच्या रोगांपासून मुक्त होता हें रूसोचें प्रतिपादन सुळींच विश्वासाहें नाही. भूगर्भात सांपडलेल्या प्राकालीन मनुष्यांच्या शरीरावशेषांपासून रानटी अवस्थेंतही मनुष्ये भयंकर रोगांनीं पीडित व अकाल मृत्युग्रस्त असल्याचें निश्चित अनुमान आज काढतां येतें.

परंतु रूसोच्या प्रबंधाचें असें शास्त्रीय पृथक्करण करण्याची आवश्यकताच नाही. रानटी अवस्थेंतील मनुष्यांविषयीं जे समज तत्कालीन सुविद्य समाजांत इतिहासाप्रमाणें विश्वसनीय मानले जात होते त्यांचाच पुनरुच्चार रूसोनें आपल्या प्रबंधांत केला आहे. त्यामुळे शास्त्रीय पृथक्करणाच्या प्रभेंत आपल्या लिखाणाचें स्वरूप कसें दिसेल हा विचार रूसोच्या मनाला सुळीं शिवलाच नाही. रूसोच्या या दोन्ही प्रबंधांचें महत्त्व रूसोनें मनुष्याच्या रानटी अवस्थेच्या केलेल्या वैभवशाली वर्णनांत नसून सामाजिक सद्यःस्थितीवर रूसोनें चढविलेल्या हल्यांत आहे. ख्रिस्ताचे अनुयायी

आजकाल विषारी धुरानें परस्परांचा भयानक संहार करण्यास उद्युक्त होतात, मग रानटी स्थितीतलीं माणसें दगडीं व लांकडीं हत्यारांनीं परस्परांच्या नाशास उद्युक्त झाली तर विशेष आश्चर्य नाही. रूसो सर्व मनुष्ये जन्मतः सम असतात असें कुठेंच झणत नाही. फक्त स्वातंत्र्यावर सर्वांचा सारखा हक्क आहे असें तो म्हणतो. सामाजिक परिस्थितीत कृत्रिम भेद उत्पन्न होऊन विशिष्ट हक्क भोगणारा श्रीमंत वर्ग व हक्कहीन दरिद्री वर्ग यांमधील खिंड दिवसानुदिवस अधिकाधिक रुंदावत आहे. लक्षावधी लोक पृथ्वीतलावर जन्माला येतात, त्यांच्यापुढे कसलीही भावी आकांक्षा किंवा आशा नसते, सृष्टी त्यांचें स्मितपूर्वक स्वागत करीत नाही, आणि पाद लटपटणाऱ्या स्थितीत खडतर जीवन अल्पकाल कसेतरी घालवून ते निमूटपणें पृथ्वीच्या उदरांत गाडले जातात. अशी ही सध्यांची सामाजिक परिस्थिती आहे. जगाच्या अंतापर्यंत हीच परिस्थिती चालूं राहणार असली तर मात्र सुधारणेचा गाडा मार्ग खेंचावा लागला तरी त्याची क्षिती न बाळगितां मिळवलेलें सर्व ज्ञान गाडून व सर्व अर्वाचीन समाज-संस्था नष्ट करून प्राक्कालीन रानटी अवस्थेचा स्वीकार करणेंच मनुष्यांना कल्याणप्रद होईल; आणि सध्यांच्या सामाजिक परिस्थितीला आमची संमती मिळते त्याचें कारण हेंच कीं ही परिस्थिती अल्पकालिक असून अखिल मानवजातीला अत्यंत कल्याणप्रद अशा परिस्थितीकडे जगाला नेणारी एक प्रचंड घडामोड जगांत चालूं आहे असा आमचा दृढ विश्वास आहे, अशी स्पष्ट कबुली मोर्लेनें दिली आहे. हें लिहितांना (सन १८७३) मोर्लेच्या मनांत समाजसत्तावाद तर असेलच, परंतु त्याच्या दूरदृष्टीला नजीकच्या भविष्य कालांतील रशियाचा बोलशेविकवादही दिसला असण्याचा संभव आहे. रशियांत बोलशेविकवादाच्या चाललेल्या प्रयोगानें पीडित जगाच्या मनांत एक नवीन आशा उत्पन्न करून मोर्लेच्या वरील विश्वासाची प्रतीती आणून दिली आहे. श्रमानें संपादन केलेलें पृथ्वीवरील फळ व आनंद

शांची वांटणी करण्याची हल्लींची पद्धती गुण व सामर्थ्याच्या दृष्टीने मनुष्यामनुष्यामध्ये असलेल्या नैसर्गिक विषमतेला धरूनच आहे असे अणुणांच्याच्या विरुद्ध सर्वांना सारखा बाह्य संधी मिळाली पाहिजे हे क्रांतीवाद्यांचे ह्मणणे सयुक्त, न्याय्य व प्रतिपक्षाला निरुत्तर करणारे आहे; परंतु सर्वच माणसांना सर्वच प्रकारच्या समतेवर हक्क आहे, कोणाही माणसाला कोणत्याही पदावर आरूढ होण्याची पात्रता मिळविणे शक्य आहे, इतकेंच नव्हे तर मिळालेल्या संधीचा समाजाप्रीत्यर्थ चांगला उपयोग करणाऱ्याला व तिचा समाजाविरुद्ध दुरुपयोग करणाऱ्याला सारखेंच दुःखाचे असे जर क्रांतीवाद्यांचे ह्मणणे असेल तर ते मात्र मान्य होण्यासारखे नाही असे मोलेंने प्रतिपादन केले आहे. पण कोणीही विचारवंत समाज-वत्तावादी अथवा बोलशेविकवादी समतेचा बरीलप्रमाणे अर्थ करील असे शक्य नाही. मूठभर लोकांनी जीवनाला अनावश्यक असलेल्या चैनबाजीचा आकंठ उपभोग घ्यावा आणि क्षुधित जनसमुदायाला जीवनाला आवश्यक असणाऱ्या वस्तूही मिळू नयेत या परिस्थितीवर रूसोचा मुख्य कटाक्ष आहे. त्या वेळेच्या वैभवशाली कालांतील पोकळ कृत्रिमपणा, महत्प्रयासाने बनविलेले गुंतागुंतीचे शिष्टाचारविधी, मनुष्याच्या दुःखाविषयी दिसून येणारे शौन औदासिन्य, दांभिक भाषण, मूर्खपणा व अधोगती यांविरुद्ध रूसोने जे बंडाचे निशाण उभारले त्याचे निदर्शक ह्मणून रूसोच्या जीवनाचे मर्म समजून घेण्याची इच्छा असणाऱ्याला या दोन प्रबंधांचे फार महत्त्व वाटेल.

न्यू हॅलॉइझ

तत्कालीन युरोपियन समाजांत प्रचंड खळबळ उडवून देणाऱ्या या नव्वलकथेचे कथानक थोडक्यांत असे आहे.

ज्युली नांवाच्या एका सुंदर व भावनावश तरुणीच्या पित्याने सेंट प्रू नांवाच्या नरुणाला आपल्या मुलीचा शिक्षक हणून ठेवले. तारुण्यसुलभ भावनांच्या अधीन होऊन गुरु आणि शिष्या तत्वज्ञानाच्या रुक्ष प्रांताचा त्याग करून वरचेवर उद्दीपित भावनांच्या प्रांतांत विहार करू लागली. सेंट प्रू व रूसो यांचे सादृश्य इतके स्पष्टपणे दिसते की ज्युलीचे पतन झाले नसते, इतकेच नव्हे तर ते तिच्या शिक्षणाचा एक भाग आहे असे मानण्यांत आले नसते तरच आश्चर्य ! ज्युलीच्या कुलाभिमानी पित्याने त्या दोघांच्या विवाहास संमती देण्याचे नाकारले; व बॅरन द वूल्मार नांवाच्या एका उदार व सद्गुणी गृहस्थाशी तिचे लग्न लावून दिले. सेंट प्रूला अत्यंत दुःख झाले. मिलर्ड एडवर्ड नांवाच्या सेंट प्रूच्या एका इंग्रज मित्राने त्याला आपल्याबरोबर जलपर्यटनाला नेले. सेंट प्रू स्वदेशी परत आल्यानंतर उदारधी वूल्मारने त्याला आपल्या घरी ठेवून घेतले व आपल्या पत्नीची काळजी घेण्याचे व मुलांच्या शिक्षणाचे काम त्याजकडे सोपविले. ज्युलीची पूर्वीची भावनावशाता आता राहिली नव्हती. ती महान् साध्वी व देवभक्त बनली होती. आपल्या बुद्धन मरणान्या एका मुलाचा प्राण वाचवतांना ज्युली मृत्युमुखी पडली; आणि दुःखाने होरपळलेल्या त्या कुटुंबाचे शांतवन करित दिवस कंठण्याचे एवढेच सेंट प्रूचे कर्तव्यकर्म उरले.

असे हे उघडे बोडके रहस्यहीन कथानक आहे. लेखनपद्धतीही अत्यंत बोजड, लांबलांब निसर्गवर्णनांनी व पत्रोत्तरांनी भरलेली, आणि उद्गारवाचकांचा सुकाळ असलेली अशी आहे. पात्रे तरी मोठी धीरोदात्त, उज्वल ध्येयवादी व आदर्शभूत आहेत असेही नाही. प्रेमाच्या पूर्णतेने नव्हे पण प्रियकराशी आपले लग्न लावण्यास पित्याला भाग पडावे या विचाराने कौमार्यदान करणाऱ्या ज्युलीविषयी कोणालाही आदर वाटणे शक्य नाही. नैतिक अधःपात झाला तरी स्त्रीने हृदयदानाचे पूर्णत्व तरी साधले

पाहिजे. ज्यूलीच्या ठायी त्याचाही अभावच दिसून येतो. पित्याच्या सत्तेला मान देऊन आपल्या हृदयाचेही रंग बदलण्यास ज्यूली तयार होते. वूल्मारशी विवाह झाल्यानंतरचें ज्यूलीचें चारित्र्य मात्र आदर्शभूत आहे. आदर्श पत्नी व आदर्श माता हीं दोन चित्रें तिच्या चारित्र्यांत सौंदर्यातिशयानें खुलून दिसतात. सेंट प्रू ह्मणजे येनकेन प्रकारेण स्वतःच्या कामुक वासनांची तृप्ती करूं इच्छिणारा दुसरा रूसोच. अंतःकरण नीच वासनांनीं भरलेलें असतां तोंडानें मात्र तत्वज्ञानाचीं सुंदर सुंदर वाक्यें बोलणाऱ्या सेंट प्रू विषयीं अत्यंत उदार विचारांनीं प्रेरित झालेल्या मनुष्यालाही प्रेम वाटणें अशक्य आहे. सेंट प्रूचें वल्लभाराधन सर्व आत्मसुखासाठीं असतें. युरोपीय प्रसिद्ध काव्यांतील नायकाप्रमाणें वल्लभेसाठीं सर्वस्वाची होळा करण्यास तयार होणें तर दूरच ! पराकाष्ठेच्या स्वार्थी वृत्तीनें रंगलेल्या सेंट प्रूच्या चित्रांत एखाद्या लहान सहान आत्मत्यागाचीही रंगरेषा दिसून येत नाही. वूल्मारचें चित्र मात्र बरेचसें आकर्षणोय आहे. रूसो जसा होता त्याचें चित्र ह्मणजे सेंट प्रू, व रूसोला आपण जसें व्हावें असें वाटत होतें त्याचें चित्र ह्मणजे वूल्मार.

एवंगुणविशिष्ट ग्रंथाचें स्वागत मात्र तत्कालीन जनतेनें ' न भूतो न भविष्यति ' असें केलें. रूसोचीं इतर पुस्तकें हल्लीं साधारणतः वाचलीं जातात, पण रूसो वाङ्मयाच्या विशेष अभ्यासकाखेरीज हें पुस्तक मात्र हल्लीं कोणी वाचित नाही. परंतु ज्यावेळीं हें प्रसिद्ध झालें त्यावेळीं त्यावर वाचकांच्या—विशेषतः उच्चकुलीन स्त्रीवाचकांच्या—अतोनात उड्या पडल्या. सपाटून फायदा मिळविण्याची ही संधी दुकानदारांनींही वायां घालविली नाही. एका भागाला एक तासाला एक शिलिंग भाडें देऊनही पुस्तक वाचावयास मिळणारे स्वतःला भाग्यवान समजत असत. एक भाग भाड्यानें वाचावयास मिळवावयाचा असला तरी तासतासभर वाट पहावी

लागे इतकी गर्दी होत असे. नृत्यास जाऊं इच्छिणाऱ्या उच्चकुलीन स्त्रिया पोशाख करून गाडीवान गाडी आणेतोंपर्यंत ' न्यू हेलांडझा ' वाचण्यास घेत असत; पण वाचनांत गुंग होऊन मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत परिस्थितीचें भान विसरून त्या तशाच वाचित बसत. गाडीवान विचारे सज्ज होऊन बाहेर वाट पहात असत, व त्या मध्यरात्रीनंतर मानावर येऊन नृत्याचा संकेत टळल्यामुळे पोशाख बदलून पुन्हां वाचीत बसत. कान्ट-सारखा गंभीर तत्ववेत्ताही या पुस्तकाच्या वाचनांत रममाण होऊन आपली नेहमींची मध्यरात्रीची सहल करण्याचें विसरला. पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर एक वर्षाच्या आंतच त्याचीं जर्मन व इंग्लिश भाषांतरे झालीं व तींही हातोहात खपून गेलीं.

' न्यू हेलांडझा 'नें तत्कालीन स्त्रीपुरुषसमाजांत इतकी प्रचंड खळबळ उडवून द्यावी याचें आज आपणास आश्चर्य वाटतें. पण तत्कालीन परिस्थितीचा विचार केला असतां त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं असें दिसून येईल. रूसोची लेखनपद्धती तत्कालीन लोकप्रिय पद्धतीप्रमाणें असल्यानें आज जरी बदललेल्या अभिरुचीनुसार ती आपणास कंटाळवाणी घाटत असली तरी त्यावेळीं ती फार लोकप्रिय होती. व्हॉल्टेअरप्रभृती तत्कालीन सर्व लेखकांची लेखनपद्धती तशाच प्रकारची आहे. न्यू हेलांडझाच्या प्रचंड लोकप्रियतेचें दुसरें एक प्रमुख कारण म्हणजे त्यांत चित्रिलेली प्रेमभावनेची उत्कटता होय. तत्कालीन शिष्टमन्य समाजांत खऱ्या प्रेमभावनेचा आत्यंतिक अपकर्ष झालेला होता. पती, पतीच्या वल्लभा, पत्नी आणि पत्नीचे वल्लभ एका टेबलाजवळ बसून हंसतखेळत, थट्टाविनोद करत मेजवान्या झोडत असत. परस्परांचे संबंध काय असत ते प्रत्येकाला पूर्णपणें माहित असें. पतीपत्नी परस्परांसमोर आपापल्या वल्लभांच्या हातांत हात घालून वनविहारार्थ निघून जात असत. चुंबनाला तर कांहीं किंमतच

उरली नव्हती. हस्तांदोलनाइतकेंच चुंबनही विकारहीन वाटत होतें. अशा परिस्थितींत न्यू हेलेोइझांतील खालीलप्रमाणें वर्णिलेलें क्लॅरेन्स येथील कुंजवनांतील प्रसिद्ध चुंबन नितांत चेतोहारी वाटल्यास नवल नाही.

“ माझे ज्युली ! हें तूं काय केलेंस ! हें तूं काय केलेंस ! ...या क्षणभंगुर चुंबनानें माझीं गात्रें बधिर झालीं आहेत. माझ्या वेदना शांत करण्याची तुझी इच्छा होती ! पण हे निर्दये ! तूं माझ्या वेदना तीव्रतर केल्या आहेस ! तुझ्या ओष्टांपासून प्राणघातक विषाचीच मला प्राप्ती झाली; तें विष आतां खदखदत असून, माझे रक्त विस्तवावर उकळलें जात आहे. तें विष माझा प्राणनाश करणार ! तुझी दयाच माझ्या मृत्युला कारणीभूत होत आहे !

“ मोहिनी, समाधी व इंद्रजाल या तिहींचा अनुभव देणाऱ्या त्या क्षणाची अमर स्मृती माझा आत्मा कधीही विसरणार नाही. यावत्काल ज्युलीचें सौंदर्य माझ्या अंतःकरणांत कोरलेलें राहिल, व माझे संत्रस्त हृदय निश्वासांनीं व भावनांनीं भरलेलें राहिल तात्वकाल ती स्मृती माझ्या जीवनाला आनंदप्रद व यातनाप्रद होऊन राहिल. ”

चुंबनाला इतकें नाविन्यपूर्ण महत्व दिलें जावें हें अठराव्या शतकांतील युरोपीय स्त्रियांना अत्यंत चमत्कृतिजनक व आनंदजनक वाटल्यास नवल नाही. ज्या सुखमय भावना प्रत्यक्ष व्यवहारांत अनुभवणें त्यांना शक्य नव्हतें त्यांचा काल्पनिक अनुभव प्राप्त करून देणाऱ्या न्यू हेलेोइझानें त्यांना वेड लावलें. वैवाहिक बंधन अत्यंत शिथिल झालेल्या त्या काळांत वैवाहिक बंधनांना अत्यंत महत्व देऊन परस्पर प्रेमाच्या, विश्वासाच्या व कर्तव्याच्या पायावर उभारलेल्या कौटुंबिक सौख्याचें चित्र तत्कालीन

जनेतेला अत्यंत आकर्षक वाटलें. सरदार घराण्यांतील लोकांनीं आपल्या प्रजेला पिळून काढून धन मिळवावें, व त्या धनाचा व्यय केवळ चैनबाजींत आयुष्य व्यतीत करण्याकडे करावा अशी जी तत्कालीन प्रथा होती तिचाही एक-प्रकारें निषेध न्यू हेलोइझांत केलेला आढळून येतो. वूल्मार व ज्यूली आपलें सरदारपण विसरून आपल्या प्रजेला सुख देण्यास तनमनधनें झटत असतात हे दृश्यही सर्व बाजूंनीं अधोगती होत चाललेल्या तत्कालीन शिष्ट समाजास मार्गदर्शक असल्यानें अत्यंत कुतुहलोत्पादक झालें. शिवाय, रूसोनें मादाम द हुडेतोचें केलेलें प्रेमाराधन सर्वश्रुत होतें; आणि न्यू हेलोइझाच्या प्रथम भागांतील ज्यूली मादाम द हुडेतोचें व सेंट प्रू हें खुद्द रूसोचें चित्र असून रूसोच्या त्या रम्यनवल प्रेमाराधनाचें सुंदर शाब्दिक चित्र न्यू हेलोइझांत रंगविलें आहे ही गोष्टही जनतेला ठाऊक झाल्यानें त्या ग्रंथाच्या लोकप्रियतेत अतिशयच भर पडली.

सौशल काँट्रॅक्ट अथवा सामाजिक करारनामा

ज्या ग्रंथानें राजकारणाविषयक वाङ्मयांत रूसोचें नांव अजरामर केले आहे तोच हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाचा सारांश पुढीलप्रमाणें थोडक्यांत देतां येईल.

मानवजातीचा प्राथमिक रानटीपणांत अराजक व असामाजिक स्थितींत, दीर्घ काल गेला. पण त्यानंतर अशी परिस्थिती उत्पन्न झाली कीं व्यक्तीच्या शक्तीवर जीवित व मालमत्ता यांची सुरक्षितता अबाधित राखून स्वातंत्र्यानें जिवित कंठणें मानवांना अशक्य झालें. तेव्हां व्यक्तीचें पूर्वीचें स्वातंत्र्य कायम राखून जीवित व मालमत्ता यांची सुरक्षितता साधण्यासाठीं काय उपाय योजावा, कोणत्या प्रकारची संस्था प्रस्थापित

करावी असा प्रश्न मानवांसमोर प्रादुर्भूत झाला. प्रश्नाची पूर्णतः मांडणी अशी:—

“ जीत प्रत्येक सदस्याच्या जीविताचें व मालमत्तेचें संरक्षण सर्व सदस्यांच्या सांघिक शक्तीनें केलें जाऊन, प्रत्येक सदस्य जरी सर्व सदस्यांसह संयुक्त होत असला तरी तो फक्त स्वतःच्याच हुकमतीत राहिल व त्याचें पूर्वीचें स्वातंत्र्य अबाधित राहिल अशा संस्थेची घटना कशी असावी ? ”

हा प्रश्न सांडविण्यासाठीं जो सामाजिक करारनामा होऊन समाजाची स्थापना झाली त्या करारनाम्याचें प्राणभूत तत्व ह्मणून प्रत्येक सदस्यानें मान्य केलें कीं “ आह्मांपैकीं प्रत्येकजण आपलें जीवित व आपली सर्व शक्ती हीं सार्वजनिक इच्छेच्या वरिष्ठ नेतृत्वावर सोंपवितो आणि संघ या नात्यानें आम्ही संघाचा एक अविभाज्य भाग ह्मणून प्रत्येक सदस्याचा स्वीकार करतो. ”

याप्रमाणें करारनामा होऊन पृथ्वीतलावर निरनिराळे समाज प्रस्थापित झाले. प्रत्येक समाजाची स्थापना होतांना त्याचे सर्व सदस्य एकत्रित झाले होते व वरील करारनामा लिहिला गेला किंवा मान्य झाला असें नव्हें. परंतु मनुष्याच्या नैसर्गिक हक्कांचा व स्वातंत्र्याचा विचार करतां प्राथमिक असामाजिक स्थितीतून समाजस्थितींत पदार्पण करतांना संघांत सामील होणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत वरील प्रकारचाच संकेत कळत अथवा न कळत असला पाहिजे. कारण मनुष्य जें स्थित्यंतर करतो तें आपल्या सुखाकरितां व सोईकरितांच करत असतो. सामाजिक स्थितींत आपलें स्वातंत्र्य कायम राहून आपल्या जीविताच्या व मालमत्तेच्या संरक्षणासाठीं सर्व संघाच्या शक्तीचा उपयोग होईल ही निश्चिती झाल्या-

नंतरच मनुष्याने आपल्या प्राथमिक स्थितीचा त्याग केल्या असला पाहिजे. आपली स्वतःची इच्छा सार्वजनिक इच्छेच्या हुकमतीत राहणे म्हणजे ती स्वतःच्याच हुकमतीत राहण्यासारखे आहे. सार्वजनिक इच्छा अर्थात सर्व सदस्यांना सामान्य व कल्याणप्रद अशीच असणार; आणि त्यामुळे दुसऱ्याचे गळे दाबून पुष्ट होऊं पाहणाऱ्या व्यक्तीच्या इच्छेला समाजांत वाव मिळणार नाही हे उघड आहे. पण प्राथमिक रानटी स्थितीतही व्यक्तीची अशा प्रकारची इच्छा व्यक्तीच्या शक्तीने मर्यादित होतीच होती, व शिवाय अधिक बलवान मनुष्यांशी गांठ पडली असतां वित्ताला व जीवितालाही मुकण्याची पाळी येत असे. अशा तारतम्याने विचार करतां मनुष्याला सामाजिक स्थिती अधिक श्रेयस्कर वाटणे साहजिकच आहे.

अशा संकेताप्रमाणे जो समाज स्थापन झाला त्या समाजपुरुषाला रूसोने ' सॉव्हरिन ' म्हणजे सर्वसत्ताधीश अधिराज अशी संज्ञा दिली आहे. या अधिराजाचे जें अधिराजत्व असतें तें अदेय, अविभाज्य व अविनाश्य असतें. हा अधिराज जी सार्वजनिक इच्छा प्रदर्शित करतो तिलाच कायदा म्हणावयाचे असतें. हा कायदा अंमलांत आणणारी एक संस्था त्या समाजांत स्थापन करावी लागते. या संस्थेला सरकार अथवा राजा असे नांव रूसोने दिलें आहे. सरकाराचे जे घटक असतात त्यांना मॅजिस्ट्रेट अथवा शास्ते म्हणावयाचे. सरकाराचे प्रकार तीन; राजसत्ता, शिष्टजनसत्ता व लोकसत्ता. समाजांत जेव्हां एकच शास्ता असतो तेव्हां त्या सरकाराला राजसत्ता म्हणावे, जेव्हां शास्त्यांची संख्या सामान्य नागरिकांच्या संख्येपेक्षां कमी असते तेव्हां त्या सरकाराला शिष्टजनसत्ता म्हणावे, आणि जेव्हां शास्त्यांची संख्या सामान्य नागरिकांच्या संख्येपेक्षां अधिक असते तेव्हां त्या सरकाराला लोकसत्ता म्हणावे. राष्ट्र जेव्हां फार लहान असतें तेव्हां तेथें लोकसत्ता स्थापित होऊं शकते, राष्ट्र जरा मोठें असल्यास तेथें शिष्टजनसत्ता

सुलभतेनें कार्यं करूं शकते; व राष्ट्र फारच अवाढव्य असल्यास तेथें राजसत्तेशिवाय तरणोपाय नसतो. शिष्टजनसत्तेचे व लोकसत्तेचे सरकाराच्या घटकांच्या ह्मणजे शास्त्यांच्या संख्येच्या मानानें अनेक प्रकार होतिलि हें उघड आहे. दोनापासून सर्व नागरिकांच्या संख्येच्या अर्ध्याइतकी शास्त्यांची संख्या असणारीं सर्व सरकारें शिष्टजनसत्तेत मोडतिलि. तसेंच सर्व नागरिकांच्या संख्येच्या अर्ध्यापेक्षां एकानें जास्त असलेल्या संख्येपासून सर्व नागरिकांच्या संख्येइतकी शास्त्यांची संख्या असणाऱ्या सर्व सरकारांचा लोकसत्तेत अंतर्भाव होईल. राजसत्ता व शिष्टजनसत्ता या आनुवांशिक किंवा प्रातिनिधिक असूं शकतील; लोकसत्ता मात्र प्रातिनिधिकच असूं शकते. रूसोच्या मते प्रातिनिधिक शिष्टजनसत्ता हा सरकाराचा सर्वोत्तम प्रकार होय. कोणत्याही प्रकारचें सरकार असलें तरी जोंपर्यंत सार्वजनिक इच्छा प्रभावी असते तोंपर्यंत तें सामाजिक करारनाम्याला धरूनच असतें व लोकांचें स्वातंत्र्य अव्याधित राहतें.

सार्वजनिक बाबतींतली युक्तायुक्तता समजणें बहुसंख्य नागरिकांना अशक्य असल्यामुळें राष्ट्राला मधून मधून शाहण्या, विचारवंत व लोक-कल्याणैकदृष्टी विधिप्रवर्तकाची जरूर असते. सार्वजनिक इच्छा बरोबर पारखून तिचें यथायोग्य प्रतिबिंब ज्यांत पडलें आहे असें सर्वसामान्य कायदे या विधिप्रवर्तकानें करावयाचे असतात. विधिप्रवर्तकानें अशा प्रकारचे केलेले कायदे सार्वजनिक इच्छेच्या आज्ञाच आहेत असें समजावयास हरकत नाहीं.

राष्ट्र संकटांच्या चक्रांत सांपडलें असतां डिक्टेटरची-सर्वाधिकार्याची-जरूर असते. हा डिक्टेटर सार्वजनिक इच्छेनेंच नेमावयाचा असतो. सर्वाधिकार्याच्या अमदानीत सार्वजनिक इच्छा बाजूला सारलेली असते.

परंतु सर्वाधिकारी नेमतांना त्यांच्या अमदानीला सार्वजनिक इच्छेनें कांहीं मुदत घालावयाची असते, व ही मुदत संपतांच सर्वाधिकारी आपले सर्व अधिकार अधिराजाच्या हवालीं करतो आणि सार्वजनिक इच्छा पुन्हां पूर्वीप्रमाणें सर्वसत्ताधिष्ठित होते. सर्वाधिकारी संख्येनें एकापेक्षां अधिक असूं शकतात; पण त्यांची संख्या जितकी कमी असेल तितकें चांगलें.

स्वतःचा धर्म तेवढाच सद्धर्म असून त्याचे अनुयायी मात्र मोक्षाचे भिरासदार असतात व इतर धर्मांचे अनुयायी नरकांत खिचपत पडतात असें मानणाऱ्या लोकांनीं स्वधर्मेतर धर्मांच्या अनुयायांशीं बंधुभावानें वागणें अशक्य असल्यामुळे समाजकल्याणासाठीं राष्ट्रधर्माची आवश्यकता आहे. सर्व शक्तिमान, सर्वज्ञ व दयाघन अशा ईश्वराचें अस्तित्व मानणें, परलोकां पुण्यवंतांना सुख व पाप्यांना दंड होतो अशी श्रद्धा असणें, सर्व मानवांना एकाच परमेश्वराचीं लेकरें समजणें, बंधुभावानें वागणें, निरनिराळे धर्म एकाच परमेश्वराच्या उपासनेचे निरनिराळे मार्ग आहेत असा विश्वास धरून इतर धर्मांविषयीं अत्यंत सहिष्णुता बाळगणें आणि सामाजिक करारनामा पवित्र मानून नागरिकांच्या कर्तव्यांचें निष्ठेनें पालन हेंच खरें धर्माचरण होय अशी दृढ श्रद्धा असणें हीं राष्ट्रधर्माचीं प्रमुख तत्वे होत. हीं तत्वे मान्य नसलेला मनुष्य खरा नागरिक होणें अशक्य असल्यामुळे राष्ट्रांतील त्याचें अस्तित्व राष्ट्रास विघातक होऊं नये ह्मणून त्याला राष्ट्रांतून हद्दपार करावें. वरील तत्वांना बाध न येईल अशा रीतीनें नागरिकांनीं आपापल्या विशिष्ट धर्मांचें पालन करण्यास हरकत नाहीं; पण राष्ट्रांनें वरील राष्ट्रधर्माशिवाय कोणत्याही विशिष्ट धर्माचा पुरस्कार करूं नये.

अधिराजाला पदच्युत करून त्याचे अधिकार एखाद्या व्यक्तीनें अथवा वर्गानें बळकावले असतां सार्वजनिक इच्छा प्रभावहीन अतएव

नष्ट होऊन समाजपुरुषाचा नाश होतो. असें झालें असतां सामाजिक करारनाम्याचा भंग होऊन त्याच्या बंधनांतून सर्व नागरिक मुक्त होतात, व त्यांना प्राथमिक रानटी स्थितीतील स्वातंत्र्य प्राप्त होतें. अशा परिस्थितीत योग्य संधी प्राप्त होतांच अधिराजाचें अधिकार बळकावणाऱ्या व्यक्ती विरुद्ध अथवा वर्गाविरुद्ध बंड करून सामाजिक करारनाम्याप्रमाणें व्यवस्था पुन्हां प्रस्थापित करणें अथवा करण्याचा प्रयत्न करणें हें न्याय्य व कायदेशीर आहे. आपल्या या पुस्तकांत रूसोनें कुठेंही स्पष्ट उल्लेख केला नसला तरी जगतीतलावरील सर्व राष्ट्रांत सामाजिक करारनाम्याचा भंग झाला असून अखिल मानवजात गुलामगिरींत सांपडली आहे असें रूसोचें ह्मणणें असल्याचें दिसून येतें. “ मनुष्य जन्मतः—निसर्गतः—स्वतंत्र असतो पण तो सर्वत्र शृंखलाबद्ध असलेला आढळून येतो ” या ग्रंथाच्या प्रारंभचि दिलेल्या रूसोच्या जगप्रसिद्ध व अत्यंत चर्चित वाक्याचा उद्दिष्ट अर्थ वरीलप्रमाणेंच असावा.

‘सामाजिक करारनाम्यां’त ग्रथित केलेल्या वरील राजकीय तत्वज्ञानावर साधकबाधक वरीच विस्तृत चर्चा झालेली आहे. भगवद्गीतेतून ज्याप्रमाणें कर्मयोग व संन्यासयोग या दोन्हीं परस्परविरुद्ध संप्रदायांचे पुरस्कर्ते आपापल्या संप्रदायाला अनुकूल अशी अर्थनिष्पत्ती करतात त्याचप्रमाणें राजसत्तावादी, लोकसत्तावादी; शांततावादी, युद्धवादी; क्रमाविकासवादी, क्रांतीवादी इत्यादी अनेक परस्परविरुद्ध असणारे सांप्रदायिक ‘सामाजिक करारनाम्या’च्या आधारानें आपापल्या संप्रदायांचें समर्थन करतात. या ग्रंथांत रूसोनें आपलें राजकारणी तत्वज्ञान अत्यंत सूत्रमय भाषेत मांडलें असल्यामुळें असें होणें अपरिहार्य आहे. त्याच कारणामुळें या ग्रंथावर अत्यंत कठोर अशी टीकाही त्या काली वरीच झाली आहे. परंतु इतक्या कालक्रमानंतर आतां सांप्रदायिक अभिनिवेश शक्य तितका वाजूला ठेवून

रूसोच्या ग्रंथाचा समतोल मनानें विचार करणें शक्य झालें आहे. रूसोच्या राजकीय तत्वज्ञानाचें संपूर्ण आकलन करावयाचें झाल्यास त्याच्या सर्व ग्रंथांचें सामग्यानें आकलन करणें आवश्यक आहे. ' सामाजिक करारनाम्यां 'त सूत्रमय भाषेत मांडलेल्या कांहीं सिद्धांतांचें विस्तरण ' न्यू हेलोइझां ' त, ' एमिलियस् ' मधें, त्याच्या दोन प्रबंधांत अथवा ' राजकीय अर्थशास्त्रां ' त प्रसंगवशांत झालेलें आढळून येतें. म्हणून, सामग्यानें विचार केला असतां रूसोच्या ग्रंथांतून सुसंगत असें राजकारणविषयक तत्वज्ञान उभारतां येतें हें मत आतां सर्वमान्य झालें असून रूसोच्या ग्रंथांना मध्ययुगीन राजकीय तत्वज्ञानापासून आधुनिक राजकीय तत्वज्ञानाकडे होणाऱ्या लोकमताच्या निर्गतीचे आद्य द्योतक समजलें जातें.

' सामाजिक करारनाम्यां ' त आद्य करारनामा, अधिराज, सार्वजनिक इच्छा आणि सरकार असे राजकारणी तत्वज्ञानाचे चार प्रमुख सिद्धांत मानले आहेत. राजा व प्रजा यांमधील संबंध कोणत्या तत्वावर अधिष्ठित झाला असला पाहिजे याचा विचार जेव्हां मध्ययुगीन समाजांत सुरू झाला तेव्हां ना विष्णुः पृथिवीपतिः अथवा राजाचा प्रजेवर मन मानेल तसें राज्य करण्याचा हक्क परमेश्वरदत्त असतो हा सिद्धांत एका पक्षानें रूढ केला. त्याबरोबरच राजा व प्रजा यांमधील संबंध एका आद्य करारनाम्यावर आधारलेला आहे असाही सिद्धांत वरील सिद्धांताच्या आर्गे-मागे संधी मिळेल तेथें डोकें वर काढूं लागला होता. आद्य करारनाम्याच्या या सिद्धांताला क्रमाक्रमानें विकसित रूपें प्राप्त झालीं. पहिल्यानें, राजा व प्रजा यांमध्ये राजानें प्रजेचे न्यायतः लालनपालन करावें व प्रजेनें राजाज्ञा शिरोधार्य मानावी असा कायमचा करारनामा झाला असें या सिद्धांताचें स्वरूप होतें. १७ व्या शतकातील प्रसिद्ध तत्ववेत्ता हॉब्स यानें आद्य करार जो झाला तो लोकांमध्ये आपसांतच झाला आणि नंतर सरकार

प्रस्थापित होऊन लोकांनी सरकाराला सर्वाधिकार कायमचे सुपूर्त केले असा सिद्धांत प्रस्थापित केला. सन १६८८ साली इंग्लंडमध्ये शांततामय राज्य-क्रांती झाली व दुसऱ्या जेम्सला इंग्रजांनी पदच्युत केले त्या प्रकाराला तात्विक पाठबळ देण्यासाठी प्रसिद्ध इंग्रज तत्ववेत्ता लॉक याने जो ग्रंथ लिहिला त्यांत हॉब्सच्या सिद्धांतांत थोडा फरक करण्यांत आला. लॉकच्या मते लोकांनी राजाला अथवा सरकाराला सर्वाधिकार कायमचे सुपूर्त केले नाहीत. न्यायतः कोणालाही कोणत्याही कराराने फार झाले तर स्वतःला बांधून घेतां येईल, परंतु आपल्या सर्व वंशजांना, आपल्या सर्व पुढील पिढ्यांना बांधून टाकण्याचा कोणालाही अधिकार नाही. त्यामुळे राजा अथवा सरकार जुलुमी निघाल्यास बंड अथवा क्रांती करून त्याला पदच्युत करण्याचा प्रजेला पूर्ण अधिकार आहे असा सिद्धांत लॉकने प्रस्थापित केला. सरकारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी क्रांतीशिवाय दुसरा अधिक सोपा उपाय लॉकच्या सिद्धांतांत ठेवला नव्हता. रूसोने पुढचे पाऊल टाकले. लोक अथवा समाज हाच अधिराज असल्यामुळे, व त्याचे अधिराजत्व अदेय असल्यामुळे सरकाराचे अस्तित्व नेहमी अधिराजाच्या—सर्व समाजाच्या—इच्छेवर ह्याणजे सार्वजनिक इच्छेवर रूसोने अवलंबून ठेवले. सार्वजनिक इच्छेने मान्य केलेल्या राज्यघटनेत सार्वजनिक इच्छा कांहीं ठरीव मुदतीने पुनःपुन्हां प्रदर्शित केली जाण्याची व्यवस्था असणे आज करारनाम्याच्या तत्वान्वये आवश्यक आहे अशी रूसोने त्या सिद्धांताची मांडणी केली

आज करारनाम्याच्या सिद्धांताला अशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असल्यामुळे रानटी स्थितीतून सामाजिक स्थितीत पदार्पण करतांना जणू लोक प्रथम एकत्र जमले व विचारांती त्यांनी आज करारनाम्याचे स्वरूप निश्चित केले अशी रूसोला मांडणी करावी लागली. वास्तविक याला

इतिहासाचा मुळांच आधार नाही, परंतु परंपरागत व आभासमय इतिहासाच्या विचारसरणीचाच अवलंब करून, सिद्धांतांत योग्य तो फरक करणे ही जी मुद्द्याची गोष्ट ती तेवढी रूसोने केली. एखाद्या सिद्धांताची मांडणी करतांना एखादी गोष्ट स्वयंसिद्ध सत्य मानून तेथून पुढे त्या सिद्धांताची उभारणी करावी लागते. ' आद्य कगरनाम्या ' च्या बाबतींत रूसोची तशीच गत झाली. परंतु आधुनिक विवेचक दृष्टीने पाहतांही कोणत्याही विधिबद्ध (Legitimate) समाजाचें अस्तित्व त्या समाजाच्या सर्व घटकांच्या अनुमतीवर उभारलेलें असतें आणि त्या समाजाच्या सामुदायिक इच्छेनेच तो समाज कार्यप्रवृत्त होतो हें स्वयंसिद्ध सत्य रूसोने आपल्या या ग्रंथाच्या द्वारे प्रस्थापिलें असें ह्मणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही.

रूसोच्या सिद्धांतांतिल दुसरें मुख्य तत्व ह्मणजे अधिराजाचें, अधिराजाचें अधिराजत्व अथवा सर्वाधिकारित्व अदेय व आविभाज्य असतें, तें अथवा त्याचा केवढाही भाग राजाच्या, सरकाराच्या अथवा दुसऱ्या कोणाच्याही हवालीं केव्हांही करतां येत नाही. तसेंच तें अविनाश्य असतें. समाजपुरुषाचें अधिराजत्व कांहीं, राष्ट्रांत वस्तुतः अजिबात नष्ट झालेलें आढळून येत असलें तरी तें कायद्याच्या दृष्टीने अबाधित असतें-

अधिराजाची इच्छा ह्मणजे सार्वजनिक इच्छा आणि या सार्वजनिक इच्छेच्या द्वारेच अधिराज कार्यप्रवृत्त होतो. रूसोच्या या सर्व सिद्धांतांत सार्वजनिक इच्छा हाच आत्यंतिक महत्वाचा सिद्धांत आहे. ' राजकीय अर्थशास्त्र ' नांवाच्या निबंधांत ऐतिहासिक पार्श्वभूमी बाजूला सारून रूसोने सार्वजनिक इच्छेची दिलेली व्याख्या अधिक सुस्पष्ट आहे. " समाजपुरुष हा एक नैतिक पुरुषही असतो. त्याला इच्छा असते. तिलाच सार्वजनिक इच्छा ह्मणतात, सर्व समाजाचें व समाजाच्या प्रत्येक भागाचें

कल्याण व संरक्षण करण्याकडेच या सार्वजनिक इच्छेचा नेहमी कल असतो. कायद्यांचा उगम ही सार्वजनिक इच्छाच असते; आणि राष्ट्रांतील सर्व नागरिकांच्या परस्परांमधील व राष्ट्रांशी असणाऱ्या संबंधांच्या बाबतीत न्याय्य कोणते व अन्याय्य कोणते ते सार्वजनिक इच्छाच ठरविते. ”

पण सार्वजनिक इच्छेचा कल नेहमी सार्वजनिक कल्याणाकडेच असणे कसे शक्य आहे ? व्यक्तीच्या इच्छेप्रमाणे सार्वजनिक इच्छाही स्वलनशील नाही काय ? व्यक्तीची इच्छा जशी व्यक्तीला तशीच सार्वजनिक इच्छा समाजपुरुपाला एखाद्या आभासमय सुखाच्या मार्गे किंवा एखाद्या निश्चितपणे अहितकारक असलेल्या गोष्टीच्या मार्गे लागण्यास प्रवृत्त करणार नाही कशावरून ? अशा प्रकारच्या टीकेचा भडिमार रूसोच्या या प्रमुख सिद्धांतावर झालेला आहे.

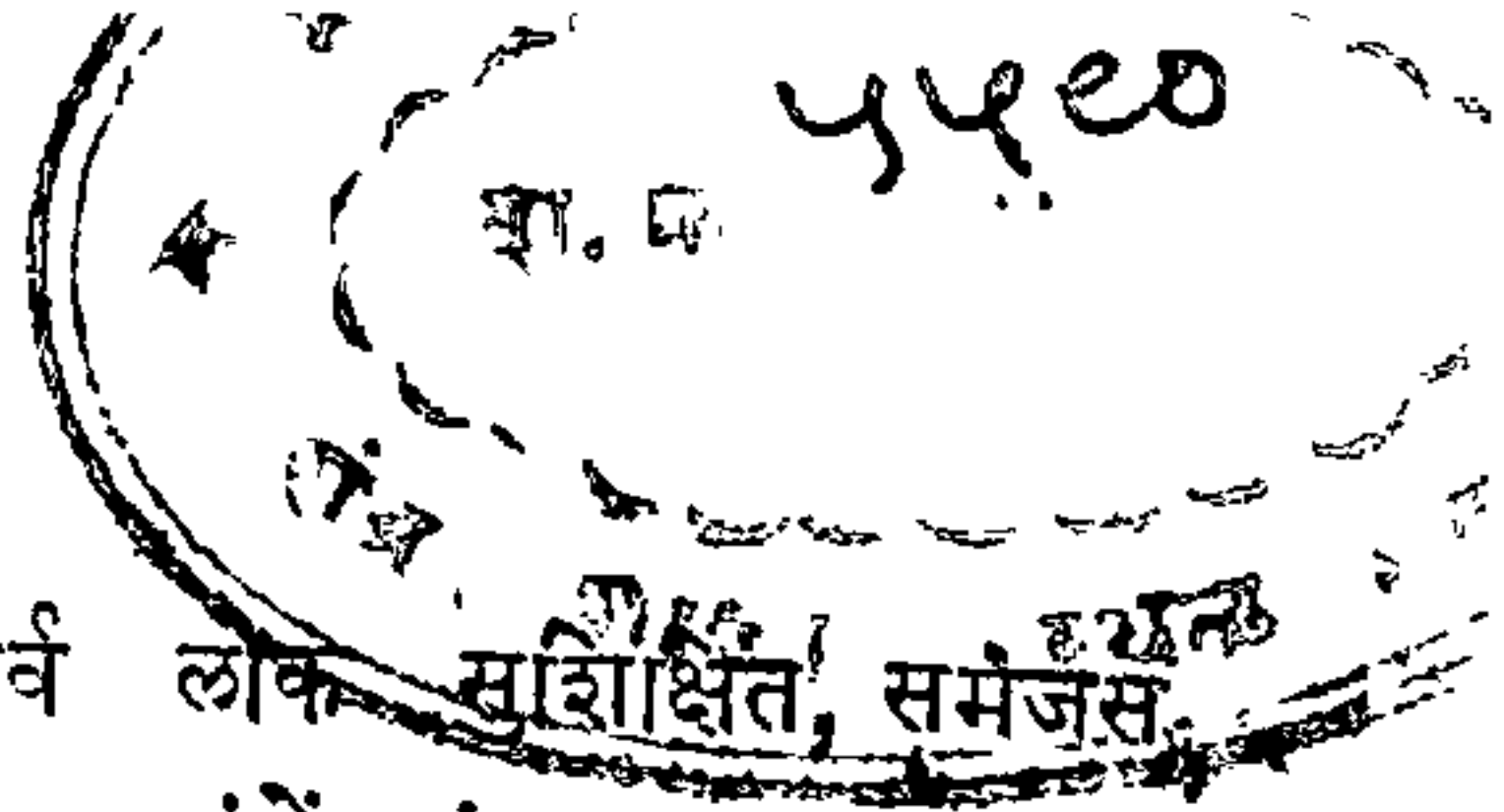
वरील टीकेचा विचार करण्यापूर्वी सार्वजनिक इच्छेचे खरे स्वरूप काय आहे व ती अजमावयाची कशी इत्यादी बाबींचा विचार केला पाहिजे. वरवर पाहतां सार्वजनिक इच्छेचा सिद्धांत कितीही सांज्वळ दिसत असला तरी तो व्यवहारांत आणतांना अनेक अडचणी उद्भवतात. रूसोच्या ह्मणण्याप्रमाणे सर्वांच्या इच्छांची बेरीज ह्मणजे सार्वजनिक इच्छा नव्हे. तसेच बहुसंख्यांकांचे मतही सार्वजनिक इच्छेचे द्योतक होऊं शकत नाही. सार्वजनिक इच्छा नेहमी सार्वजनिक—सर्वसाधारण, ह्मणजे सर्व नागरिकांशी संबंध असणाऱ्या—बाबींच विचारांत घेत असते. विशिष्ट गोष्टीसंबंधी सर्वांचे मत अथवा बहुसंख्यांकांचे मत सार्वजनिक इच्छा होऊं शकत नाही. वरवर पाहतां रूसोच्या या विधानांत थोडीशी परस्पर विसंगतता गोचर होते खरी. परंतु थोडा खोल विचार केला असतां विसंगतता नाहींशी होऊन वरील टीकेचेही निराकरण करतां येईल. रूसोचा सार्वजनिक इच्छेचा

सिद्धांत आणि गेल्या महायुद्धांत जर्मनीविरुद्ध लढणाऱ्या इंग्लंडप्रमुख धूर्त राष्ट्रांनी प्रथम मुक्तकंठाने जयघोषिलेला आणि नंतर आपल्या वर्तमाने पायदळीं तुडविलेला स्वयंनिर्णयाचा सिद्धांत हे मूलतः अभिन्नच आहेत. राष्ट्रांची राजघटना कशी असावी, सरकार कोणत्या प्रकारचे असावे आणि कालपरिस्थितीमानाप्रमाणे राज्यघटनेत व सरकारांत कोणता फरक करावा या सर्व नागरिकांच्या कल्याणाशी निगडित असलेल्या प्रश्नांचा अखेरचा निर्णय देणे हा सार्वजनिक इच्छेचा अधिकार आहे. लोकांचा हा स्वयंनिर्णयाचा हक्क निसर्गदत्त असून तो अदेय, अविभाज्य आणि अविनाश्य असा आहे. सार्वजनिक इच्छेच्या कार्यप्रवृत्तीचे अगदी अलीकडील प्रसिद्ध उदाहरण ह्मणजे युरोपांतील सार प्रांतांचे. वयांत आलेल्या सर्व स्त्रीपुरुषांच्या मतांची नोंद करून सार प्रांताने जर्मन राष्ट्रांत समाविष्ट होण्याचा स्वयंनिर्णय जाहीर केला. हिंदी राष्ट्रीय सभेने हिंदुस्थानांतील वयांत आलेले सर्व स्त्रीपुरुष जीचे सदस्य आहेत अशा घटनासमितीने ठरविलेल्या राज्यघटनेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही राज्यघटनेला आपण मान्यता देणार नाही अशा अर्थाचा जो ठराव पसार केला आहे त्याच्या मुळाशी हाच सार्वजनिक इच्छेचा अथवा स्वयंनिर्णयाचा सिद्धांत आहे हे उघड आहे. थोडक्यांत सांगावयाचे ह्मणजे रूसोची 'सार्वजनिक इच्छा' च विसाव्या शतकांत 'स्वयंनिर्णय' हे नूतन नामाभिधान धारण करून सर्वमान्यतेने जगांत वावरत असल्याचे दिसून येईल. रेफरेंडम—सार्वजनिक मतनोंद—ही कल्पनाही सार्वजनिक इच्छेचीच कल्पना व्यक्त करते हे तर स्पष्टच आहे.

पण ही सार्वजनिक इच्छा अजमावयाची कशी ? रूसोच्या डोळ्यासमोर प्राचीन ग्रीसदेशांतील लहान लहान शहर-राष्ट्रांची उदाहरणे होती. वर सारप्रांतांचे आधुनिक उदाहरण दिले आहे. पण सारप्रांत

युरोपांतील इतर राष्ट्रांच्या मानाने अगदीच लहान आहे. सारप्रान्तांनिही एका विशिष्ट प्रभावावत एकदांच निर्णय दिला. त्या निर्णयानंतर त्या प्रांतांतही सार्वजनिक इच्छेची कार्यप्रवृत्ती राहिली नाही. मग इतर मोठ्या राष्ट्रांत, विशेषतः अमेरिका व हिंदुस्थानासारख्या अफाट देशांत सार्वजनिक इच्छा अजमावली जाणें व सतत कार्यप्रवृत्त राहणें कसें शक्य आहे हा प्रश्न साहजिकपणें उद्भवतो.

हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ कायदेमंडळांत सारडा कायद्यासारखे एखादे समाजसुधारणाविषयक बिल आलें ह्याणजे त्यावर सार्वजनिक मत अजमाव्याची एक पद्धत आहे. तें बिल देशांतील निरनिराळ्या संस्थांकडे, प्रसिद्ध विद्वानांकडे व सार्वजनिक पुढाऱ्यांकडे पाठविलें जातें व त्यांचीं त्यावर मते मागविलीं जातात. केव्हां केव्हां एखादी कमिटी नेमली जाऊन ती सर्व देशभर फिरते आणि निरनिराळ्या संस्थांच्या व लोकसमुदायांच्या नेत्यांच्या साक्षी घेऊन व प्रत्यक्ष समाजनिरीक्षण करून आपल्या मताचा अहवाल कायदेमंडळास सादर करते. केव्हां केव्हां लोकनेते जाहीर सभा भरवून त्या सभांतील ठरावांच्या रूपानें व्यक्त होणारें अनुकूल अथवा प्रतिकूल लोकमत कायदेमंडळाला कळवितात. सार्वजनिक इच्छा अजमावण्याच्या अशा या निरनिराळ्या अनेक प्रकारांपैकी एकाच वेळीं एकाचा, अनेकांचा अथवा सर्वांचा उपयोग केला जातो. परंतु या सर्व प्रकारांनीं सार्वजनिक इच्छा परमार्थतः अजमावली जाते असें ह्याणतां येणार नाही. पुष्कळदां कमिटींत असणाऱ्या सदस्यांच्या पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोणाप्रमाणें समोर आलेल्या पुराव्याचा निष्कर्ष निघून शेवटचा अहवाल तयार होत असतो. जाहीरसभेत त्या ठिकाणच्या सर्व, निदान बहुसंख्य सज्जन नागरिकांनीं घेऊन मतप्रदर्शन करावें असा उद्देश असला तरी पुष्कळदां नागरिकांच्या अक्षम्य अनास्थेमुळे मूठभर लोकच जमून सर्व नागरिकांच्या नांवानें

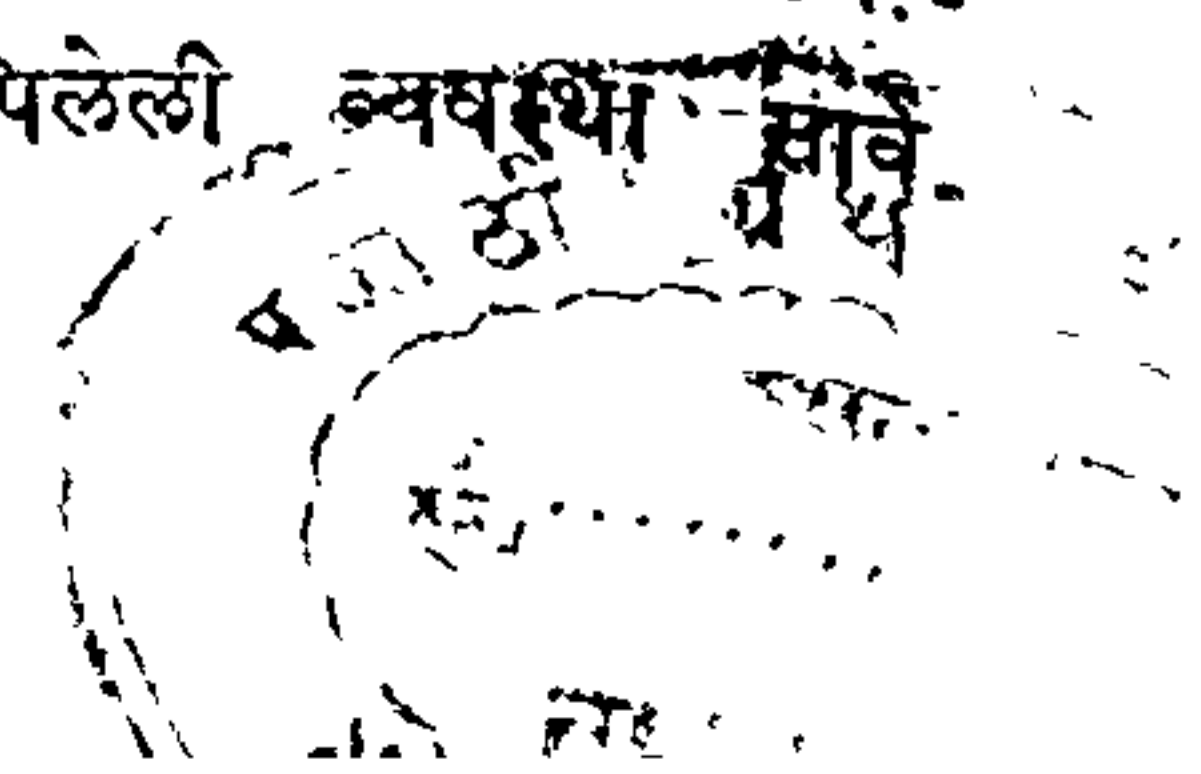
ठरावे पसार करित असतात. खरे पाहतां, सर्व लोक सुशिक्षित, समजस. दूरदृष्टी, कर्तव्यतत्पर आणि नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या कामी अत्यंत दक्ष झाल्याशिवाय खरी सार्वजनिक इच्छा व्यक्त होणे अशक्य आहे. प्राचीन अथेन्ससारख्या एखाद्या शहरांतील लोक वरील गुणांनी संपन्न होऊन सार्वजनिक इच्छा व्यक्त करण्यास समर्थ होऊ शकतील, परंतु चीन, हिंदुस्थान या अफाट देशांची गोष्ट तर बाजूलाच राहो; पण इंग्लंडसारख्या देशांतली जनतासुद्धा वरील गुणांनी संपन्न होणे अशक्य आहे. तथापि, सार्वजनिक हिताच्या सामान्य दिशा कोणत्या आहेत ते प्रदर्शित करण्याइतकी मोठ्या देशांतलीही जनता अल्प प्रयासाने सुशिक्षित व समर्थ करता येईल. सार्वजनिक इच्छेने या सामान्य दिशा एकदां निश्चित करून दिल्या ह्मणजे ब्रिटिश पार्लमेंटसारख्या प्रातिनिधिक संस्थांनी विशिष्ट कार्यक्रम व घटना आखून अंमलांत आणाव्या. मात्र, निश्चित केलेल्या सामान्य धोरणांच्या अथवा दिशांच्या अनुरोधानेच राज्यव्यवस्था चालली आहे की नाही तें पाहण्यासाठी सार्वजनिक इच्छा कांहीं ठराविक कालमर्यादेने पुनःपुन्हां कार्यप्रवृत्त होईल अशी योजना अवश्य असली पाहिजे.

रूसोच्या सार्वजनिक इच्छेच्या सिद्धांताचे स्वरूप सामान्यतः वरील-प्रमाणे आहे. सार्वजनिक इच्छेचा फक्त सर्वसाधारण बाबींशीच संबंध ठेवून रूसोने सार्वजनिक इच्छेला मर्यादिले आहे असा एक आक्षेप रूसोच्या या सिद्धांतावर घेतला जातो. परंतु पुढीलप्रमाणे या आक्षेपाचे निराकरण करणे शक्य आहे. एखादे धोरण एकूण एक सर्व नागरिकांना कल्याणकारक आहे किंवा हानीकारक आहे, कांहींना कल्याणकारक तर कांहींना हानीकारक असे नाही, असे सर्व नागरिकांना पटले ह्मणजे

सर्व नागरिक किंवा निदान अत्यंत बहुसंख्य नागरिक सर्व नागरिकांना कल्याणकारक असणाऱ्या धोरणाला उचलून धरतील व सर्वांना किंवा काहींना हानीकारक असणाऱ्या धोरणाचा त्याग करतील हे उघड आहे. आतां सर्व नागरिकांना, अथवा, चारचौघांची किंवा अत्यंत दुर्लक्षाहे असणाऱ्या अल्पसंख्याकांची गोष्ट सोडून, अत्यंत बहुसंख्य नागरिकांना कल्याणकारक वाटणारे धोरण किंवा बाब तशीच सर्वसामान्य असली पाहिजे, तशीच व्यापक स्वरूपाची असली पाहिजे. ते धोरण किंवा ती बाब जर विशिष्ट स्वरूपाची असेल तर व्यक्तिस्वार्थ, संघस्वार्थ, जातिस्वार्थ इत्यादी अनेक स्वार्थांना व विशिष्ट पूर्वग्रहांना चालना मिळून ज्या राष्ट्रकल्याणैक दृष्टीने मतदाराने मत द्यावयास पाहिजे ती त्याची दृष्टी तशी शुद्ध राहणार नाही, व त्यामुळे सार्वजनिक इच्छेचे शुद्ध स्वरूप राहणार नाही. म्हणून असल्या विशिष्ट बाबींचा विचार रूसोने सरकारावर— आणि रूसोच्या सरकारांत प्रातिनिधिक कायदेमंडळांचाही अंतर्भाव होतो— सोंपविला आहे. वरील विवेचनाच्या स्पष्टीकरणार्थ आपण एक उदाहरण घेऊं. हिंदुस्थानांत प्राचीन कालाप्रमाणे अनियंत्रित राजसत्ता असावी, कां हल्लींच्या इटालीप्रमाणे सर्वाधिकारित्व असावे, कां हल्लींच्या रशियाप्रमाणे सोशालिस्ट किंवा कम्युनिस्ट घटना असावी हे ठरविण्यास हिंदुस्थानांतील सार्वजनिक इच्छा थोड्या फार प्रयासाने समर्थ होईल परंतु राजा अथवा सर्वाधिकारी नेमावयाचा झाल्यास कोणाला नेमावे, त्याचा अधिकार व्यक्तीच्या आयुष्यापुरता मर्यादित असावा किंवा वंशपरंपरा असावा, प्रातिनिधिक राज्यपद्धतींत प्रतिनिधींची निवडणूक कोणत्या तत्वानुसार व्हावी, साम्यवादाची प्रस्थापना कोणत्या पध्दतीने व्हावी इत्यादी बाबींचा विचार करणे सार्वजनिक इच्छेला शक्य होणार नाही. ते काम राजकारण-धुरंधर लोकप्रतिनिधींवरच सोंपविणे अवश्य आहे. पण आपल्या प्रतिनिधींनी ठरविलेली विशिष्ट घटना व त्या घटनेनुसार चालविलेला राज्यकारभार

हीं आपण घालून दिलेल्या सामान्य धोरणाच्या अनुरोधानेच आहेत की नाहीत हे मात्र सार्वजनिक इच्छेनेच ठरविले पाहिजे.

येथे दुसऱ्याही एका उदाहरणाचा विचार करणे उद्बोधक होईल. आपण शहर म्युनिसिपालिटीच्या उदाहरण घेऊं. देशाच्या सार्वजनिक इच्छेला सर्व शहरांच्या म्युनिसिपालिटीच्या घटनांचे सामान्य स्वरूप काय असावे एवढे फार झाले तर ठरवता येईल. पण एखाद्या शहराची विशिष्ट घटना त्या शहराच्या सज्ञान नागरिकांनी त्या शहराच्या सार्वजनिक इच्छेने ठरविणेच युक्त होईल. स्थानिक स्वराज्याचा कल्पनेचा विकास रूसोच्या काली फारसा झालेला नव्हता. म्हणून बहुतेक लहान सहान बाबी स्थानिक स्वराज्याच्या सार्वजनिक इच्छेवर सोंपवून सर्वसामान्य बाबी राष्ट्रीय सार्वजनिक इच्छेने आपल्या हाती ठेवणे शक्य आहे व अशा रीतीने मोठ्या राष्ट्रांतर्हा सार्वजनिक इच्छा प्रभावी व कार्यप्रवृत्त करणे शक्य आहे हे रूसोच्या दृष्टोत्पत्तीस आले नाही. असो. वर लिहिल्याप्रमाणे शहराच्या स्थानिक स्वराज्यासंबंधी विशिष्ट पण त्या शहराला सामान्य अशा गोष्टींचा निर्णय त्या शहराच्या सार्वजनिक इच्छेने करावा; परंतु शहराला सामान्य नसणाऱ्या विशिष्ट गोष्टींचा निर्णय शहराच्या प्रतिनिधीमंडळाने करावा; मग शक्यतेप्रमाणे त्या प्रतिनिधीमंडळाचे सदस्य घटनेप्रमाणे थोडे नागरीक असोत अथवा सर्व नागरीक असोत. उदाहरणार्थ, प्रतिनिधीमंडळाने नगराध्यक्ष आपल्यांतून निवडावा असे त्या शहराच्या सार्वजनिक इच्छेला ठरवता येईल, पण अध्यक्षपदी कोणा विशिष्ट व्यक्तीला निवडावे हे काम सार्वजनिक इच्छेचे नव्हे; हे काम त्या प्रतिनिधीमंडळाचे, किंवा रूसोच्या भाषेत बोलावयाचे हणजे त्या सरकाराचे. प्रतिनिधीमंडळाची अथवा सरकाराची कृत्ये व त्याने प्रस्थापिलेली व्यवस्था सर्व

जनिक इच्छेने ठरविलेल्या सामान्य घटनेप्रमाणेच आहेत की नाही ते ठरविण्याचा अंतिम अधिकार सार्वजनिक इच्छेचाच असल्यामुळे सार्वजनिक इच्छेचे कार्यक्षेत्र मर्यादित झाले तरी तिच्या वरिष्ठपणांत, तिच्या अधिराजत्वांत कांहीं अंतर पडण्याचे कारण नाही.

प्रसिद्ध राज्यघटनाविशारद डायसीने म्हटल्याप्रमाणे कोणत्याही अधिराजाच्या सत्तेला प्रत्यक्ष अंमल करण्याच्या वेळी स्वाभाविकपणे दोन मर्यादा पडतातच;—एक बाह्य मर्यादा व दुसरी आंतरमर्यादा. सर्व प्रजेनें अथवा त्यांपैकीं बहुसंख्यांकांनीं त्याच्या आज्ञांचा प्रतिकार करण्याची शक्यता ही झाली बाह्य मर्यादा. सार्वजनिक इच्छा जेव्हां अधिराजपदारूढ असते तेव्हां अर्थातच ही बाह्य मर्यादा संभवत नाही. पण दुसरी जी आंतरमर्यादा असते ती त्या अधिराजाच्या विशिष्ट स्वरूपांतून, त्याच्या विशिष्ट स्वभावांतूनच उद्भवते. एखादा दुष्पती (a despot) सुद्धां आपल्या स्वभावानुरूपच आपला अधिकार गाजवूं शकतो, आणि हा त्याचा स्वभाव ज्या परिस्थितींत तो राहतो तिनें बनलेला असतो. या परिस्थितींत अर्थातच तत्कालीन नीतिभावनांचा, व तो ज्यांचा घटक असतो त्या समाजाचाही अंतर्भाव होतो. मुसलमान सुलतानाला मुसलमानीधर्म नष्ट करण्याइतकी, किंवा पोपला ख्रिस्तीधर्म नष्ट करण्याइतकी आपली सुलतानशाही किंवा पोपशाही गाजवितां येणे स्वभावतःच शक्य नाही. तसेंच डायसीनें वर्णन केल्याप्रमाणे ' कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् ' असली अधिराजसत्ता असलेल्या ब्रिटिश पार्लमेंटलाही लेस्ली स्टिफननें म्हटल्याप्रमाणे सर्व नीलनेत्र अर्भकांना मारून टाकावे असा कायदा करतां येणे स्वभावतः शक्य नाही. या दृष्टीनें पाहतां व रूसोच्या सार्वजनिक इच्छेची स्वाभाविक गुणशक्ती लक्षांत घेतां रूसोनें तिच्या कार्यव्यापृतीला घातलेल्या मर्यादा इष्ट व तर्कशुद्ध आहेत हे

स्वघटपणे समजून येईल.

“ पार्लमेंटच्या साधारण निवडणुकीच्या वेळीं मात्र कांहीं दिवस इंग्रजलोक स्वतंत्र असतात, पण नेहमीं ते गुलाम असतात ” या रूसोच्या विधानानें पार्लमेंटरी राज्यपद्धतीचे पुरस्कर्ते फार क्रुद्ध होतात. परंतु आज-काल या विधानाची सत्यता कबूल करावी लागत आहे. पार्लमेंटची एकदां निवडणूक झाली ह्मणजे लोकांचें अधिराजत्व नाहींसें होऊन तें पार्लमेंटकडे जाते, व इंग्रजजनतेकडे केवळ ‘ प्रजात्व ’ शिल्लक उरते. पार्लमेंट लोकांना बरखास्त करतां येत नाहीं, किंवा पार्लमेंटच्या मतावर सर्वाजनिक इच्छेचा दाब पाडतां येईल अशी कांहींही योजना सध्यांच्या राज्यघटनेंत नाहीं. तशी कांहीं नवीन योजना करावयाची ह्याल्यास ती करावयाचा अधिकार पार्लमेंटचाच आहे. म्हणून पार्लमेंटरी राज्यपद्धतीला लोकशाही-डेमोक्रेसी-हें नांव दिलें गेलें असलें तरी आधुनिक राज्यकारणविशारदांनीं त्या राज्यपद्धतीला भांडवलशाहीची लोकशाही असें संबोधिलें आहे. इटालींत व जर्मनींत सर्वाधिकारित्व स्थापन होऊन जी लोकशाही मृत्युपंथास लागल्याची चिन्हे दिसतात ती ही भांडवलशाहीची लोकशाही. ही भांडवलशाहीची लोकशाही नष्ट होणार. परंतु त्याचा अर्थ लोकशाहीच नष्ट होणार असा नसून जेथें जेथें लोकशाहीचें भांडवलशाही स्वरूप बदलून तिला साम्यवादी स्वरूप दिलें जाईल तेथें तेथें ती टिकेल, व सर्वाधिकारित्व कांहीं काळ यशस्वी दिसलें तरी तें व्यक्ती-वर अवलंबून असल्यामुळें चिरकाल टिकणें शक्य नाहीं, भांडवलशाहीचा तो आत्मरक्षणाचा शेवटचा प्रयत्न आहे, आणि जगभर साम्यवादी लोकशाहीच प्रस्थापित होणें अधिक संभवनीय आहे असा आशावाद आधुनिक राज्यकारणविशारदांनीं विचारवंतांपुढे मांडलेला आहे.

हॉव्सन नांवाच्या एका आधुनिक विद्वानाने नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या ' डेमॉक्रेसी ' नांवाच्या ग्रंथांत जें साम्यवादी लोकशाहीचें स्वरूप दिलें आहे तें रूसोच्या सिद्धांताशीं बरेचसें जुळतें आहे. लोकांनीं राज्यघटना तयार करावयाची व त्याच्या अनुरोधाने प्रातिनिधिक मंडळाने राज्यकारभार चालवावयाचा; पण लोकमत ह्मणजेच रूसोची सार्वजनिक इच्छा ही नेहमीं प्रभावी रहावयाची, राज्यघटनेमधे हवा तो फेरफार हवा तेव्हां सार्वजनिक इच्छेला करतां यावा अशी योजना राज्यघटनेंत असावयाची, आणि राज्यकारभारासंबंधीं सर्वसामान्य धोरण पुनःपुन्हां आंखून देण्याचा व वाटेल तेव्हां प्रतिनिधीमंडळाला बरखास्त करण्याचा अधिकार लोकांकडे असावयाचा. समाजरचना अर्थातच साम्यवादाच्या आर्थिक समतेच्या तत्वांनुसार करावयाची.

रूसोच्या कार्ली आधुनिक साम्यवादाचा—सोशॅलिझमचा—जन्म झाला नव्हता. ह्मणून त्याचें विशिष्ट तंत्र रूसोच्या लिखाणांत कुठेंही मूलभूत स्वरूपांतसुद्धां गोचर न होणें साहजिक आहे. यंत्रयुगाचा उत्कर्ष झाल्यानें जी एक विशिष्ट सामाजिक आपत्ती जगांतील बहुतेक सर्व समाजावर कोसळली तिनेंच साम्यवादाच्या विशिष्ट तंत्राला जन्म दिला. रूसोच्या कार्ली यंत्रयुगाला आरंभही झालेला नव्हता. परंतु सरंजामी पद्धती व भिक्षुकशाही या द्वयीच्या अस्तित्वामुळे माजलेल्या असमतेनें लोकपीडन होऊन साम्यवादाच्या बुडाशीं असलेल्या स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वत्रयीचा उदय झाला होता; आणि या तत्त्वत्रयीचा विचार करतां करतां रूसो साम्यवादाच्या आधुनिक आर्थिक भूमिकेपर्यंत पोचल्याचें दिसून येतें. विचारवंत लेखक भविष्यवादी असतात या विधानाची सत्यता पटविणारे हें एक प्रमुख उदाहरण आहे. राष्ट्रांत दुसन्याला विकत घेतां येईल इतका श्रीमंत कोणीही असूं नये व स्वतःला विकून घेण्याची पाळी येण्या

इतका दरिद्री कोणी असूं नये असा एक दंडक रूसोनें जातां जातां एके ठिकाणीं घालून दिलेला आहे. त्यावरून विचार करतां करतां आधुनिक साम्यवादाच्या आर्थिक समतेच्या सिद्धांतापर्यंत रूसो येऊन थडकला होता हे निश्चितपणें सिद्ध होतें.

अमेरिकेंतील प्रचलित राज्यपद्धतींत रूसोचे वरील सिद्धांत कांहीं अंशानें प्रतिबिंबिलेले दिसतात. रूसोचा “सामाजिक करारनामा” १७६२ सालीं प्रसिद्ध झाला व अमेरिकन लोकांनीं १७७५ सालीं स्वातंत्र्याची घोषणा करून १७८९ सालीं आपल्याकरितां एक राज्यघटना तयार केली. अमेरिकन लोकांच्या सार्वजनिक इच्छेचें फल असलेली ही राज्यघटना ‘दि कॉन्स्टिट्यूशन’ या नांवानें संबोधिली जाते व हिला राष्ट्रांतील वरिष्ठ कायद्याचें स्थान दिलें जातें. या घटनेअन्वये अस्तित्वांत आलेल्या प्रातिनिधिक मंडळाला काँग्रेस म्हणतात. राज्यघटनेंत कोणताही बारीक सारीकसुद्धां फेरफार करण्याचा किंवा तिच्या विरुद्ध असलेला कायदा पसार करण्याचा अधिकार काँग्रेसला नाही. तसें कांहीं अतिक्रमण काँग्रेसनें केल्यास कोणाही नागरिकाला वरिष्ठ कोर्टाकडे न्याय मागतां येतो व वरिष्ठ कोर्ट अशा तऱ्हेचें अतिक्रमण रद्द ठरवितें. राज्यघटनेंत फेरफार करण्याचा अधिकार फक्त लोकांच्या म्हणजे पुन्हां रूसोच्या शब्दांत सांगावयाचें झाल्यास सार्वजनिक इच्छेचा. बदललेल्या आर्थिक, शास्त्रीय व सामाजिक परिस्थितीप्रमाणें राज्यघटनेंत फेरफार करावा लागतो, व तसा तो अमेरिकन लोकांनीं एकदोनदां केलेलाही आहे. फरक एवढाच कीं सार्वजनिक इच्छा वारंवार कार्यप्रवृत्त होण्याची सुलभता अमेरिकन राज्यघटनेंत नाही; आणि १७८९ सालीं वंत्रयुगाची कल्पनाही नसल्यामुळें आर्थिक समतेला नाव नाही-

सार्वजनिक इच्छेच्या कार्यक्षेत्राला बांध घालून तिला मर्यादित करण्याचा आक्षेप वरीलप्रमाणे एकीकडून रूसोच्या सिद्धांतावर घेतला जातो तर दुसरीकडून सार्वजनिक इच्छेला अधिराजत्व देऊन व्यक्तिमत्त्वाची हानी केल्याचा—व्यक्तीला परतंत्र केल्याचा—आक्षेप त्या सिद्धांतावर व्यक्त-वाद्यांकडून घेतला जातो. परंतु रूसोच्या ग्रंथांचे वरवर जरी परिशीलन केले तरी वरील आक्षेप निरर्थक असल्याचे स्पष्टपणे कळून येईल. प्राथमिक रानटी स्थितीतील व्यक्तींचे स्वातंत्र्य सामाजिक स्थितीत राहणे शक्य नाही हे साधारण बुद्धीच्या मनुष्यालाही कळू शकेल. राष्ट्रांत जे सर्वांना स्वातंत्र्य मिळते तेच व्यक्तीलाही मिळते, जे हक्क सर्वांना मिळतात तेच व्यक्तीलाही मिळतात, सार्वजनिक इच्छेत सर्वसामान्य बाबीविषयी व्यक्तीच्या इच्छेचा अंतर्भाव होतच असतो, मग व्यक्तीवाद्यांनी कां कुरकुरावे ते समजत नाही. व्यक्तीला पराक्रमण करण्यास अर्थातच वाव मिळणार नाही. पण रानटी स्थितीतील अनियंत्रित स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक स्थितीतील सुश्रुत स्वातंत्र्य अधिक श्रेयस्कर हे पूर्णपणे पारखूनच व्यक्तीने सामाजिक स्थितीत पदार्पण केलेले असते. आतां क्वचित्प्रसंगी एखाद्या अत्यंत बुद्धिमान व्यक्तीची इच्छा बरोबर असून सार्वजनिक इच्छा चूक असणे संभवनीय आहे, नाही असे नाही. परंतु अशा परिस्थितीतही त्या व्यक्तीच्या इच्छेचा सार्वजनिक इच्छेने स्वीकार करीतोंपर्यंत चूक असली तरी सार्वजनिक इच्छाच प्रभावी राहणे अधिक श्रेयस्कर आहे हे सांगण्यास तर्कशास्त्राची फार जरूरी आहे असे वाटत नाही. कारण सार्वजनिक इच्छा जेव्हां एखादे मत प्रदर्शित करते तेव्हां ते सत्याधिष्ठित आहे असाच लोकांचा समज झालेला असतो; आणि व्यक्तीचे मत लोकांना जेव्हां पटते तेव्हांच त्याच्यावर सत्याचा, बरोबरपणाचा, छाप मारला जातो. स्वातंत्र्य ही कांहीं अभावयुक्त कल्पना नव्हे. बांधनांचा अभाव ह्याज्जे स्वातंत्र्य नव्हे. व्यक्तीचे

स्वातंत्र्य सिद्ध होण्यासाठीच इतर व्यक्तींबरोबर या व्यक्तीवरही राष्ट्राला कांहीं मर्यादेपर्यंत सत्ता मिळाली पाहिजे हे तत्व हर्बर्ट स्पेन्सर सारख्या निर्भेळ व्यक्तिवादानेही कबूल केले आहे. एवढी कबुली दिल्यानंतर आतां राष्ट्राच्या सत्तेला मर्यादा कुठे घालावी हा विशिष्ट चर्चेचा प्रश्न झाला. प्रत्येक बाबीचा निर्णय त्या बाबीच्या विशिष्ट गुणावगुणांवर अवलंबून राहिल. परंतु अधिराज हाच हक्काने सर्व शाक्तिमान् असेल, त्याच्या इच्छेला फारच झाले तर युक्तिवादाच्या नियमांचे तेवढे बंधन राहिल.

‘ सामाजिक करारनाम्यां ’ त रूसोची जी विवेचनपद्धती आहे ती सिद्धांतिक पद्धती आहे. ही सिद्धांतिक पद्धती सोडून जर तत्कालीन राष्ट्रांतील विशिष्ट राज्यघटनांचा व्यावहारिक दृष्टीने विचार केला तर त्या सर्व राष्ट्रांचा रोष आपणावर तत्काल ओढवेल अशी साधार भांति त्याला वाटत होती. सिद्धांतिक पद्धतीचा अवलंब करूनही पुढे तो त्या राष्ट्रांच्या रोषास पात्र झाला ती गोष्ट निराळी. पण आरंभों तरी तत्कालीन राजकारणविषयक अथवा समाजकारणविषयक इतर लेखकांप्रमाणेच त्यालाही सर्वसाधारण तत्वे प्रस्थापित करण्याच्या सिद्धांतिक पद्धतीचाच अवलंब करणे इष्ट वाटल्यास नवल नाही. सिद्धांताची मांडणी करतांना मात्र तर्क जेथपर्यंत नेईल तेथपर्यंत जाणे आवश्यक असते; व्यावहारिक बंधनांच्या विचाराने अडखळणे इष्ट नसते. शुद्ध गणितशास्त्रांचे सिद्धांत व्यावहारिक गणितशास्त्रांत उपयोजावयाचे असतां जवळजवळ बरोबर असणाऱ्या उत्तरांवर अथवा परिणामांवर काम भागवून घ्यावे लागते हे सुप्रसिद्धच आहे. ‘ गणिती विनचुकपणा ’ या म्हणीला जन्म देणाऱ्या गणितशास्त्राची जर ही कथा, तर गुंतागुंतीच्या लोकव्यवहाराशी निगडित संबंध असणाऱ्या राजकारणशास्त्रांतील सिद्धांतांची व्यवहाराशी

गांठ पडली असतां त्यांची किती तिरपाट उडेल तें कल्पनेवरच सोंपवणें बरें ! म्हणून व्यवहारांच्या रिंगणांत उतरल्यानंतर सार्वजनिक इच्छेच्या तात्विक सिद्धांताला ' शक्य तितक्या ' या शब्दांची ठिकठिकाणी मुरड घालणें आवश्यक आहे हें खुद्द रूसोनेंही नाकबूल केलें नसतें, अधिराजत्वाला कायद्याच्या मर्यादा घालणें हानीकारक असल्याचें रूसोनें केलें (पुस्तक १ लें प्रकरण ६ वें) विवेचन तर्कशुद्ध आहे. मग सार्वजनिक इच्छेचें अधिराजत्व जर अमर्याद ठेवावयाचें तर अधिकांत अधिक चांगली अंशी जी योजना मिळेल तिचा उपयोग करून सार्वजनिक इच्छा अजमावली पाहिजे. ही योजना अपूर्ण असेल हें निःसंशय; पण सार्वजनिक इच्छा सिद्धांतिक शुद्ध स्वरूपांत मिळविण्याची इच्छा मुळींच न बाळगतां सिद्धांताच्या जितक्या जवळ जातां येईल तितकें जवळ जाण्याचा प्रयत्न करणें एवढेंच आमच्या हार्ती आहे. समाजाची सर्व दृष्टींनीं आदर्श परिस्थिती झाली तरच सार्वजनिक इच्छा संपूर्ण सिद्धांतिक स्वरूपांत लाभणें शक्य आहे हें रूसोनेंही कबूल केलें आहे. व्यक्तीला जशी एक नैतिक बाजू असते तशीच समाजपुरुषालाही असते. समाजपुरुषाच्या आणि व्यक्तीच्या या नैतिक अंगाचा अधिकाधिक विकास होत जाईल तसतसें समाजाची इच्छा व व्यक्तीची इच्छा या अधिकाधिक जवळ जवळ येत जातील.

सार्वजनिक इच्छा कधींच चुकणार नाही असें नाही. परंतु तो विशेष महत्त्वाचा मुद्दा नाही. सार्वजनिक इच्छेचें अधिराजत्व प्रस्थापित होणें हा विशेष महत्त्वाचा मुद्दा आहे. सार्वजनिक इच्छेला केवळ सुराज्यच पाहिजे असें नाही पण स्वराज्यही पाहिजे असतें. सुराज्यापेक्षां स्वराज्य अधिक श्रेयस्कर हें तत्व आतां सर्वमान्य झालें आहे. याचा अर्थच असा कीं सार्वजनिक इच्छा एक वेळ चुकली तरी हरकत नाही पण तिचें अधिराजत्व मात्र अबाधित

असलें पाहिजे. सार्वजनिक इच्छेला तर्कशुद्ध वर्तन तर हवेंच, पण तें लोक-मान्यही असणें आवश्यक आहे. जी लोकमान्य नाही ती सार्वजनिक इच्छाच होऊं शकत नाही. सर्वसामान्य गोष्टींशीं संबध असणारी व्यक्तीची इच्छाही सार्वजनिक इच्छेच्या स्वरूपाची असू शकेल, पण बहुसंख्यांकांना मान्य असल्याशिवाय ती राष्ट्राच्या कारभारांत व्यक्त केली जाणार नाही. म्हणून सार्वजनिक इच्छा दोन अर्थानीं सर्वसाधारण असली पाहिजे; तिचें उद्दिष्ट सर्वसाधारण असलें पाहिजे इतकेंच नव्हे, पण ती लोकांनीं सर्वसाधारणतः धारण केली असली पाहिजे, ह्मणजे ती निदान बहुसंख्यांकांची तरी असली पाहिजे. लोकशाही हेतूच्या बाबतींत मुद्दां नेहमीं बरोबर असतें म्हणून नव्हे पण इतर कोणत्याही वरिष्ठ सत्तेपेक्षां लोकशाहीची सत्ता अधिक सर्वसाधारण असते म्हणून लोकशाही समर्थनीय गणली जाते.

राष्ट्रियत्ववाद व साम्यवाद या वादांची उत्पत्ती व विकास रूसो-युगानंतर झालीं असें एक विधान करण्यांत येतें. वर आलेल्या विवेचनान्वये साम्यवादाविषयीं हें बहुतांशीं खरें असलें तरी राष्ट्रियत्वाविषयीं तें तितकें खरें आहे असें ह्मणतां येणार नाही. विशिष्ट भौगोलिक मर्यादा, एक भाषा, एक संस्कृती इत्यादी लक्षणांनीं युक्त असलेल्या राष्ट्राची कल्पना रूसोच्या पूर्वीपासूनही अस्तित्वांत होती. आपल्या राष्ट्राला मातृभूमी, पितृभूमी असें प्रेमळपणें संबोधून त्याच्याविषयीं विशिष्ट अभिमान बाळगणें, त्याचें पराक्रमणापासून संरक्षण करण्यासाठीं आपल्या प्राणांचेंही बलिदान करण्यास तयार असणें या राष्ट्रियत्वाच्या अंगभूत कल्पना रूसोच्या पूर्वीपासून रूढ होत्या. तथापि त्या कल्पनांबरोबरच आपलें राष्ट्र जसें आपणास प्रिय तसें दुसन्याला त्याचें राष्ट्र प्रिय असलें पाहिजे या कल्पनेला निदान तात्विक वादाच्या भूमिकेवर तरी मान मिळत होता. इंग्लंडच्या साम्राज्य-शाहीनें आपले हातपाय पसरण्यास सुरुवात केली होती व युरोपांतील

राष्ट्रें संधी मिळतांच पराक्रमण करण्यास विलकुल मार्गें पुढें पहात नसत, परंतु आपलें राष्ट्र हें एकच राष्ट्र जगतीलावर स्वतंत्र राहण्यास पात्र आहे, आपल्या राष्ट्रानें इतर राष्ट्रांवर गुलामगिरी लादून साम्राज्यवैभव भांगावें इत्यादी विचारांनीं प्रेरित झालेला मुसोलिनीचा आत्यंतिक राष्ट्र-यत्ववाद रूसोच्या कार्ली तत्वज्ञानाच्या भूमिकेवर तरी डौलानें मिरवत नव्हता असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ' सामाजिक करारनाम्यां ' तील रूसोच्या राजकीय तत्वज्ञानांत अशा प्रकारच्या आत्यंतिक राष्ट्रियत्ववादाला थारा मिळणें शक्य नाही हें उघडच आहे. सर्व शहरांत अगर राष्ट्रांत त्या त्या स्थानाच्या सार्वजनिक इच्छेनुसार लोकशाही स्थापित झाली ह्मणजे शहराशहरांमध्ये अथवा राष्ट्रांराष्ट्रांमध्ये परस्पराक्रमण होऊं नये म्हणून राष्ट्रसंघाच्या कल्पनेपर्यंत रूसोच्या विचाराची मजल येऊन ठेपणें अपरिहार्य होतें. ही कल्पना रूसोनें विशेष प्रामुख्यानें जरी कुठेंही मांडली नाही तथापि त्याच्या एकंदर विचारपथांत ही कल्पना आली असल्याचें त्याचें अथ वारकाईनें वाचल्यास आढळून येतें. जशी एका विशिष्ट राष्ट्रांत अगर समाजांत एक व्यक्ती तसेंच जगांतील राष्ट्रसमूहांत एक राष्ट्र; ह्मणून सामाजिक करारनाम्यांतील सिध्दांत जसे राष्ट्र व व्यक्ती यांच्या परस्पर-संबंधाला लावावयाचे तसेच ते राष्ट्रसमूह व राष्ट्र यांच्या परस्परांमधील संबंधाला लावावयाचे. हा निष्कर्ष रूसोच्या सिध्दांतावरून सहज निघत असल्यामुळेच कदाचित राष्ट्रसंघाच्या सिध्दांताची वेगळी मांडणी करण्याची आवश्यकता रूसोला वाटली नसावी.

राष्ट्रधर्म न मानणाऱ्या नागरिकाला हद्दपार करण्याची शिक्षा रूसोनें फर्मावली असल्यामुळे त्याजवर असह्य असहिष्णुतेचा एक आरोप करण्यांत आलेला आहे. परंतु त्याच प्रकरणांत रूसोनें केलेला सहिष्णुतेचा

उपदेश वाचला असतां रूसोचा खरा अर्थ लक्षांत येऊन या आरोपाचें सहज निरसन होण्यासारखें आहे. धर्म हा मनुष्याकरितां अथवा राष्ट्राकरितां असून धर्माकरितां मनुष्य अथवा राष्ट्र नाही हा रूसोच्या म्हणण्याचा इत्यर्थ आहे. धर्म राष्ट्राच्या व मनुष्याच्या कल्याणाच्या आड येत असला, धर्म अखिल नागरिकांमध्ये स्वातंत्र्य, समता व बंधुता प्रस्थापित करण्याच्या मार्गांत अडथळे आणत असला तर तो धर्म नष्ट झाला, आणि तो समाज धर्महीन बनला, निरीश्वरवादी बनला तरी एक बंड पुरवेल. असें असल्या-सुळें जगांतील कोणताही धर्म घेतला तरी तो स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यांची गळचेपी केल्याशिवाय राहणार नाही, सार्वजनिक इच्छेशीं स्पर्धा करणारी भिक्षुकशाहीची इच्छा प्रस्थापित करून सार्वजनिक इच्छेच्या अधिराजत्वांत उणेपणा आणल्याशिवाय राहणार नाहीं ह्मणून कोणत्याही प्रचलित धर्माचा राष्ट्रानें पुरस्कार न करतां सामाजिक करारनाम्याचें पावित्र्य अबाधित राखणाऱ्या राष्ट्रधर्माचा पुरस्कार राष्ट्रानें करावा असा दंडक रूसोनें घातलेला आहे. याप्रमाणें सामाजिक करारनाम्यांतून प्रचलित सर्व धर्मांना वगळलें असलें तरी त्याबरोबरच रूसोनें नीतीनियमांनाही वगळलें नाही हें स्पष्टपणें प्रथम लक्षांत ठेवलें पाहिजे. नीतीशास्त्रविषयक तत्ववेत्त्यांनींही सर्व नीतीचें अधिष्ठान धर्माला न मानतां सार्वजनिक इच्छेलाच मानलें आहे हें लक्षांत घेतलें असतां वरील विधानाची सत्यता पटल्याशिवाय राहणार नाहीं. मानवांमध्ये परस्पर बंधुभाव असल्याचा सिद्धांत स्थापणें ह्मणजेच सर्व प्रकारच्या नीतीचा पाया घालण्यासारखें आहे, आणि हा बंधुभाव प्रस्थापित करण्यासाठींच रूसोला पितृपदीं स्थापण्याकरितां परमेश्वराचें अस्तित्व प्रमेयावें लागलें असावें. नीती हेंच पुण्य व अनीती हेंच पाप. असें असतां समाजांतील प्रच्छन्न अनीती दंडास पात्र करणें सामाजिक कायद्यांच्या आंवाक्याच्या बाहेरचें वाटूनच नीतीच्या

पाठीशीं एखादी निदान काल्पनिक संरक्षक शक्ती तरी असावी या हेतूनें रूसोनें परलोक व पापपुण्य या कल्पनांचा आपल्या राष्ट्रधर्मांत अंतर्भाव केलेला असावा. परंतु सामाजिक करारनामा व तदनुषंगिक नीतीकल्पना यांचें पावित्र्य मनावर ठसून जसजसा त्यांचा अबाधितपणा वृद्धिंगत होत जाईल तसतसें ईश्वराचें अस्तित्व आणि परलोक व पापपुण्य या गोष्टी-विषयींही साम्यवादाच्या सिद्धांताप्रमाणें नागरिकांना मतस्वातंत्र्य देण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही.

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून रूसोच्या राजकीय सिद्धांताच्या शाखोप-शाखा अगदीं अद्यतन राजकीय सिद्धांतांच्या अंतरंगापर्यंत पोचतात असें दिसून येईल, व रूसोच्या ग्रंथांना अत्यंत उद्बोधक उपोद्घात लिहिणाऱ्या कोलनें केलेल्या “ रूसोचें राजकीय महत्व मृत्युपंथास लागलें नसून दिवसे-दिवस तें वृद्धिंगतच होत आहे ” या विधानाची सत्यता पटल्याशिवाय राहणार नाही.

एमिलियस

रूसोचा चरित्रकार व्हुलिआमी ह्यणतो:—

“ ज्याला कधींही शिक्षण मिळालें नव्हतें, ज्यानें मुलें कधींही पाहिलीं नव्हतीं, ज्याला पद्धत कशाशीं खातात हें सुध्दां माहित नव्हतें अशा मनुष्यानें शिक्षणविषयावर एक अत्युत्तम व अत्यंत वाचनीय असा ग्रंथ लिहावा हें मोठें आश्चर्यजनक आहे. रूसोचें जीवन आणि चारित्र्य हीं दोन्ही अत्यंत विस्मयकारक व दुःखद अशा विरोधाभासांनीं भरलेली आहेत; आणि कदाचित वरील विरोधाभासाला तर सर्वांत

अतिशय अद्भुत गणावें लागेल, ”

रूसोच्या चरित्रकाराचे वरील उद्गार ‘ एमिलियस् ’ नांवाच्या रूसोच्या शिक्षणाविषयक ग्रंथासंबंधी आहेत. दोन प्रबंध, न्यू हेलोइझा व एमिलियस् हे तीनही ग्रंथ नैसर्गिकतेच्या एकसूत्रांतच ओंवलले आढळून येतात. दोन प्रबंधांत प्रागितिहासकालीन नैसर्गिक स्थितीचें वैभव गायिलें आहे, न्यू हेलोइझांत मनुष्यांमनुष्यांमधील परस्परसंबंधांत निसर्गतेचें महत्त्व व्हायिलें आहे, आणि ‘ एमिलियस् ’ मध्ये निसर्गानुगामी शिक्षणपध्दतीचें सुंदर शब्दचित्र रेखाटलें आहे.

“ सृष्टिकर्त्याच्या हातून जें जें येतें तें तें चांगलें असतें, पण मनुष्याच्या हातांत मात्र तें अवनततें ” या वाक्यानें एमिलियसच्या पहिल्या पुस्तकाचा प्रारंभ झाला आहे. सामाजिक करारनाम्यांतील “मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र असतो पण नंतर तो सर्वत्र शृंखलाबद्ध स्थितींत आढळतो ” या प्रसिद्ध वाक्याचें वरील वाक्य केवळ एक प्रकारचें रूपांतर आहे हें तत्काल लक्षांत येतें. मनुष्याला गुरु केलें असतां विद्यार्थ्यांत एक प्रकारची अवनतता येते ती निसर्गाला गुरु करून शक्य तितकी नाहीशी कशी करावी हें दाखविण्याचा प्रयत्न रूसोनें या ग्रंथांत केलेला आहे.

अर्भक स्थितींत मुलाची सर्व काळजी प्रत्यक्ष आईनें घ्यावी, मुलांना भाडोत्री दायांवर केव्हांही सोपवूं नये. मातेचें स्तन्य हेंच अर्भकाचें खरेखुरें पुष्टिकारक खाद्य असून, त्या खाद्याबरोबरच मातृप्रेमाचा ओलावाही त्या अर्भकाला मिळतो. मुलांना स्वैरपणें इकडेतिकडे नाचूं वागडूं देणें युक्त असून त्याला घट्ट पोशाखांच्या पट्ट्यांच्या बंधनांत ठेवूं नये. बाल

व आई यांनीं परस्परांच्या प्रेमाच्या सलगींत व परस्परावलंबित्वांत राहणें हेंच युक्त व नैसर्गिक आहे. ग्रंथारंभीं रूसोनें याप्रमाणें मत प्रदर्शित केलें आहे.

या नंतर वाचकांना एमिलियसची व त्याच्या शिक्षकाची ओळख होते. हा शिक्षक हणजे खुद्द रूसो. सामाजिक करारनाम्यांतील सिद्धांताप्रमाणें जगांत एकही राष्ट्र उरलें नसल्यामुळें खरा नागरिकही शिल्पक राहिलेला नाही हें उघडच आहे. त्याकरितां, एमिलियसचें सर्व शिक्षण त्याच्या व्याक्ति-मत्वाभोवतीं केंद्रित झालेलें असतें. शिक्षणशास्त्रांत नवयुगाचा उदय होण्यापूर्वीं युरोपांतील सर्व शिक्षणसंस्था धर्मगुरूंच्या हातीं होत्या. बायबलांतील जगदुत्पत्तीच्या वर्णनांत दिल्याप्रमाणें मानवाचें पतन आरंभींच झालेलें असून त्या पतनांतून त्याला सन्मार्गावर आणणें हें शिक्षणाचें ध्येय समजावें या सिद्धांतावर तत्कालीन शिक्षणपद्धतीची रचना झाली होती. प्रत्येक 'आदमी' त वास करत असणाऱ्या आदामी प्रवृत्तीचा नाश करण्याकडे शिक्षणाचा सर्व कळ असावा हें मत त्या काळीं प्रस्थापित झालेलें होतें. रूसोनें दुसऱ्या टोंकापासून सुरुवात केली. मुलांत निसर्गतः वसणाऱ्या चांगुलपणाची जोपासना करून त्याची वाढ करणें ही शिक्षकाची इतिकर्तव्यता, असावी अशी रूसोनें प्रतिपादना केली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं धर्मगुरूंनीं पापमयत्वाच्या कल्पनेनें भारल्यामुळें लज्जेनें अधोवदन चालणारीं मनुष्ये रूसोनें आरंभिलेल्या नवयुगांत उन्नत मस्तकानें चालूं लागलीं, व नूतन आशावादानें प्रेरित झालीं.

मनुष्याच्या शारीरिक व मानसिक वाढींत निसर्गाला प्राधान्य द्यावयाचें हणजे डाक्टरांची आमच्या मार्गांतून हकालपट्टी करावयाची हें ओघानें आलेंच. "डाक्टर कोणते आजार बरे करतात ते मला माहित नाहीं; परंतु भित्रेपणा, श्रद्धालुता आणि मृत्यूचें भय असले

अत्यंत भयंकर रोग ते आह्वाला देतात हैं मात्र मला माहित आहे. ते शरीरें बरीं करतात, पण धैर्य ठार करतात. ” आजारांतून मुक्त होण्याकरितां मनुष्यांनींही जनावरांप्रमाणें निसर्गावरच अवलंबून रहावें. “ वैद्यकशास्त्राचा अत्यंत उपयुक्त भाग आरोग्यरक्षणशास्त्र हा होय; आणि आरोग्यरक्षणाला शास्त्र मानण्यापेक्षां सद्गुण मानणेंच अधिक युक्त आहे. श्रम आणि नियमितता हैं मनुष्यांचे दोन खरे डाक्टर आहेत. श्रमानें मनुष्याची क्षुधा प्रज्वलित होते, आणि नियमितता क्षुधेचा दुरुपयोग करण्यापासून मनुष्याला परावृत्त करते. ” मुलाला कांहीं लागूनसवरून वेदना होऊं लागल्या तर त्याला गोंजारत न बसतां त्याच्याकडे दुर्लक्षच करावें. तुम्ही त्याला गोंजारूं लागलात तर त्यानें त्याच्या वेदना तर कर्म होणार नाहीतच पण तुमच्या गोंजारण्याचें सुख अनुभवण्यासाठीं वेदनांचें ढोंग कसें करावें हें मात्र तें मूल शिकेल.

शहरांतील दिवसाढवळ्या छाती वर करून राजरस्त्यांवरून फिरणाऱ्या रंगित नीतीभ्रष्टेपासून मुलाला दूर ठेवणें आवश्यक असल्यामुळें त्याला अगदीं लहानपणापासून खेड्यांतच वाढविलें पाहिजे. तें मूल सर्व जन्मभर खेड्यांतच राहिलें तर उत्तमच. बेडूक, साप यांसारख्या किळसवाण्या वस्तू पाहण्याची मुलाला हळुं हळूं संवय करावी; आणि आरंभीं पिस्तुलाचा व नंतर सुरंग, तोफ इत्यादींचा भीतिकारक आवाज क्रमाक्रमानें मुलाला ऐकवून त्याला निर्भय बनवावें. दायीनें सुंदर सुंदर गाणीं म्हणून त्याला रंजवावें परंतु त्याला अर्थबोध न होणारे शब्द शिकवूं नयेत. “ ज्याचा अर्थ आपणास समजत नाही अशा शब्दांनीं स्वतःला फसाविण्याच्या दुर्दैवी सुलभतेला आमच्या कल्पनेपेक्षां अधिक लवकर सुरुवात होते. ” म्हणून मुलाचा शब्दसंग्रह शक्य तितका नियमित ठेवावा; नाहीतर त्याच्याजवळ कल्पनांपेक्षां शब्दांचाच भरणा अधिक होईल, आणि

त्याला विचारपूर्वक जितकें समजणें शक्य असतें त्यापेक्षां तो अधिक बडबड करील.

नैतिक व बौद्धिक दृष्ट्या मनुष्याच्या आयुष्यांतील अत्यंत धोक्याचा काळ बारा वर्षे वयापर्यंतचा होय. या काळांत मुलांचें अंतःकरण शुद्ध व दुर्गुणांपासून अलिप्त राखण्यासाठीं आणि निसर्गतः सत्यनिष्ठ असणाऱ्या बुद्धीला असत्यापासून दूर ठेवण्यासाठी फार खबरदारी घेतली पाहिजे. निसर्गाला आपलें काम करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य देणें हीच पहिली व शेवटची महत्त्वाची गोष्ट आहे हें पूर्ण लक्षांत ठेवावें. युक्तिवादाचें वय प्राप्त होईपर्यंत मुलाला नैतिक जीवनाची अथवा सामाजिक संबंधांची खरी कल्पना येणें शक्य नसतें. मुलांबरोबर नेहमीं युक्तिवाद करत असावें हे लॉकचें झणणें चुकीचें आहे. युक्तिवादक्षमता ही इतर सर्व क्षमतांचें मिश्रण असून तिची वाढ सर्वांच्या मागून होत असते. परंतु प्रथमतः उत्पन्न होणाऱ्या क्षमतांची वाढ करण्यासाठीं आम्ही युक्तिवादक्षमतेचा उपयोग करित असतो. असें करणें शेवटून आरंभ करण्यासारखें किंवा साध्यालाच साधन बनवण्यासारखें आहे.

उपदेशावरील फाजिल विश्वास हा शिक्षणपद्धतीचा एक मोठा दोष आहे. प्रत्यक्ष दृश्याकडून मिळणाऱ्या जिवंत शिक्षणाऐवजीं व उदाहरणाच्या जोरदार भाषेऐवजीं नियमनिषेधांचा होत असणारा दुरुपयोग रूसोच्या मते अत्यंत तिरस्कारार्ह आहे.

मुलाला पहिली कल्पना द्यावयाची ती मत्तेची. दुसरा प्रबंध लिहिणाऱ्या रूसोनें असें सांगावें हें थोडें विचित्र दिसतें. असो, मुलाच्या मनावर उपदेशानें कांहीं ठसवावयाचें नसून सर्व कांहीं प्रत्यक्ष अनुभवाच्याद्वारे

शिकवावयाचें असल्यामुळें शिक्षकानें प्रत्यहीं नवीन नवीन युक्त्या योजणें आवश्यक आहे. एमिलियसचा शिक्षक त्याला जागेत घेऊन जातो व त्याला जमिनीचा एक लहानसा तुकडा साफसुफ करून देतो. एमिलियस त्या जागेत कांहीं कडधान्य पेरून तिचा ताबा घेतो. एमिलियस दररोज त्या पेऱ्याला पाणी घालतो व त्याचा शिक्षक ' हें सर्व तुझें आहे ' असें सांगून उगवणारे कोंवळे कोंवळे कोंब पाहून एमिलियसला होणारा आनंद द्विगुणित करतो. त्यानें आपले श्रम व वेळ त्या जमिनीवर खर्च केली असल्यामुळें दुसऱ्याच्या आक्रमणापासून तिचें रक्षण करण्याचा आपला हक्क आहे ही कल्पना हळुहळु एमिलियसच्या मनांत उदित होईल अशी शिक्षकाची योजना असते. त्या कल्पनेबरोबरच दुसऱ्याचा श्रमयुक्त ताबा असलेल्या जागेवर आक्रमण करण्याचा आपणासही हक्क नाही ही सहोदर कल्पनाही उदित होण्याची व्यवस्था केली जाते. असें होतां होतां एके दिवशीं अकस्मात माळी तेथें येतो, आणि ' तुझ्या पेऱ्यापूर्वीं मी तेथें माल्टिज टरबुजांचें बीं पेरलें होतें ' असें एमिलियसला सांगून त्याचा पेरा उध्वस्त करतो. या कटु अनुभवानें प्रथम ताबा असलेल्याच्या हक्काची जाणीव एमिलियसला होते. माळ्याची जमिन आपणास मिळावयाची झाल्यास त्याला बटाई द्यावी लागेल ही गोष्टही माळ्याकडून कळून मालक व कूळ यांच्या परस्परसंबंधाची एमिलियसला कल्पना येते. भूगोल व खगोल या शास्त्रांविषयीं एमिलियसच्या मनांत कुतुहल उत्पन्न होण्याकरितां त्याचा शिक्षक अशीच एक कृत्रिम योजना अमलांत आणतो. एमिलियस एके दिवशीं जंगलांत वाट चुकतो आणि त्याचा आत्मा भुकेनें व श्रमानें व्याकूळ होतो. त्याचा धूर्त शिक्षक सूर्याच्या व इतर वस्तूंच्या स्थितींच्या निरीक्षणावरून एमिलियसला निरनिराळीं अनुमानें काढावयास लावून त्याचें घर जवळच्याच एका कुंपणापलिकडे असल्याची त्याची

खात्री करून देतो. अर्थात् नंतर एमिलियसला आपलें वर त्याच ठिकाणीं आढळून येतें.

रूसोच्या जीवनाचें सामान्यानें अवलोकन केल्यास, चालेल तेथपर्यंत, इंद्रियसुखनिरतता, आणि दैवचक्र उलटें फिरूं लागल्यास मनाची शांतता वळूं न देण्याइतकी बेफिकिरी वृत्ती हीं दोन ध्येयें त्याच्या जीवनांत प्रतिबिंबित झालेलीं आढळून येतात. याच दोन ध्येयाला अनुलक्षून त्याचें शैक्षणिक ध्येयही ठरलेलें दिसतें. सुखासाठीं मनुष्यानें आपल्या आकांक्षा माराव्यात असा संन्यासधर्म रूसो उपदेशित नाहीं. परंतु सुख हवें असल्यास आपल्या शक्तीच्या मानानें आपल्या आकांक्षा असाव्यात असा त्याचा उपदेश आहे. ह्मणून एमिलियसचा शिक्षक खऱ्या नैसर्गिक गरजा व काल्पनिक गरजा यांमधील फरक नेहमीं त्याच्या लक्षांत आणून देत असतो. अत्यंत थोड्या गरजा असणें आणि स्वतःची अधिक सुस्थितींत असलेल्या इतराशीं तुलना न करणें हेंच रूसोच्या मते सुखप्राप्तीचें खरें साधन होय. भेजवानीच्या प्रसंगी पक्कान्नावर बेफिकिरपणें हात मारण्याऐवजीं तीं करण्यासाठीं जीं हजारों माणसें राबलीं त्या गरीबांची आठवण एमिलियसला त्याचा शिक्षक करून देत असे. भपकेदारपणाची आवड तारुण्यसुलभ असल्यामुळें कापडाच्या रंगाची निवड करण्यास एमिलियसला मुभा देण्यांत येत असे. पण केवळ किंमतवान असल्यामुळें त्यानें एखाद्या कापडाची निवड केली तर मात्र साधेपणाला पारखा झाल्याचा स्पष्ट दोष त्याच्या पदरीं येत असे. लोकमतावर आपली राहणी अवलंबून ठेवणें चांगुलपणाचें लक्षण नव्हे. आपल्या आकांक्षा मर्यादित करणें या सिद्धांताच्या पाठोपाठ स्वयंपूर्णत्व प्राप्त करून घेण्याचा उपसिद्धांत येतोच. स्वयंपूर्णत्वासाठीं प्रत्येकाला कोणता तरी धंदा शिकणें आवश्यक आहे. श्रीमंत असो वा गरीब असो, सबल असो वा दुर्बल असो, कोणाही आळशी नागरिकाला लबाडच

समजलें पाहिजे. श्रम करणें हें प्रत्येक समाजस्थित मनुष्याचें कर्तव्यकर्म आहे. तुम्हांला पोटासाठीं श्रम करण्याची जरूरी नसली तरी मानार्हतेसाठीं श्रम करा. कामकन्याच्या परिस्थितींत उतरून स्वतःच्या परिस्थितीच्याही वर चढा. लोकमतावर राज्य चालवावयाचें असल्यास लोकमताला पायाखालीं तुडवण्यापासून आरंभ करा. सर्व बाजूंनीं विचार करतां सुतारकीचा वेदा सर्वोत्तम. तो स्वच्छ असतो, उपयोगी असतो व घरांतल्या घरांत करतां येतो. कारागिराच्या ठायीं चातुर्य व मेहनत यांची आवश्यकता असते, आणि उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें वस्तूचा आकार ठरत असला तरी सदाभिरुची व सौंदर्यदृष्टी यांना टाकून दिलेलें नसतें. अशा रीतीनें स्वतःच्या श्रमानें उपजीविका करणारा व स्वतःला भागवितां येतील इतक्या थोड्या गरजा असणारा मनुष्य संपूर्ण स्वातंत्र्यांत वाढतो. त्याला गुलामगिरीपेक्षा अधिक वाईट गोष्ट दिसत नाही. तो अविनाशी सौंदर्याचा भोक्ता असतो. त्याच्या आकांक्षा त्याच्या परिस्थितीनें मर्यादित झालेल्या असतात, आणि टाकाव्या लागणाऱ्या गोष्टी स्वखुशीनें टाकून देण्यास, परिस्थितीच्या वर डोकें ठेवण्यास आणि प्रियकर वस्तूंच्या मोहांतून तिळमात्र दुःख न होतां आपलें अंतःकरण सोडविण्यास तो नेहमीं शिकत असतो. अशा मनुष्याची सहानुभूती साहजिकपणें पृथ्वीवरील वैभवसंपन्न मनुष्यांकडून सामान्य जनममूहाकडे वळत असते. कोणताही दर्जा घ्या, मनुष्य येथून तेथून सारखाच असल्यामुळें बहुसंख्य लोक ज्या दर्जाचे असतात तो दर्जाच अत्यंत संमानार्ह समजला पाहिजे. विचारी मनुष्याला सामाजिक भेदाभेद मुळींच दिसत नाहींत. त्याला जे मनोविकार आणि ज्या भावना कीर्तीमंतांत आढळून येतात त्याच भावना व तेच मनोविकार त्याला खेडवळांतही आढळून येतात. कांहीं फरक असलाच तर तो भाषेमधें व श्रमपूर्वक लावलेल्या वरच्या वारणिसामधें असतो. राजे व तत्ववेत्ते जगांतून नाहींसे

झाले तर जगाचें काडीभरही नुकसान होणार नाही. न्याय व शिस्त हीं प्रशस्त नांवे अत्याचाराचीं व असमतेचीं निव्वळ साधनें आहेत. दुसऱ्यांच्या उपयोगी पडण्याचें ढोंग करणारे संभावित वर्ग वस्तुतः दुसऱ्यांना पिळवटून स्वतःचाच फायदा करून घेत असतात.

इतिहासांत ज्या गोष्टी वर्णिलेल्या असतात त्यांमधील परस्परसंबंध लक्षांत येणें ही अधिक महत्त्वाची गोष्ट असल्यानें व तो संबंध लक्षांत येण्यास आवश्यक असलेलें परिभाषेचें व कल्पनांचें ज्ञान लहान मुलांच्या आंवाक्याबाहेरचें असल्यानें लहान मुलांना इतिहास शिकवूं नये असें रूसोचें मत आहे. इतिहास हा विषय सर्वांत शेवटीं शिकवावा. समाजांत मिसळून मानवस्वभावाचें ज्ञान मिळविण्याचा मुलांनें प्रयत्न केल्यास तें मूल दुष्ट अथवा श्रवृत्तीचें बनण्याचा संभव असतो. परंतु इतिहास शिकल्यानें मानवस्वभावाचें ज्ञान तर होतेंच पण समाजाच्या दुर्वृत्तींची झळही मुलाला लागत नाही. स्वतःच निष्कर्ष काढणाऱ्या इतिहासलेखकाचे ग्रंथ मुलांना वाचण्यास देऊं नयेत. इतिहासलेखकांनें केवळ वृत्तवर्णन लिहावें व निष्कर्ष काढणें वाचकांवर सोपवावें. आधुनिक काळाचा इतिहास ज्ञानदायक नाही. आधुनिक काळांतील सर्वच माणसें अगदीं एकमेकांसारखीं असल्यामुळे, त्या इतिहासाला विशिष्ट भावदर्शक चेहरा नसतो. इतिहासलेखक घडलेल्या गोष्टींचें वर्णन करतात, परंतु त्यांच्या पाठीमागे असलेल्या मंदविकासां कारणे वर्णन करीत नाहीत. मानवस्वभावाचें ज्ञान होण्यासाठीं इतिहासाचें ज्ञान आवश्यक आहे असें जरी रूसोचें मत असलें तरी इतिहास मनुष्यांचीं वर्णनें न करितां केवळ कृत्यांचीं वर्णनें करितो असा आधुनिक इतिहासावर रूसोचा तिसरा आक्षेप आहे. मनुष्यस्वभावाचे सत्यदर्शन करणाऱ्या लहानसहान गोष्टी व घरगुती कथा इतिहासकार गाळतात म्हणून रूसोनें

त्यांना योग्य दोष दिला आहे. लहान मुलांना भूगोल शिकविण्याच्या प्रथे-
वरही रूसोने अशीच विचारप्रवर्तक टीका केलेली आहे.

एमिलियस बारा वर्षांचा होतो तेव्हा तो पहिल्याने वाचू लागतो. वाचण्यासाठी त्याला रॉबिन्सन क्रूसो हे पुस्तक देण्यांत येते. भूगोलाचे व खगोलाचे प्राथमिक पाठ तो प्रत्यक्ष स्वानुभवाने शिकतो. जस्ताच्या बंदकाच्या सहाय्याने लोहचुंबकाचे चमत्कार त्याच्या निदर्शनास आणून दिले जातात. पाण्याने भरलेल्या भांड्यांत ठेवलेली काठी त्याला वक्रीभवन दाखविते. सर्व कांहीं आश्चर्यजनक आणि आनंददायक असते. एमिलियसला बरेचसे सत्यज्ञान प्राप्त होते व ते त्याला पूर्णपणे समजलेले असते. निरीक्षण करणे व विचार करणे या दोन महत्त्वाच्या गोष्टींचे शिक्षण त्याला मिळालेले असते व तो शिक्षणक्रमाचा दुसरा टप्पा आक्रमण करण्यास लायक होतो.

पंधरा वर्षांच्या वयापासून वीस वर्षांच्या वयापर्यंतच्या कालांत एमिलियसला शिक्षणपथांत योग्य दिशेने नेणे अत्यंत कठीण काम असते. पुष्कळ प्रयत्न केल्याशिवाय मनुष्याला विचारशक्ती प्राप्त होत नाही हे स्वरे; पण एकदां कां त्याला ती प्राप्त झाली ह्मणजे मग तिला प्रतिरोध करणे शक्य नसते. यास्तव चांगला आरंभ करणे आवश्यक असते.

रूसो साहजिकपणेच आपल्या तारुण्यांत आपणाला मोहून टाकणारी फ्लूटार्कची चरित्रे आपल्या विद्यार्थ्यांच्या हातांत देतो. परंतु प्रत्यक्ष जीवन हेच शिक्षणाने प्रमुख साधन असते. शब्द मारक ठरतो. जीवन जिवंत ठेवते. आणि योग्य जीवन ह्मणजे नैसर्गिक जीवन.

हे सर्व ज्ञानानंतर ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, नरक, पाप, पुण्य इत्यादी

सुखकारक धार्मिक तत्वांचें ज्ञान एमिलियसला द्यावयाचें कीं नाहीं हा प्रश्न उरतोच. एमिलियस चांगला वयांत आल्याखेरीज या अज्ञेय गोष्टींचें ज्ञान त्याला मुळींच द्यावयाचें नाहीं हें या प्रश्नास रूसोचें उत्तर आहे. एमिलियसच्या शिक्षणक्रमाची योजना सहेतुकपणें अशीच केलेली असते.

तरुण एमिलियसला कोणत्याही धार्मिक अथवा पांथिक हट्टवादाचें शिक्षण द्यावयाचें नसतें. त्याला नैसर्गिक धर्माचें शिक्षण दिलें जातें. सॅव्हॉय येथील धर्मोपदेशकानें ज्या धर्मावरील विश्वास जाहीर केलेला असतो तो धर्म एमिलियसला शिकविला जातो.

परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवा आणि विश्वांत त्याचें स्वरूप प्रतिबिंबित झालेलें पहा, असा या धर्माचा साधा उपदेश आहे. धर्मग्रंथ, चर्च अथवा देऊळ, दलाली करणारा भटजी व विधिकांड यांची मुळींच आवश्यकता नाहीं. जितके अधिक पंथ, जितकीं अधिक दैवतें तितकें अव्यवस्था, दुःख, तिरस्कार व छळ यांना अधिक कारण. सॅव्हॉयर्ड धर्मोपदेशकाचा धर्म हा एकप्रकारें व्यक्तिधर्म आहे. त्यांत हट्टवादाला मुळींच थारा नाहीं. त्याच्या मतें निरनिराळीं धर्ममते असण्याचें कारण मानवी बुद्धीची अपूर्णता हें होय. विश्वाची प्रचंड यांत्रिकता आम्हाला मापतां येत नाहीं. आद्य तत्वांविषयीं अथवा अंतिम कारणांविषयीं आम्हांला कांहींच माहिती नसते. इतकेंच नव्हे, पण मानवाला मानव हेंच मोठें गूढ आहे; आणि या गूढाच्या भोंवतीं तितकींच दुर्बोध असणारीं अनेक गूढें पसरलेलीं आहेत. आपण कुठें जातो व कशाकरितां जातो हें न समजतांच आपण सर्वजण आपलें जीवन व्यतीत करीत असतो. शास्त्रज्ञ अणूं, जीवतत्व, जडवाद इत्यादीविषयीं हवी तेवढी बडबड करीत; त्यांनाही हें कूट सोडवितां

आले नाही. शास्त्रज्ञही तुम्हां आम्हांप्रमाणेच अंधारांत चांचपडत आहेत. परंतु, गतीचीं आद्य कारणें जडांत असणें शक्य नाही एवढें तरी आम्हांला समजतें. जड हें केवळ दुसऱ्यापासून मिळालेल्या गतीचें वाहन असतें. विश्वाला गतिमान् करण्यासाठीं, इच्छेची, आद्य कारणाची, शक्तीच्या उत्पत्तीची आवश्यकता असते.

जीवनाचा अर्थ काय ? आत्मा अमर आहे काय ?

“ मला माहित नाही. माझे समर्याद मन अमर्यादाची कल्पना करूं शकत नाही. जें जें म्हणून अमर्याद आहे तें तें सर्व माझ्या विचारशक्तीच्या आंवाक्याबाहेरचें आहे. मला कोणती गोष्ट मान्य अथवा अमान्य करणें शक्य आहे ? ... शरीर कसें नाश पावतें व त्याचें निरनिराळे घटक विभिन्न होऊन तें अखेरीस कसें नाहीसें होतें हें मला समजतें; परंतु विचारक्षम घटकाचाही तसाच नाश होतो ही कल्पना मला करवत नाही; आणि, त्याअर्थी त्याला मृत्यु येतो अशी कल्पना मी करूं शकत नाही, म्हणून त्याला मुळीं मृत्युच येत नाही हें मी गृहीत धरतो. ”

हा सर्व अज्ञेयवाद आहे. परमेश्वराखेरीज इतर सर्व अतींद्रिय वस्तूं-विषयीं अज्ञेयवादाची कांस रूसोनें धरलेली दिसते. रूसोच्या या धर्मातील परमेश्वरावरील विश्वास हा मध्यबिंदु अढळ आहे. बाह्य पूजाविधीचा विचार त्या त्या देशांतील कायद्यांवर व पोलिसखात्यावर सोंपविण्यांत आलेला आहे. वांशिक व हवामानविषयक भेद लक्षांत घेऊन सार्वजनिक उपासनेची एकरूपता साधण्याकरितां निरनिराळ्या धर्मांची स्थापना झालेली आहे. जोंपर्यंत हे अनेक धर्म सभ्यतापूर्वक परमेश्वराची आराधना व सेवा करीत असतात तोंपर्यंत ते सर्व सत्य असतात. खरी पूजा म्हणजे अंतःकरणाची

पूजा. सत्यनिष्ठेने व अध्यात्मभावपूर्वक परमेश्वराची आराधना करा. कोणाही मनुष्याने, कोणत्याही विधीने अंतःकरणपूर्वक केलेल्या पूजेचा परमेश्वर कधीही धिःकार करीत नाही. न्यायी अंतःकरण हेच देवाचे खरे देवालय. खऱ्या भक्तीशिवाय खऱ्या सद्गुणांचे अस्तित्व असणे शक्य नाही. अशा या धर्माचा प्रचार करून रूसोने जसा धर्मोपदेशकांचा रोष आपणावर ओढून घेतला तसाच व्हॉल्टेअरसारख्या नास्तिक्यवादी अधार्मिक तत्वज्ञान्यांचाही रोष त्याने आपणावर ओढून घेतला. रूसोची ही धर्ममते वाचून धार्मिक हट्टवादांवर रूसोसारख्याच जोराने हल्ला चढविणारा व्हॉल्टेअर त्वेषाने उद्गारला, “मरो हा ज्यूडास, आमचे तत्वज्ञान सर्व बाजूनी विजय पावत असतां, याने आम्हांस ऐनवेळीं दगा दिला आहे.”

मोल्लेने रूसोच्या या शिक्षणपद्धतीत दाखविलेले दोष विचार प्रवर्तक आहेत. ही शिक्षणपद्धती अत्यंत कृत्रिम असून तिच्यांत शिकविण्याचा अतिरेक होतो हा मोठा दोष आहे. ही शिक्षणपद्धती नैसर्गिक करण्यासाठी शिक्षकाला ज्या अनेक युक्त्या प्रयुक्त्या या पद्धतीत योजाव्या लागतात त्यांच्या कृत्रिमतेचा संशय एकदां जर कां त्या विद्यार्थ्याला आला तर सगळेच ओंफस होण्याचा संभव फार. गुरुजी व वाडवडील यांची सादर भीती ही एक मुलाच्या नैतिक शिक्षणाचे प्रमुख साधन आहे. त्यांच्या आवडीनिवडी जाणून त्यांना आवडेल तसे वागण्याचा व करण्याचा मुलाने प्रयत्न केल्याने त्याला जे एक नीतीविषयक व समाजविषयक शिक्षण मिळते ते बहुमोलाचे असते. मुलाच्या शिक्षणाच्या या एका महत्त्वाच्या साधनाला रूसोने मुळीच किंमत दिलेली दिसत नाही. तसेच तंत्र न्यायप्रियता अंगां बाणणे हेही अत्यंत आवश्यक असते. “मानव जातीविषयी प्रेम ह्मणजेच न्यायाविषयी प्रेम होय” असे रूसो एके

ठिकाणी म्हणतो ते अक्षरशः खरे आहे; कारण न्यायप्रियता हा सर्व सामाजिक सद्गुणांच्या शिरोमार्गी शोभणारा एक उच्चतम सद्गुण आहे. तथापी हा सद्गुण एका खेड्यांत शुद्ध निसर्गाच्या संगतीत वाढलेल्या व समाजांत न मिसळणाऱ्या मुलांच्या स्वभावांत रुजणे अशक्यप्राय असते ही गोष्ट रूसोच्या लक्षांत आलेली दिसत नाही. दयाबुद्धीची जोपासना करणे आवश्यक आहे असे रूसो सांगतो. दयाबुद्धीचे दुर्बलतेत रूपांतर न होण्याची खबरदारी घेणे व न्यायबुद्धीला अनुसरूनच दयाबुद्धीचे पालन करणे आवश्यक आहे असेही तो सांगतो. पण मुलांच्या सर्व शिक्षणाची उभारणी केवळ आत्मप्रेमाच्या भूमिकेवरच करणाऱ्या शिक्षण-पद्धतीने मुलांत न्यायबुद्धीची जोपासना व विकास हांणे शक्य नाही. जुने पूर्वग्रह आणि नवीन सत्ये, आत्मप्रेम किंवा जातिप्रेम आणि उत्कंठित न्यायबुद्धी, बहुजनांची विरोधक मंदता व निष्क्रियता आणि अल्पजनांची उदार मानसक्रिया यांमध्ये सर्व समाजांत असंख्य व विविध प्रकारांनी सतत चाललेल्या झगड्यासाठी आपली कांही शक्ती खर्च करणे हे आपले एक कर्तव्यकर्म आहे अशी शिकवणूक मुलांच्या मनावर विंबवणे आवश्यक आहे. हेच सामाजिक सदसद्विवेकबुद्धीचे कार्यक्षेत्र असून, हीच तिची व्याख्याही आहे. धैर्य, चिकाटी, मूक सहनशीलता, निर्भीड सामर्थ्य स्वमतांचा आग्रह धरण्याची तयारी आणि तशीच स्वमतांना बाजूस ठेवण्याचीही तयारी, कष्ट सोसण्याची तयारी आणि कष्ट लादण्याचा निश्चय इत्यादी जे गुण प्राचीन लोक आपल्या राजांसाठी व देवांसाठी कसे प्रगट करावे हे जाणत असत त्या गुणांचा संबंध आधुनिक शिक्षकांने वरील झगड्यांशी जोडला पाहिजे. परंतु शांतता हे एमिलियसचे ध्येय होते. एखाद्या थोर पण निराश्रित ध्येयासाठी शूरपणाने झगडतांना अंगावर उठणाऱ्या एकाही कंपाचा अथवा बलवान् सद्गुणांच्या मार्गावर चाललेल्या

औदार्ययुक्त स्पर्धेत उत्पन्न होणाऱ्या एकाही स्फुलिंगाचा अनुभव न घेतां बुद्धिमत्ता व सामाजिक भावना दावांत ठेवून आपण आपल्या ठायींच रत होण्यास प्रवृत्त करणारें शिक्षण एमिलियसला मिळालें होतें. व्यक्ति-मत्वाचा अतिरेक जेव्हां युद्धप्रवृत्त होतो तेव्हां तो हितकारक ठरतो; पण जेव्हां तो स्वतःलाच मिठी मारून बसतो तेव्हां त्याच्यासारखा घाणेरडा तोच असैं ह्मणण्याची पाळी येते. एकंदरींत पाहतां नवजीवनाची अनेक सुंदर मोर्त्ये पोटांत बाळगणाऱ्या रूसोच्या या ग्रंथांत खोल मज्जन केले असतां तळाशीं सामाजिक निराशावादाचा कठोर खडक असल्याचाच प्रत्यय येतो.

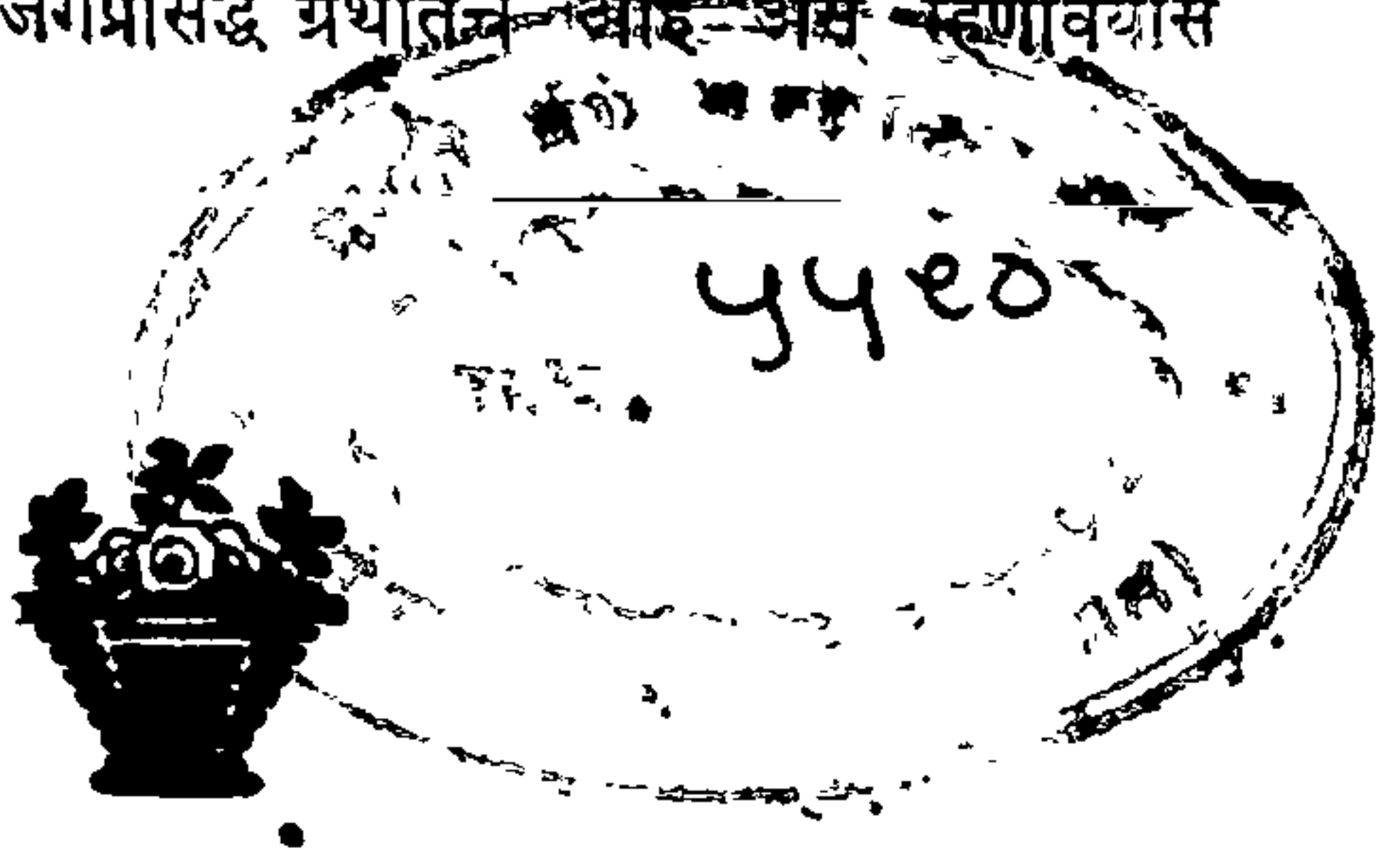
स्त्री ही अगदीं आणीबाणीच्या वेळीं आम्हा सर्वांची शिक्षक होत असल्यामुळे रूसोच्या शिक्षणाविषयक ग्रंथांत मुलींच्या शिक्षणपद्धतीविषयी विचार येणें अपरिहार्यच होतें. स्त्रीच्या शिक्षणाविषयीं विचार करतां स्त्री-विषयीं पत्नी, माता व एक स्वतंत्र मानवी व्यक्ती या तीन दृष्टींनीं विचार करणें आवश्यक आहे. पत्नी व माता या दोन प्रकारच्या अस्तित्वां-खेरीज मानवी व्यक्ती म्हणून तिला एक स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे या दृष्टीनें आम्ही जर विचार केला नाही तर पत्नी व माता या दोनच दृष्टींनीं स्त्री-विषयीं केलेल्या विचारांत क्षुद्रपणा आल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून एमिलियसच्या शिक्षणाच्या बाबतींत व्यक्तीवादाच्या सिद्धांतालाच प्रमुख स्थान देणाऱ्या रूसोनें सोफीच्या शिक्षणाच्या बाबतींतही तीच दिशा पत्करली असली पाहिजे अशी आशा बाळगणारांची मात्र पूर्णपणें निराशा होते. एमिलियसचा स्वभाव कारखान्यांत घडला न जातां निसर्गाकडून घडला जावा असैं ह्मणणारा रूसो सोफीचा स्वभाव मात्र कारखान्याच्या यांत्रिक दावानेंच आकारसंपन्न केला पाहिजे असैं आग्रहपूर्वक प्रतिपादितो. पुरुषाकडे पाहण्याची प्रथम दृष्टी ह्मणजे ती एक मानवी

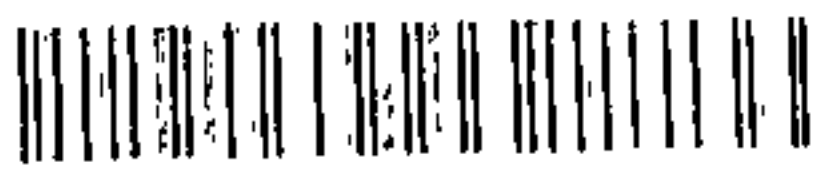
व्यक्ती आहे ही होय. पुरुष पती व पिता असतो ही दृष्टी दुय्यम दर्जाची. पण स्त्रीविषयीं विचार करतांना मात्र ती एक मानवी व्यक्ती आहे ही दृष्टी गौण ठरवून ती पत्नी व माता या आहे दृष्टीलाच रूसोनें आद्य स्थान दिलेलें आहे. एमिलियसच्या शिक्षणपद्धतींत पुरस्कारलेलीं सर्व तत्वे सोफीच्या शिक्षणपद्धतींत रूसोनें उलटीं फिरवलीं आहेत. पुरुषांच्या बाबतींत लोकमताला सद्गुणांचें थडगें मानलें जातें तर स्त्रियांच्या बाबतींत लोकमताला सद्गुणांचें उच्च सिंहासन मानलें जातें. स्त्रियांचें सर्व शिक्षण पुरुषसापेक्ष असावें. पुरुषांना संतुष्ट करणें, त्यांच्या उपयोगीं पडणें, त्यांना प्रिय व आदरस्थान होणें, त्यांचें दुःख हरण करणें, त्यांना त्यांचें जीवन मधुर व सुखावह वाटेल असें आचरण करणें, हीं स्त्रियांचीं कर्तव्ये असून तीं त्यांना लहानपणापासून शिकविलीं पाहिजेत. आईचा धर्म तोच प्रत्येक मुलीचा धर्म आणि पतीचा धर्म तोच पत्नीचा धर्म. स्वतःला तारतम्यबुद्धी नसल्यामुळें, पित्याचे व पतीचे निर्णय तिनें प्रमाण मानले पाहिजेत. सत्ताधारी पुरुष जें जें सांगतील तें तें स्त्रीनें श्रद्धालुपणें मान्य करावयाचें असल्यानें अमुक अमुक गोष्टींवर विश्वास कां ठेवावा त्याचीं कारणे स्त्रियांना समजून सांगण्याची जरूरी नाही, त्यांना फक्त अमुक गोष्टींवर विश्वास ठेवला पाहिजे एवढें स्पष्टपणें सांगितलें ह्मणजे पुरे. मुलगा पंधरा वर्षांचा होईपर्यंत त्याला ईश्वराची कल्पना समजणें शक्य नसल्यामुळें त्या वयापर्यंत ती कल्पना त्याच्यापुढें मांडावयाची नाही; परंतु मुलगी जरी ती कल्पना ग्रहण करण्यास अधिक असमर्थ असली तरीही त्याच कारणामुळें ती कल्पना तिच्यापुढें मांडण्यास फार लवकर सुरुवात केली पाहिजे. पुरुषाला सर्वस्वीं शरण जाण्यासाठीं व त्याचा अन्याय सहन करण्यासाठींच स्त्रीचा जन्म आहे. तिचें राज्य म्हणजे मृदुता, नम्रता व संतुष्टता यांचेंच राज्य होय. लाडिकपणा हीच तिची आज्ञा, अश्रु हीच तिची धमकी. मुलीं कष्टाळू व तत्पर असल्या पाहिजेत इतकेंच नव्हे तर

अगदीं लहानपणापासून अडविलें जाण्याची व वंधनांत राहण्याची त्यांना संवय झाली पाहिजे. स्त्रीजातीचें हें अपरिहार्य दुर्दैवच समजलें पाहिजे; आणि या दुर्दैवांतून सुटण्याचा जर त्यांनीं कधींकाळीं प्रयत्न केला तर परिणामी अधिक खडतर दुर्दैव भोगण्याचें त्यांच्या नशिबी येईल.

रूसोची स्त्रियांविषयींची ही दृष्टी पौरात्य आहे हें स्पष्टपणें दिसून येतें. “ न स्त्रीः स्वातंत्र्यमर्हति ” या सारखे स्त्रियांची सामाजिक दुर्दशा प्रस्थापित करणारे श्लोक लिहून नंतर सुंदर, व कोमल भोग्य वस्तूंना फार जपून ठेवावें ह्मणून सांगण्याप्रमाणें “ यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवताः ” असें सांगणाऱ्या मनूचीच नकळ रूसोनेंही केली आहे. स्त्रियांना शहाणपण अधिक असतें व पुरुषांना बुद्धी अधिक असतें; स्त्रिया निरीक्षण करतात, पुरुष केवळ युक्तिवाद करतात; मानवी अंतःकरणेवर पुरुष पुष्कळ चर्चा करूं शकतील, परंतु स्त्रिया तें वाचण्यांत अधिक चतुर असतात; इत्यादी उद्गारही पुढे रूसोनें काढले आहेत. पुरुषांना शिक्षण मिळालें असतां जें जें शक्य आहे तें तें स्त्रियांनाही शक्य आहे असेंही रूसो एके ठिकाणीं सांगून मोकळा झाला आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणीं तर, वरील भूमिकेपासून रूसो पुष्कळच लांब गेला असल्याचें आढळून येतें. तो म्हणतो, “ स्त्रियांचे अथवा पुरुषांचे फक्त दोनच वर्ग मला माहित आहेत; एक विचार करण्यास समर्थ असलेला वर्ग, व दुसरा विचार करण्यास असमर्थ असलेला वर्ग; आणि हा भेद बहुधा केवळ शिक्षणानें उत्पन्न होत असतो; एका वर्गातील पुरुषानें दुसऱ्या वर्गातील स्त्रीशीं केव्हांही विवाहबद्ध होऊं नये, कारण पत्नी असूनही आपल्याशींच विचार करण्याची पाळी पतीवर येत असल्यामुळे अशा विवाहांत खऱ्या सहचर्यांच्या नितांत सुंदर रम्यतेचा अभाव असतो. ... शिवाय, विचार

करण्याची संवय नसलेल्या स्त्रीला आपलीं मुलें तरी चांगल्या रीतीनें कशीं वाढवितां येतील ? ” हे सर्व विचार पूर्णतः सत्य आहेत. परंतु वरोळ प्रमाणें केवळ पुरुषाची उपभोग्य वस्तु म्हणून गुलामगिरींत वाढविलेल्या व पतीला संतुष्ट ठेवणें हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता मानण्यास शिकलेल्या स्त्रीला स्वतंत्र विचार करण्याची संवय कशी जडावी हाच मोठा बिकट प्रश्न आहे. परंतु तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा विकास होऊन सुधारणा होणें अशक्य आहे असें वाटून प्राचीन नैसर्गिक परिस्थितीकडे आशाळभूत दृष्टी लावणाऱ्या रूसोच्या लेखणींतून वरील मते उतरणें अपरिहार्य होतें. विचाराला नवीन दिशा लावण्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास एमिलियसमधील स्त्रीशिक्षणविषयक भाग अगदीं कुचकामाचा ठरतो. पण एमिलियस ग्रंथाची किंमत त्याच्या भागावरून न ठरवतां सर्व ग्रंथाचा साकल्यानें विचार करूनच ठरवली पाहिजे. या ग्रंथानें शालाग्रहांतील व धात्रीगृहांतील कोंडलेल्या वातावरणांत शुद्ध व ताज्या हवेचा झोत सोडला, श्रीमंताच्या मुलांपुरतें मर्यादित असलेलें शिक्षणाचे क्षेत्र सर्व लोकांना खुलें केलें, शिक्षणक्षेत्रांतील निर्जीव यांत्रिकता नष्ट करून तेथें विकासक्षम जीवनाची स्थापना केली आणि अनेक प्रतिभासंपन्न व बुद्धिमान लेखकांच्या विचारांना चालना देऊन शिक्षणशास्त्राच्या विकासाला जोराची गती दिली. शिक्षणशास्त्राच्या झालेल्या आधुनिक अभिनव विकासाचा मूळ उगम रूसोच्या या जगप्रसिद्ध ग्रंथांतून आहे असें म्हणावयास कोणताच प्रत्यवाय नाही.

REFBK-0005590